

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İLÂHİ DİNLERDE MA'BED
(Doktora Tezi)

Ahmet GÜÇ

Danışman:
Prof. Dr. Günay TÜMER

Bursa-1992

ÖNSÖZ

İbadet, bütün dinlerin ayrılmaz bir fenomenidir. Bu da ancak, ibadetin genellikle topluca yapılması gerektiğinde ister tabîî bir yer olsun, ister insan eliyle bu amaç için yapılmış olsun, bir ma'bedde gerçekleşir. Bundan dolayı ma'bedler, tıpkı dinlerin dogmaları, kutsal metinleri gibi ayrılmaz bir unsurudur. Bir bakıma dinlerin tarihi, ma'bedlerin de tarihi demektir veya ma'bedlerin ortaya çıkışı, gelişim süreci ve belirli bir andaki durumu, bu ma'bedin söz konusu olduğu toplumun dini hakkında bir fikir verebilir. Ayrıca ma'bedler, dinlerin daha çok sosyal bir olgu olmasının ve bu olgunun toplumda ve insan coğrafyasında nasıl bir kimlik ve silüet haline geldiğinin göstergesidir. Bu özelliğiyle ma'bed kavramı; dine, kültüre, döneme, mimari anlayışa ve tabîî şartlara göre değişse de, fenomen olarak evrensel bir nitelik taşımaktadır.

Ma'bedin bu özelliğini göz önünde bulundurarak, daha önce ülkemizde böyle bir çalışmanın yapılmadığını da dikkate alarak, kıymetli hocam Prof. Dr. Günay Tümer'in tavsiyesi ile doktora tez konusunun başlığını "İlâhi Dinlerde Ma'bed" olarak belirledik.

Çalışma, bir giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, konuya hazırlık mahiyetinde, ilâhi dinlerin dışında kalan, geçmişte ve günümüzde mensubu bulunan dinlerde ma'bed anlayışı ana hatlarıyla ele alındı. İkinci bölümde Yahudilik, üçüncü bölümde Hıristiyanlık ve dördüncü bölümde ise İslâm'da ma'bed anlayışına yer verildi. Beşinci bölümde de, üç ilâhi dindeki ma'bed anlayışının kısa bir karşılaştırması yapıldı.

Konu incelenirken her dinin ma'bed anlayışı kendi mantığı içerisinde ele alındı. Ma'bedin ortaya çıkışı ve gelişmesi, tarihî seyir içerisinde ve olabildiğince objektif bir yaklaşımla değerlendirilmeye çalışıldı. Konu ile ilgili bilgiler mümkün olduğu kadar her dinin kendi kaynağından ve dinler tarihinin birinci dereceden kaynaklarından toplanmaya dikkat edildi. Ulaşılamayan kaynaklardan aktarma yapılmadı.

Ma'bedin, fonksiyona dayanan mimari ve sanata dayanan estetik yönleri vardır. Ancak, ihtisas isteyen tez çalışmalarının belirli sınırlar içerisinde yürütülmesi gerektiğinden, ma'bedin sanat tarihini ilgilendiren yönüne değinilmeyip sadece fonksiyon tarafı ele alındı. Çünkü ma'bedin sanat tarihine giren tarafı başlı başına bir çalışma konusudur.

İslâm dışındaki dinler incelenirken, onların ma'bed anlayışlarının kavranabilmesi için, o din mensuplarının düşünce tarzları göz önünde bulunduruldu. Öte yandan, diğer dinlerdeki ma'bed anlayışında, o din mensuplarından İslâm'daki ma'bed anlayışını inceleyenlerin, konuyu kavrayabilmek sadedinde gösterdikleri, daha doğrusu göstermeleri gereken objektif yaklaşım ve hassasiyet aşılmaya gayret edildi. Bütün gayretlerimize rağmen eğer Yahudilik veya Hıristiyanlık'taki ma'bed anlayışını bir Yahudi veya Hıristiyan kadar kavrayamamış olduğumuz ileri sürülecek olursa, cevabımız bir Hıristiyan ya da Yahudi olmadığımızı hatırlatmak olacaktır.

Ahmet GÜÇ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	II
İÇİNDEKİLER.....	IV
KISALTMALAR.....	VIII
GİRİŞ.....	IX

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇEŞİTLİ DİNLERDE MA'BED

A- GEÇMİŞ DİNLERDE MA'BED.....	2
1- Mezopotamya Dinlerinde Ma'bed.....	2
a) Sümerlerde Ma'bed.....	3
b) Bâbil ve Asurlularda Ma'bed.....	7
2- Zerdüştîlikte Ma'bed.....	10
3- Eski Mısır'da Ma'bed.....	15
4- Eski Yunan'da Ma'bed.....	19
5- Eski Roma'da Ma'bed.....	22
B- GÜNÜMÜZ DİNLERİNDE MA'BED.....	25
1- Hinduizm'de Ma'bed.....	25
2- Buddizm'de Ma'bed.....	32
3- Caynizm'de Ma'bed.....	40
4- Sihizm'de Ma'bed.....	46
5- Taoizm'de Ma'bed.....	51
6- Konfüçyüsçülük'te Ma'bed.....	54
7- Şintoizm'de Ma'bed.....	59

İKİNCİ BÖLÜM

YAHUDİLİK'TE MA'BED

A- MA'BED ÖNCESİ DÖNEM.....	68
1- Yahudi Atalarının İbadet Yerleri.....	68
2- Hz. Musa ve Ma'bed.....	74

3- Süleyman Ma'bedi'nin Yapımından Önce İsrail	
Topraklarındaki İbadet Yerleri.....	78
B- MA'BED DÖNEMİ (BET HA-MIKDAŞ).....	86
1- Ma'bed'in Yerinin Tespiti.....	87
2- İnşası.....	87
3- Bölümleri.....	88
4- Ulusal Ma'bed Haline Getirilişi.....	90
5- Ma'bed-İbadet İlişkisi.....	92
6- Ma'bedin Toplum Hayatındaki Yeri.....	94
7- Ma'bed'in Yıkılışı ve Safhaları.....	97
8- Yıkılış Sonrası Durum.....	103
C- MA'BED SONRASI DÖNEM: SİNAGOG.....	108
1- Tanımı.....	108
2- Dinî Kurum Olarak Ortaya Çıkışı.....	110
3- Bölümleri.....	114
4- Sinagog-İbadet İlişkisi ve Sinagogda Yapılan	
İbadetler.....	117
a) Sinagog-İbadet İlişkisi.....	117
b) Sinagogta Yapılan İbadetler.....	119
5- Toplum Hayatındaki Yeri.....	126
a) Dua ve İbadet Yeri Olması.....	127
b) Tevrat'ın Okunup İncelendiği Yer Olması.....	128
c) Cemaatin Buluşma Yeri Olması.....	130
d) Diğer Kullanım Alanları.....	133

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HIRİSTİYANLIK'TA MA'BED

A- KİLİSE.....	136
1- Tanımı.....	136
2- Ortaya Çıkışı.....	143
a) Hz. İsa ve Kilise.....	143
b) Hz. İsa'dan Sonra Kilise.....	148
c) Konstantin ve Kilise.....	153

B- KİLİSE'DE YAPILAN İBADET VE ÂYINLER.....	156
1- İbadetler.....	157
a) Ortodoks Kiliselerinde Yapılan İbadetler.....	157
b) Katolik Kiliselerinde Yapılan İbadetler.....	164
c) Protestan Kiliselerinde Yapılan İbadetler.....	171
1) Luteran Kiliselerde İbadet.....	171
2) Anglikan Kilisesinde İbadet.....	173
3) Reforme, Presbiteryan ve Nonkonformist Kiliselerde İbadet.....	174
2- Âyinler (Sakramentler).....	178
a) Vaftiz.....	179
b) Konfirmasyon.....	182
c) Evharistiya.....	183
d) Günah İtirafı.....	184
e) Son Yağlama.....	186
f) Rahip Takdisi.....	187
g) Nikah.....	188
C- KİLİSENİN TOPLUM HAYATINDAKİ YERİ.....	189

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSLÂM'DA MA'BED

A- MESCİD.....	194
1- Tanımı.....	194
2- İslâm'da İbadet Yeri Karşılığında Kullanılan Diğer Kelimeler.....	195
B- MEKKE DÖNEMİNDE MESCİD.....	198
1- Ka'be.....	199
a) İnşası.....	199
b) Toplum Hayatındaki Yeri.....	211
2- Diğer İbadet Yerleri: Tağutlar.....	216
C- MEDİNE DÖNEMİNDE MESCİD.....	221
1- Kuba Mescidi.....	221
2- Mescid-i Nebî.....	223

3- Diğer Mescidler.....	225
D- MESCİD-İBADET İLİŞKİSİ VE MESCİDDE YAPILAN İBADETLER	227
1- Mescid-İbadet İlişkisi.....	227
2- Mescid'de Yapılan İbadetler.....	232
E- MESCİDİN TOPLUM HAYATINDAKİ YERİ.....	235
1- İbadet Yeri Olması.....	236
2- Eğitim-Öğretim Yeri Olması.....	237
3- Diplomatik Münasebetlerin Sürdürüldüğü Yer Olması.	241
4- Hukukî Meselelerin Çözümüne Kavuşturulduğu Yer Olması.....	241
5- Sosyal Bütünlüğün Sağlandığı Yer Olması.....	243
6- Edebî Yarışmaların Yapıldığı Yer Olması.....	245
7- Misafirhane Olması.....	246
8- Hastahane Olması.....	248
9- Hapishane Olması.....	248
10- Diğer Kullanım Alanları.....	250
F- HZ. PEYGAMBER'DEN SONRA MESCİD.....	252

BEŞİNCİ BÖLÜM

KARŞILAŞTIRMA

A- GEÇMİŞTE VE GÜNÜMÜZDE MENSUBU BULUNAN DİNLERİN KARŞILAŞTIRILMASI.....	261
B- İLAHİ DİNLERİN KARŞILAŞTIRILMASI.....	266
SONUÇ.....	273
KAYNAKLAR.....	277

KISALTMALAR

age	: adı geçen eser
a.s.	: aleyhisselâm
bk.	: bakınız
c.	: cilt
çev.	: çeviren
Ed.	: Editör
haz.	: hazırlayan
H.z.	: Hazreti
nşr.	: neşreden
r.a.	: radiyallahu anh
sy.	: sayı
Terc.	: Tercümesi
trc.	: tercüme eden
Trans.	: Translated by
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve devamı
vs.	: ve saire

CELF	: The Concise Encyclopedia of Living Faiths
DCR	: A Dictionary of Comparative Religion
DİBİA	: Diyanet İşleri Başkanlığı İslâm Ansiklopedisi
DR	: Dictionary of Religions
DRE	: A Dictionary of Religion and Ethics
EBT	: Encyclopedia of Biblical Theology
ER	: Encyclopedia of Religions
ERR	: Encyclopedia of Religion and Religions
İA	: İslâm Ansiklopedisi
NBD	: The New Bible Dictionary

GİRİŞ

1-"Ma'bed"in Tanımı

Ma'bed'in, temel fonksiyonu ve gelişmesi göz önünde bulundurulurken, içerisinde topluca ibadet edilen, herhangi bir yerde veya kutsal kabul edilen bir yerde yapılmış yapı¹ şeklinde tanımı yapılabilir. Bu kelime, Arapça "abede" (عَبَدَ) fiilinden ism-i mekân olup Osmanlıca ve Türkçe lügatlerde; "ibadet edilen yer, tapınak"², "hangi dinde olursa olsun ibadet yeri, ibadete mahsus bina"³, "câmi, mescid (İslâm mabedi)⁴, "bir dine bağlı olanların belirli zamanlarda toplu olarak veya tek başlarına ibadet etmeleri için yapılmış özel bina"⁵ anlamlarıyla karşılanır; eşanlamlısı ibadethâne, ibadetgâhtır⁶. Türkçede yeni bir terim olarak kullanılan tapınak sözcüğü ise, Yunanca "temno" ve Latince "templum" kelimelerini karşılar. Bununla genelde İslâm'ın dışındaki dinlerin ibadet yerleri kastedilir⁷.

Arapça lügatlerde ma'bed'in tanımına pek rastlanmaması, bu kelimenin İslâmî literatüre sonradan girmiş olduğunu göstermektedir. Yalnız İbn Manzûr, ma'bed'den, sadece "a b d" kökünden mekân ismidir diye söz eder⁸.

1 de Vaux, Roland, Ancient Israel (trans. John McHugh), 282.

2 Devellioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, 667; Özön, Mustafa Nihat, Osmanlıca-Türkçe Sözlük, 405.

3 Şemseddin Sâmî, Kâmûs-i Türkî, 1369.

4 Muhammed Salâhî, Kâmûsu Osmânî, 359.

5 Tuğlacı, Pars, Okyanus (Ansiklopedik Sözlük), IV, 1810.

6 Sâmî, age, 926.

7 Meydan Larousse, XI, 888; Arseven, Celâl E., Sanat Ansiklopedisi, III, 1248; Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, II, 975.

8 İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, III, 277.

2- "Ma'bed" Kelimesinin Etimolojisi

Her dinin, ibadet yerini ifade eden kendine mahsus terimleri vardır. İbadet edilen mekânı karşılamak üzere kullanılan bütün farklı kelimelerin anlamları ortaktır ve onların içeriği, "ma'bed" kavramının içeriğidir. İslâmî literatüre sonradan girmiş olan ma'bed kelimesinin Yunanca karşılığı olan "temenos" kelimesi "temno" fiilinden gelir. Temno; kendisinde ilâhî işaretlerin görülebileceği göklere ait özel bir alanı, göğe ait bir çeşit mukaddes yeri ayırmak veya belirlemek anlamına gelir. Daha sonra bu kelime, göğe ait bu sahanın yeryüzündeki sûreti anlamında kullanılmıştır. Gökyüzündeki bu yer; yeryüzünde ilâhî faaliyetlerin vuku bulduğu, gâipden haberlerin verildiği ve kurbanların takdim edildiği kutsal yerlere te-kabül eder. Başlangıçta çok küçük olan ve ilâhî temsil ettiğine inanılan kült objesi için yapılan kutsal mekâna "shrine" deniliyordu. Burada kült objesi, yani herhangi bir dinde inanılan tanrının, kendisini temsil eden sûreti muhafaza edilirdi. Tanrının ikamet yeri olduğu için kutsal kabul edilen bu yerin çevresi zamanla genişletilip kutsal mekâna dahil edildi. Bu genişletilmiş mekâna sonradan birtakım yeni binalar ilâve edildi.

Kutsal mekâna (shrine) bağlı olan bu yapılar bütünü; ma'bed bekçileri, ziyaretçiler veya şifa bulmak için gelen hastalar için yapılmış binalardan ve sığınaklar, tanrılara getirilen hediyeleri veya kurban için gerekli olan malzemeleri koymak üzere yapılan depolar, ibadet için gelenlerin yiyecek veya küçük heykel ihtiyaçlarını sağlayan seyyar satıcıların heykellerinin sergilendiği yapılardan ibaretti. Bu yapılar, dinî binalar olmaktan çok, hizmete ayrılmış yerlerdi ve hiçbiri, bir dinî toplantı veya toplu ibadet yeri olarak kullanılmadı. Yalnız tanrının kutsal objesini dışarıdan gelebilecek tecavüzlerden koruyan mekânın (shrine) kendisi kutsal kabul ediliyordu. Bu kutsal yapı daha sonra, zengin bir şekilde dekore edil-

miş olup bir tanrının ikameti için uygun, saraya benzeyen ve etkileyici bir yapı haline dönüştürülmüş ve adına da ma'bed (temple) denilmiştir⁹.

Şu halde ma'bed (temple) karşılığında ve kutsal yer anlamında kullanılan ilk kelime, öyle görünmektedir ki, Yunanca temno veya temenos'tur¹⁰ ve bu kelime, "shrine" kelimesinin anlamını ihtiva etmekle birlikte onu aşmaktadır. "Temple", herhangi bir kutsal yer değil, kurumlaşmış, sosyalleşmiş ve aynı zamanda ekonomik fonksiyon da kazanmış tapınak demektir.

Batı dillerinde "ma'bed" karşılığında kullanılan "temple" veya "tempel" kelimeleri Latince "templum"dan gelir. Templum ise, "kâhinlerin, kuşların uçuşunu gözetlemek için kullandıkları yüksekçe veya herhangi bir mekân, gökyüzü, ma'bed veya tanrılara tahsis edilmiş yer, kapalı ve çevrili her yer, sığınak, mezar, bir ma'beddeki heykel veya heykelin bulunduğu yer (shrine), bir çatının kalınlığı veya eni" gibi anlamlara gelir¹¹.

En eski Sâmi dillerinde ma'bed için kullanılmış özel hiçbir kelime yoktur. Akadça'da ma'bede "tanrının evi" (bitu) veya "sarayı" (ekallu) denilirdi. "Ekallu" da, Sümerce "büyük ev" anlamına gelen "E-KAL"den gelmiştir. Ma'bed karşılığında kullanılan diğer bir Akadça kelime de "ekurru"dur. O da aynı şekilde Sümerce "E-KUR"dan gelip "dağ evi" anlamındadır. Fenike dilinde Ras Shamra metinleri, ma'bed karşılığında "bt" (ev) ve "hkl" (saray: Akadça ekallu'dan) kelimelerini verir.

9 Turner, Harold W., From Temple to Meeting House (The Phenomenology and Theology of Places of Worship), 15-16.

10 Geniş bilgi için bk. Hinnells, John R., Dictionary of Religions (DR), 323.

11 De Wally, M. Alfred, Nouveau Dictionnaire Latin-Français, 938.

Yerine göre ikisi de kullanılır. İbrancada ise ma'bed, bir "ev" (beth) veya "saray"dır (hekal, Fenikeliler vasi-
tasıyla Akadçadan alınmıştır). Kitâb-ı Mukaddes'in en
son kaleme alınan bölümlerinden özellikle Hazekiel'de,
ma'bed'i karşılamak üzere genellikle "kutsal bir yer ve-
ya mekân" anlamına gelen "migdash" kelimesi kullanılır.
Ancak bu kelimenin başlangıçtaki anlamı ma'bed değildi.
Daha eski metinlerde kelime, "yüksek yerler" için kulla-
nılmıştı¹². Hz. İbrahim'in Kenan'daki ilk durak yeri
olan¹³ Şekemin'in Oak meşesi altındaki açık hava ma'bedi
içinde, sonradan ma'bed anlamına gelen "makdis" kelimesi
kullanılmıştır¹⁴.

3- Kutsal Yer ve Ma'bed İlişkisi

Kutsal yerin ma'bed'le olan ilişkisini kavrayabil-
mek için, her şeyden önce kutsalın, kutsal yerin ne an-
lama geldiğini bilmek gerekir. Tâ başlangıçtan beri in-
san tecrübesinin bir parçası olan kutsal, dinî bir amaç
için tahsis edilen veya bir tanrı ile olan ilişkisinden
doğan özel bir niteliğe sahip olan demektir¹⁵. Kutsal,
kendini her zaman "doğal" gerçeklerden tamamen farklı
bir gerçek olarak göstermektedir¹⁶. Kutsallık ise, tan-
rıya olan yakın ilişkileri sebebiyle, şahısların veya
eşyanın sahip olduğu bir özelliktir. İlkel insanlar a-
rasında maddî ve fizikî fenomen dünyası iki başlık al-
tında sınıflandırılmıştır: kutsal ve profan (kutsal dı-
şı). Kutsal'a, tanrılar ve onlarla ilgili her şey, on-
ların rahipleri, kutsal mekânları, onlara hizmette ve

12 "... ve İshâk'ın yüksek yerleri ve İsrâil'in
makdisleri harap olacak".(Bk. Kitâb-ı Mukad-
des (Eski ve Yeni Ahid), Amos, 7/9).

13 Tekvin, 12/6-7.

14 de Vaux, age, 282.

15 Hinnells, DR, 151.

16 Eliade, Mircea, Kutsal ve Dindışı (çev. M.
Ali Kılıçbay), VIII.

kurban takdiminde kullanılan kapları vb. dâhildir¹⁷. Profan ise, kutsalın zıddı olup "ma'bed'in dışında"¹⁸, "kutsal olanın dışında"ki nesnelere ve olgulardır¹⁹. Buna göre kutsalın dinî hayatla, profanın da dinî olmayan (lâik) hayatla sıkı bir ilişkisi vardır. Çünkü "kutsal ve dinî hayat, tamamen kutsallıktan arındırılmış profan ve lâik hayatın zıddıdır"²⁰.

Kutsallığın ve kutsalın, teolojik ve etik olmak üzere iki ayrı anlamı vardır. Dinî hizmet için takdis edilmiş şahıslara veya eşyaya "kutsal" denildiği gibi, insanlar da "kutsal" olarak telakki edilir. Onların hepsi kutsallıktan pay almıştır. Buradaki temel düşünce şudur: Kutsal anlayışıyla iki sınıf eşya ayırılır: Kutsal ve kutsal olmayan, yani sıradan (common). Bir başka ifadeyle, tanrıya veya umuma ait olan²¹; gerçek ve gerçekdışı²².

Kutsal yer; her şeyden önce belirlenmiş, diğer sahalardan ayrılmış bir yerdir. Bir yer, herhangi bir toplum, ya orada âyin yaptığı ya da oraya yöneldiği için kutsaldır. Burası diğer yerlerden hem fizik olarak hem de değer olarak ayrılır ve dinî hayatın merkezi kabul edilir. Bu sebeple eski toplumlara mensup insanlar, mümkün olduğunca kutsalın içinde veya kutsallaştırılmış nesnelere yakınında yaşama eğilimine sahiptiler²³. Jonathan Z. Smith, böyle yerler için "odak noktaları" deyimini kullanır.

Kutsal bir yer, barındırdığı şekillere ve objelere, orada yapılan dinî faaliyetlere de kutsallık kazandırır.

-
- 17 Mathews, Shailer-Smith, Gerald Birney, A Dictionary of Religion and Ethics (DRE), 394.
 18 Hinnells, DR, 151.
 19 Shape, Eric J., 50 Key Words (Comparative Religion), 62.
 20 Eliade, Mircea, Patterns in Comparative Religions, 1; Eliade, Kutsal ve Dindışı, 1-4.
 21 Mathews-Smith, DRE, 206.
 22 Eliade, Kutsal ve Dindışı, XI.
 23 Eliade, aynı eser, X.

Sıradan nesnelere her zaman, her yerde yaptığımız hareketler, kutsal yerde buldukları veya yapıldıkları için kutsal eşya veya fiillerdir. Dinî bir toplumun kutsal kabul ettiği bu semboller, birtakım hakikatleri, kendi mantıkları içinde anlatırlar. İnsan bu hakikatlerle ya hayatını düzenler veya onları ilâhî hakikate geçiş vasıtası yapar. Kutsal yer, ya ma'bedler gibi dinî amaçlar için inşa edilen veya dağlar, nehirler gibi dinî olarak yorumlanan yerleri kapsar²⁴. İşte bu düşünceden hareketle Uzak Doğu'nun her tarafında halkın, manevî gücün gizemli ve özel bir şekilde tezahür ettiğine inandığı sayısız yer, kutsal olarak kabul edilegelmiş; buraların kutsallığı, ma'bed yapılmak sûretiyle daha belirgin hale getirilmiştir. Nitekim Çin'de en eski kutsal yerler; atalara ait ma'bedler, arazi ve hububat ruhlarına ibadet için yapılmış altınlar idi²⁵.

İlk kutsal yerler, bina ve insan eliyle yapılmış herhangi bir yapı değil, tabii mekânın bir parçası veya burada bulunan tabii varlıklardır. Bunlar zamanla dinî anlam kazanmış; insanlar, onlarda tanrısal bir şeyin bulunduğuna inanmışlardır. Tabii kutsal mekânlar, tek başına veya daire halinde duran taşlar, mağara ve mezarlar, ağaçlar, sütunlar ve dağlar, su kaynakları, nehir ve denizlerdir. Daha sonra, uygarlığın gelişmesine paralel olarak, yerleşik hayata geçildikten sonra kutsal mekânların sınırlarının artık insan eliyle çizildiğini görmekteyiz. Bu durum ma'bed olgusunun temelidir. Artık insanlar bu dönemde kollektif ibadet gereğinin bir parçası olarak çeşitli sunaklar, kutsal yer ve ma'bedler, çadırlar (cemaat çadırı), sinagoglar, kiliseler, stupalar, câmiler, kendisinde ilâhî faaliyetlerin kaydedildiği ve-

24 Brereton, Joel P., "Sacred Space", Encyclopedia of Religions (ER), Ed. Eliade, XII, 526.

25 Brandon, S. B. F., A Dictionary of Comparative Religion (DCR), 545.

ya kutsal kişilerin (ermişler) gömüldüğü hac ve ziyaret yerleri, kutsal şehirler ve kutsal bölgeler oluşturmuşlardır. Kutsal yerlerin bu şekilde belirlenip ortaya çıkarılması, antropolojik dönem gibi telakki edilebilir.

İnsan eliyle yapılan ve bir kaçının adını saydığımız bu yapılar, kutsal mekânların bilinen en eski şekilleri olup tüm kültür ve dinlerde mevcut olagelmışlerdir.

Keltler Britanyası'nda ve Roma'nın hüküm sürdüğü Kuzey Batı Avrupa'da ibadet yerlerinin bulunduğunu arkeolojik verilerden öğreniyoruz. Bu durum, Roma ma'bedlerinin etkileyici örneğine rağmen, Roma döneminden sonra putperest Sakson Britanyası'nda da devam etti.

Aynı şekilde Yunan ma'bedleri de başlangıçta açık-hava ma'bedleriydi ve bu ma'bedler kutsallığını tanrının oralarda ikamet etmesinden alıyordu.

Japon ma'bedlerine gelince; onların tanrısallıkla ilişkileri doğrudan değil, dolaylı idi. Onlar sadece kutsal bir objeyi barındırdığı için kutsal mekânlardı.

Polinezyalıların kutsal yerleri de, kenar taşlarıyla veya alçak taş duvarlarla çevrili, belki de bir platform ve bir kenarındaki şâkûlî taş sırasıyla ayrılmış açık alanlardı.

Bu tür açık-hava ma'bedleri gösteriyor ki, ibadet için tahsis edilmiş olan kutsal bir yerin en önemli noktası, ilk bakışta akla gelen bina ve diğer yapılardan ziyade, o yerin tesbit ve tayin edilmiş olmasıdır²⁶.

Kutsal yerler, bir toplumun dinî hayatının merkezi olan²⁷, insan hayatına yön veren ve anlam kazandıran yerlerdir. Kişinin dini ne olursa olsun, insan tabiatı böy-

²⁶ Turner, age, 14-15.

²⁷ Brereton, "Sacred Space", ER, XII, 526.

le yerlere ihtiyaç duymuş²⁸ ve kutsal duygusu tâ başlan-
ğıçtan beri insan tecrübesinin bir parçası olagelmıştır²⁹.
İnsan bu duyguyu, ma'bed'de, herhangi bir yerde olduğun-
dan daha derince hisseder. Çünkü kutsal yerler ilâhî â-
lemle dünyevî âlemin kesiştiği³⁰, Tanrı ile insanın bir
nevi buluştuğu ve kişinin kendisini ilâhî huzurda hisset-
tiği yerlerdir.

Bu noktada, bir yere hangi sebeplerden dolayı kut-
sallık atfedildiği birkaç maddeyle belirtilebilir:

a) Kutsal kabul edilen yerin Tanrı tarafından gös-
terilmesi: Bunun en güzel örneğini Süleyman Ma'bedi'nde
görürüz. Kudüs'te Süleyman Ma'bedi'nin yeri Kral Da-
vid'e (Hz. Davud) melek vasıtasıyla bizzat Yahve tarafın-
dan gösterilmişti³¹. Aynı şekilde Ka'be'nin yeri de Hz.
İbrahim'e işaret edilmişti³². Nitekim Hz. Musa'ya da
kendisinin "Mukaddes Tûvâ Vâdisi"nde bulunduğu yine vahy
yoluyla bildirilmişti³³.

b) Tanrı'nın o yerde kudretiyle huzuru (divine pre-
sence): Bir yerin kutsal olduğunu belirleyen en önemli
faktörlerden birisi de, Tanrı'nın o yerde hazır bulunuşu
anlayışıdır. Böylece bu yer, kaçınılmaz olarak ibadet
yeri olur. Pek çok dinde, ma'bed'in en mukaddes mekânın-
da (the holy of holies) Tanrı'nın ikamet ettiğine inanılır³⁴.

c) Tanrı'nın o yerde görünmesi (teophany): Nitekim
Hz. Yakub Beytel'de bunun klasik bir örneğini verir. Bir

28 Brandon, DCR, 545.

29 Smart, Ninian, The Religious Experience of Man-
kind, 33.

30 Smart, Background to the Long Search, 31.

31 Bk. Tekvin, 8/20-21, 22/14; II. Samuel, 24/21-25;
The Jewish Encyclopedia, XII, 93-94.

32 Hac, 22/26.

33 Çıkış, 3/5; Tâhâ, 20/12.

34 Bunun Yahudilikteki ma'bed örneği için bk. Çı-
kış, 24/16; I. Krallar, 8/11; Brandon, DCR,
573.

yolculuk esnasında o, rüyasında, gökten yere kurulan bir merdiven görmüş, "Bu yer ne kadar da korku verici! Burası gerçekten de Tanrı'nın evi: Göklerin kapısı buradadır" demiş ve yastık olarak kullandığı taşı almış, onu anıt olarak dikmiş ve tepesine zeytinyağı dökmüştü³⁵. Fakat bundan daha anlamlısı, İsrâillilerin, Kenanlılardan miras olarak devraldıkları ve muhafaza ettikleri pek çok eski ma'bed'e karşı tavırlarıdır. İsrâil için bu ma'bed'ler ancak teofany yoluyla, kendi tanrıları Yahve tarafından yasallaştırılmış olmalıdır³⁶.

d) Tanrı'nın o yerde gücünü izhar etmesi (tecellî): Bunun en tipik örneği Sina Dağı teşkil eder. Tanrı Yahve orada Hz. Musa ile konuşmuş ve Kur'ân'a göre oraya tecellî etmiştir³⁷. Bu seseple burası Yahudilerce kutsal sayılır.

e) Bir yerin insanlar tarafından kutsal sayılması: Herhangi bir dinî önderin doğup büyüdüğü veya dinî faaliyet gösterdiği, şehitlerin mezarlarının bulunduğu veya din büyüklerinin hatıra eşyalarının muhafaza edildiği bir yer kutsal kabul edilmiştir³⁸. Çeşitli dinlerde bunun örneğine pek çok kez rastlamak mümkündür. Nitekim, Budda'nın doğup büyüdüğü ve gittiği her yer, her stupa veya pagoda Budistlerce saygı gösterilmesi gereken kutsal bir yerdir³⁹. Çin'de de kutsal yerlerin en eskisi, atalara ait ma'bedler ve yer ile hububat tanrılarına ibadet edilen altarlardır. Fakat Uzak Doğu'nun her tarafında, halkın, manevî gücün gizemli ve özel tezâhürlerinin bulunduğu inandığı sayısız yer kutsal olarak kabul edilmiş, ma'bedler ve kutsal mekânlar yapılmak suretiyle kutsallığı daha da belirgin hâle getirilmiştir. Hıristiyanlığın doğuşundan kısa bir

35 Bk. Tekvin, 28/10-22, 35/1-15.

36 Hakimler, 6/11; Turner, age, 16-17.

37 A'raf, 7/143.

38 Mathews-Smith, DRE, 207.

39 Brandon, DCR, 335.

süre önce büyük dağlar da, müstesnâ kutsal yerler olarak kabul edilmiştir.

Aslında, yaratılmışlara değil de onların yaratıcısına inanan bir müslümanın, hususi bir kutsal yere sahip olmaması gerekir diye düşünülebilir. Fakat kişinin dini ne olursa olsun, insan tabiatı böyle yerlere ihtiyaç duymuştur. Bu sebeple müslümanlarca da Mekke, Medine, Kudüs gibi şehirler, diğerlerine nazaran kutsal kabul edilmiştir. Böylece, kendisinde Allah'ın Evi Ka'be'nin bulunduğu Mekke, İslâm'dan önce de günümüzde de kutsal sayılmıştır. Buraya kutsallık kazandıran diğer bir husus da, aynı zamanda bir hac ve ziyaret yeri oluşudur. Medine'nin kutsallığı da, Hz. Peygamber'in kabrinin orada bulunmasından dolayıdır. Kezâ, Eski Ahid peygamberlerinin tebliğ faaliyetinde bulunduğu ve Yahudi ile Hıristiyanların dinî merkezi sayılan Kudüs, müslümanlarca da kutsal kabul edilir. Çünkü orası aynı zamanda Hz. Peygamber'in Mîrac'ına sahne olan ve kısa bir süre de müslümanların kiblesi olan bir yerdir. Bu anlamda Hindistan'da da, başta Benares olmak üzere, kutsal kabul edilen pek çok hac ve ziyaret yeri vardır⁴⁰.

f) Bir yerin kutsallığını gösteren herhangi bir işaretin bulunması: Bir yerin kutsallığını anlamak için tanrının veya kutsal kabul edilen herhangi bir şahsın orada görünmesi veya bulunması da gerekmez. Bazen herhangi bir işaret bile, o yerin kutsallığını belirtmek için yeterli olabilir. Efsaneye göre, 16. yüzyılın sonunda El-Hamel'i kurmuş olan Marabut, geceyi geçirmek için pınarın dibinde durmuş ve toprağa bir sopa saplamıştı. Ertesi gün yoluna devam etmek için sopayı almak istediğinde, onun kök saldığını ve tomurcuklarının çıktığını görmüştü. Bunun tanrı'nın isteği olduğunu hissetmiş ve evini o yere yap-

mıştı⁴¹. Eliade'in da belirttiği gibi, bunun anlamı; dinî bir anlamın taşıyıcısı olan işaret'in, mutlak bir unsuru devreye sokarak, göreliliğe ve karışıklığa son verdiğidir. Bu dünyaya ait olmayan bir şey, tartışılmaz bir şekilde zuhur etmiş ve bunu yaparken de bir yön çizmiş ve ya bir davranış kalıbı belirlemiştir.

Kutsal bir yeri belirlemek için bazen bu işaretin tahrik edildiği de olmuştur. Meselâ, hayvanların yardımıyla bir tapınağın yapılacağı veya bir köyün kurulacağı yerin belirlenmesi gibi. Bunu temin için geçmişte, bir yırtıcı hayvanın peşine düşülmüş ve öldürüldüğü yerde bir tapınak inşa edilmiş veya boğa gibi evcil bir hayvan serbest bırakılmış, aradan birkaç gün geçince hayvan aranarak, bulunduğu yerde kurban edilmiştir. Daha sonra burada ma'bed inşa edilmiş ve onun etrafında da köy kurulmuştur⁴². Nitekim Hz. Peygamber de, Medine'ye hicretinin hemen akabinde, mescid'in yerinin tesbiti işini devesine bırakmıştı.

Bütün bu bilgiler ışığında denilebilir ki, ma'bed; dinin tecrübe edilip yaşandığı, dinî duygunun kolektif bir karakter kazandığı yerdir. O, ister kurumlaşmış, ister kurumlaşmamış; ister tabii, isterse insan eliyle yapılmış olsun, dinî hayatın ayrılmaz bir parçasıdır.

4- Ma'bed'in Genel Özellikleri

Gerek ma'bed'in tanımı, gerekse ma'bed'le ilgili olarak verilen bilgiler ışığında onun özelliklerini genel olarak iki kategoride mütâlaa etmek mümkündür:

a) Ma'bed: İnsanın Tanrı ile bulunduğu ve Tanrı'nın varlığını hissettiği bir yerdir. Burada O'nun şânı

41 Basset, René, Revue des Traditions Populaires, XXII, 1907, 287'den naklen Eliade, Kutsal ve Dindışı, 7-8.

42 Eliade, aynı eser, 7-8.

yüceltilir ve kendisine ibadet edilir. Bundan dolayı burası kutsal bir mekân olarak kabul edilir. Eric J. Sharpe'in ifadesiyle, bunlar gerçekten "Tanrı'nın Evi"dir (domus dei). Aynı gerçek çok önceden benzer terimlerle Kur'ân-ı Kerim tarafından ifade edilmiş; Ka'be'nin, Allah'ın Evi olduğu belirtilmiştir⁴³.

b) Ma'bed'in diğer önemli özelliği de cemaatin bir araya geldiği ve toplu olarak ibadet ettiği yer olmasıdır (domus ecclessia). Bunun en müşahhas örneği olarak Yahudilikte sinagog, Hıristiyanlıkta kilise ve İslâm'da câmi gösterilebilir⁴⁴.

5- Ma'bed'in Fonksiyonları

Hayata yön ve dünyaya da şekil veren tabiî haritalar durumunda olan⁴⁵ kutsal yerlerin yerine getirmiş olduğu belli başlı fonksiyonlar şunlardır:

a) Merkezî görev yapması: Dünyanın neresinde olursa olsun, toplu halde yaşamak zorunda olan insan için bir kısım bilgi merkezlerine, onun faaliyetlerine anlam ve yön veren organize sistemlere, tavır ve davranışlarını belirleyecek ve onu anlamlı kılacak bazı noktalara ihtiyaç vardır. İnsan varlığının ve hayatının devamı için, fizikî çevre kadar manevî çevre de önemlidir. Öte yandan, insan hayatını kolaylaştıran sosyal çevre ve fizikî yapıların uzun süre ayakta kalabilmesi ve güvenilirliğini sürdürebilmesi için de, doğruluğundan şüphe edilmeyen, sürekli ve değişmez bazı manevî güç ve ilgi merkezlerinden destek alması gerekir. Böyle bir ilgi merkezi kutsal yerde bulunur ki, orada daha gerçek ve daha sağlam bir dünya ile temas, gündelik olan ve değişen tecrübelerden daha çok sağlanabilir. İnsanların geçici ve yıpran-

43 Bakara, 2/120; Hacc, 22/61.

44 Sharpe, age, 62-63.

45 Brereton, "Sacred Space", ER, XII, 530.

ması mümkün olan çabaları o zaman en yücede (Tanrı) bir dayanak noktasına sahip olur. İşte bunu sağlayan, kutsal yer, yani ma'bed'dir. Çünkü tüm insan ihtiyaçları ma'bed'e getirilebilir, orada her hata ve günahın dolaylı tevbe edilip af dilenir, her probleme çözüm aranır, her tehdit ve tehlikeye karşı ilâhî güçten yardım istenir. Bu merkezden, kişi, çevresine yönelir; hayatın risk ve problemleri arasından kendi yolunu bulabilir. Böylece yeryüzünde yaşayan tüm insanlar, kendisinde ilâhî gücün hazır bulunduğu bir merkeze yönelir⁴⁶.

Bu anlayıştan hareketle kutsal yerden, "dünyanın merkezi" diye söz edilir. Buna göre, Delphi'deki Apollo ma'bedi içerisinde bulunan koni şeklindeki kutsal taş, yaratılışın oradan başladığına inanılan Mısır'daki tarihî ma'bed, Yahudî geleneğine göre yaratılışın başladığı ve tüm dünyaya ilk ışığın yayıldığı yerde yapıldığına inanılan Kudüs Ma'bedi, kendi mensupları tarafından dünyanın merkezi olarak kabul edilir⁴⁷.

Geçmişte var olup bugün hiçbir izi kalmayan büyük şehir ve saraylara rağmen, bir zamanlar cemiyetin etrafında kümелendiği piramitler, ma'bed tepelikleri, kutsal mekân ve altarlar, bir toplumun yegâne mirası olarak hâlâ varlıklarını sürdürmektedirler.

Ma'bedler; etraflarında âyin ve edebiyatların geliştirildiği, büyük festivallerin icrâ edildiği yerlerdir. Onların çok açık kutsal fonksiyonlarına; topluma gelir temin etme, kanun yapma⁴⁸ ve toplumu idare etme gibi fonksiyonlar da ilâve edilebilir. Nitekim, II. Dünya Savaşı sırasında nerede câmi, kilise veya harap edilmiş bir şehir alanının ortasında bir ma'bed ayakta kalmışsa o, bir toparlanma ve yeniden canlanma yeri olarak toplumda pek çok

46 Brereton, "Sacred Space", ER, XII, 533.

47 Turner, age, 19-21; Brereton, "sacred Space", ER, XII, 533.

48 Hinnells, DR, 141,324.

hizmet vermiştir⁴⁹. Bu yönüyle ma'bedler; eski milletlerin etraflarında kümelendiği, yaşayış ve kültürleriyle onların etrafını sardığı, onlara şekil verdiği en dayanıklı ve en kalıcı miraslardır. Onlar kültürel bağı temsil eder, milletlerin tarihine ışık tutar, tarihî değer ve bağlılıkları canlı tutar, kökeni tarihten gelen bazı idealleri yaşatır.

Bu meyanda, ma'bedlere hususiyet kazandıran diğer bir konu da, onların dünyanın merkezinde olduğu anlayışıdır. Bu anlamda ma'bed; gökyüzü, yeryüzü ve yeraltı dünyalarının kesiştiği yerdir⁵⁰. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, burada "dünyanın merkezi" ifadesiyle anlatılmak istenen, onun tamamen geometrik terim ve şekillerle tanımlanması olmayıp çeşitli din mensuplarının zihinlerinde şekillenen (hayalî) coğrafyadaki kutsal yerin, dünyanın merkezi sayılması anlayışıdır. Çünkü dinî bakış açısıyla, düzenlenmiş ve meskûn olan her yerde, diğer yerlere nazaran kutsal kabul edilen bir dinî merkez vardır. Aynı zamanda burası dünyanın da merkezi olarak telakki edilir. Nitekim, Mezopotamya, Hint ve Çin kültürlerinde kutsal sayılan her yer, aynı zamanda dünyanın merkezi olarak nitelendirilmiştir⁵¹.

Bazı dinlerde olduğu gibi ma'bedlerin kutsal dağa benzetilmesi, hatta çoğu kere kutsal sayılan tepelerde yapılmış olması bu anlayışın sonucudur. Yine bu anlayıştan hareketle, Mezopotamya terminolojisinde ma'bedlerin "dağ evi, bütün toprakların tepesinin evi, gökyüzü ile yeryüzü arasındaki bağ" gibi tanımları yapılmıştır. Bu manada Mezopotamya Zigguratları aynı zamanda kozmik bir dağ sayılırdı⁵². Yedi katı, gezegenin yedi katına karşı

49 Turner, age, 35.

50 Smart, Long Search, 31; Eliade, Kutsal ve Dindışı, 17.

51 Eliade-Sullivan, Lawrence, E., "Center of the World", ER, III, 166.

52 Eliade, Kutsal ve Dindışı, 21.

gelmekteydi; rahip bu katları tırmanarak, Evren'in zirvesine ulaşmaktaydı. Benzeri bir simgecilik, Cava'daki muazzam Barabudur tapınağının inşa edilmesini açıklamaktadır; bu tapınak yapay bir dağ gibi yapılmıştır. Bu tapınağa tırmanılması, Dünya'nın merkezine doğru vecd içinde bir yolculuğa eşdeğerdir. En üst taraçaya ulaşan hacı, bir düzey kopuşunu gerçekleştirmekte ve dindışı dünyayı aşan bir "saf bilgi"ye gitmekteydi. Aynı şekilde Bâbil de, "ilahların kapısı (Bab-İlani)" anlamına geliyordu. Çünkü ilâhların yeryüzüne oradan çıktıklarına inanılıyordu. Ma'bedleri için de "gökyüzü ile yeryüzünün temelini oluşturan ev, gökyüzü ile yeryüzü arasında bağ" gibi ifadeler kullanılıyordu. Onlara göre de kutsal yer olduklarından, Kudüs'ü ve Sion tepesini tufan suları kaplamamıştı. Müslümanlara göre de Ka'be, yeryüzünün en yüksek noktalarından birinde bulunuyordu. Nitekim Eliade, dokuzuncu asırda yaşamış müslüman bilgin el-Kisâî'nin, Ka'be'nin yeryüzünün en yüksek noktasında, yani dünyanın merkezinde olduğu görüşünü benimsediğini kaydeder. Üstelik kendisi de öyle düşünmektedir. Rig Veda'da da, dünyanın tek bir merkezî noktadan yayıldığından bahsedilmiştir. Hıristiyanlara göre de Golgota dünyanın merkezi olup hem kozmik dağın en üst noktası, hem de Âdem'in yaratıldığı ve gömüldüğü yer sayılıyordu. Bu yüzden İsa'nın kanı, Âdem'in, çarmıhın tam dibinde gömülü bulunan cesedi üzerine akmış ve onu kurtarmıştı⁵³.

b) Mikrokozmos olarak ma'bed: Büyük ma'bedlerin yüksek yerlere yapılmış olması, makrokozmosun olabildiğince ma'bedlerin içine sığdırılabilmesi fikrinden kaynaklandığı düşünülebilir. Bunun fizik olarak imkansızlığı düşünülerek, ma'bedin fonksiyonları sembolleştirilmiş ve mimârî şekli de bu sembollere göre düzenlenmiştir. Böylece söz konusu problem çözülmüş ve ma'bed, büyük kâinatın kü-

53 Eliade, Patterns, 375-377; Eliade-Sullivan, "Center of the World", ER, III, 167.

çük ölçekli bir numunesi kabul edilmişti. Meselâ, makrokozmosun en somut biçimi olan yedi gezegenli bir uzay parçası, yedi safhada yapılan veya yedi platformdan oluşan bir ma'bedle sembolize edilir. En eski ve en kalıcı sembolizm, çatı veya tavanı gökyüzü veya semalar, zemini yeryüzü, ikisi arasındaki alanı da insan dünyası olarak kabul eder. Bu durumda çatıda yuvarlak bir delik veya öteki âlemle haberleşme noktasını gösteren gözle görülür bir pencere bulunabilir. Bugün hâlâ modern bir kilisede tavan, yıldız veya gezegenlerle boyanmaktadır. Mısır ma'bedlerinde duvarların daha aşağı kısımları boyunca, yeryüzüne ait hayatın bitki ve hayvan şekillerinde temsili anlatımı yer almış; duvarlar arasındaki alan, dünyanın dört yönüne işaret etmek üzere şekillendirilmişti. Köklü bir cemiyetin daha basit mimarîsinde bile bu anlamlar göze çarpar. Kuzey Amerika'nın Kızılderili Delaware yerlilerinin "Büyük Evi" nitelendirmelerinde görüldüğü gibi. Orada evin kendisi, dünyayı; evin zemini, yeryüzünü; dört duvarı da dört ana yönü; kemeri, tanrının ikamet ettiği, üstteki gök kemerini temsil eder.

Bazen ma'bedlerin dışı, içindeki mücevherin güzelliklerini üzerinde taşıyan mücevher kutusu gibi, çok daha süslü olabilir. Fakat bu sembolizmin, abartılmasının yol açtığı komik denebilecek dış görünürlere de rastlamak mümkündür. Meselâ, Hint ma'bedlerinde, sûretlerin çıkarttığına inanılan gürültü ve ma'bedlerin dışındaki şekiller, bu dünyanın zâhirî çeşitliliğini ve kendisinde Tanrı'nın yaratma faaliyetinde bulunduğu ve insanlarla karşı karşıya geldiği sonsuz yolları açıklarken, bir tek sûret veya sembolün bulunduğu karanlık iç odanın, her şeyin İlâh'da veya mutlak ruhtaki nihâî birliğini temsil ettiğine inanılır. Ve yine Hint inançlarına göre tanrıların kendi aralarındaki hiyerarşi, rahip ve hizmetlilerin ve aynı zamanda kutsal saha veya kutsal mekânların ma'bed içindeki derecelenmesinin de kaynağıdır⁵⁴.

c) Tanrı ile buluşma ve iletişim kurma yeri olarak ma'bed: Kutsal yerlerin hayatın ve dünyanın merkezi olduğu anlayışı, bu yerlerin aynı zamanda Tanrı ile buluşma ve haberleşme merkezi olduğu anlayışını da ortaya çıkarmıştır. En geniş anlamda bir toplumun önemli işlerinin tümü için merkezî buluşma yeri olarak telakki edildiğinden ma'bed, aynı zamanda insan hayatıyla ilâhî hayatın bir buluşma yeri şeklinde görülmüştür. Daha özel olarak, fertlerin şahsî ihtiyaçlarını karşılamak için ma'bed, insanlarla tanrılar arasında aynı zamanda bir randevü yeri gibi tutulmuştur. Burada insanlar; adaklarını yerine getirir, dualarını yapar, herhangi bir dertleri için ilâhî çareyi araştırır veya doğru yolu bulmak için gaipten haber bekler; belki de geceyi, Tanrı'dan bir mesaj getiren bir rüya tasarlayarak umutlu bir şekilde geçirirler. Yine burada onlar; ulûhiyete şükran ve duâlarını arzeder, takdimelerini ve bazı dinlerde olduğu gibi rahibin kendileri adına açık hava altarında veya ma'bedin herhangi bir yerinde takdim edeceği kurban için gerekli şeyleri sunar; yakınlarıyla çeşitli bayram şenlik ve kutlamalarına katılır; çocuklarını ma'bede adar; sürü, mahsûl veya ailenin verimliliğinin devamlılığını garanti etmeye çalışırlar. Aynı zamanda burada onlar, çeşitli sıkıntı ve uykusuzluklara katlanarak, oruç tutarak, her türlü ibadet ve âyine katılarak kendilerini ilâhî âleme daha da yaklaştıran manevî yolculukta pek çok safhadan geçer. Orayı ziyaret etmiş, hac yapmış olurlar. Tanrı'ya karşı insan sorumluluğunun çokluğu, kendisi için geçici olan bu hayatın ötesinde bir dünyada rahat için insanın çare arayışı, kendisi vasıtasıyla tanrılarla zaman zaman yüz yüze gelmelerin hissedildiği büyük kült faaliyetlerinin tanzimi için bir ma'bed kompleksinin gelişmesini zaruri kılmıştır⁵⁵.

Ma'bed'in; insanların Tanrı ile buluşma ve iletişim

kurma yeri oluşu fonksiyonu genellikle, insanlara ait dünya ile aşkın alanlar arasındaki bağı temsil eden sembollerle açıklanır. Bu semboller; dağlar, ağaçlar, sütunlar ve direkler gibi yerden göğe doğru yükselen nesnelere olabilir. Bu anlayışa göre, meselâ Kuzey Hindistan ma'bedleri, ma'bed'in üzerinde bulunan ve "amrtakalasa" (içinde ölümsüzlük veren sıvının bulunduğu kavanoz) ile sembolize edilen göğe ait sahayı yeryüzü ile birleştirir. Aynı zamanda bu ma'bedlerin kuleleri, tanrıların ikamet yeri olan dağların mimârî tarzındaki temsilleridir. Meselâ, Kailâsa Ma'bedi, hem üzerinde Şiva'nın ikamet ettiğine inanılan dağın ismini, hem de onun resmini taşır.

Dünyevî alanla ilâhî sahanın kesişme yerini açıklayan semboller başka şekillerde de olabilir. Bizans Kilisesi'nde girişten altara doğru yürümek, insanlara ait dünyadan Tanrı'nın dünyasına doğru yürümek gibi düşünülebilir. Bu iki alan, ikonostas denilen kapıyla birbirinden ayrılır. Bu geçiş yeri, din adamlarına mahsus bölümle kutsal yer arasındadır. Üç kapısı vardır ve duvarlarında azizlerin resimleri bulunur. İkonostas kapılarından geçen rahiplerin ise, iki alan arasında hareket eden melekleri temsil ettiğine inanılır.

İnsanlarla tanrıları karşı karşıya getirmenin diğer bir yolu da, tanrıların sembolleri olagelmıştır. Bazı dinlerde kutsal bir yer, tanrıların sûretini veya onların huzurunu temsil eden diğer işaretleri ihtiva ettiği düşünülmüştür. Bir Hindu ma'bedi, aynı zamanda bir buluşma yeridir. Çünkü o, kendisinde tanrı'nın lutufkâr bir şekilde ikamete razı olduğunu gösteren bir şekil ihtiva eder. Nitekim Kudüs'teki ma'bed'in Kudüsülakdesindeki Ahid Sandığı da Yahve'nin tahtı; O'nun kendisinin veya isminin huzurunun gözle görülür bir işareti sayılıyordu⁵⁶.

56 Brereton, "Sacred Space", ER, XII, 528.

Keza Şinto ma'bedleri de, "ilahî vücut" veya "muhteşem vekil" diye adlandırılan ve kutsal bir obje olan Kami'-nin ikamet yerleri kabul edilmektedir. O, kutsal mekânın en iç odasına konur, kapılarla veya bambo perdeleri vasıtasıyla görünüşü engellenir, fakat onun huzurunun, ilahın huzuru adına kutsal mekânı kuşattığına inanılmaktadır. Aynı şekilde dindar bir Japon'un evi de; Kami'-nin sembollerini ihtiva eden bir Kamidana'ya, hem Bud-da'nın sûretlerini hem de ataların tabletlerini ihtiva eden bir altar olan Butsudana'ya sahip olduğunda kutsal bir yer olurdu.

Bir yer, zâhirî haberleşme sembolleri veya tanrı'-nın sûreti olmadan da, insanlarla tanrı arasında bir temas noktası olarak görülebilir. Bilindiği gibi İslâm, Allah'a mekân veya görünür semboller isnad etmeyi şiddetle reddeder. Buna rağmen Ka'be, ibadette müslümanların kendisine yöneldiği kutsal bir merkezdir; onda Allah'ın bir sûreti bulunmadığı gibi, Allah'ın ikamet yeri de değildir. Bununla beraber İslâmî anlayışa göre Ka'be, Allâh'a yaklaşmak ve O'nunla iletişim kurmak için özel bir yerdir.

Tanrı ile haberleşme yeri olarak kabul edilen kutsal bir yer, aynı zamanda bir arınma yeridir de. Çünkü iç ve dış temizlik, insanların tanrı ile temasını sağlar. Orada eksiklik ve kusurlar, normal hayatın kirliliği giderilir veya azaltılır. Kutsal yer, tanrı'nın gerçek alanıyla birleştirilen eşyanın ideal düzenini, insanlar arasındaki hayat ve hayatıyla veya insanların talip olduğu değerleri açıklar. İşte bu açıdan bakıldığında bir Şinto ma'bedi, aynı zamanda bir temizlik yeri olarak telakki edilir. Orası kami'nin yeri olduğundan kirliliği kabul etmediği düşünülür. Çünkü onlara göre kirlilik, çürüme ve ölüm demektir⁵⁷.

57 Brereton, "Sacred Space", ER, XII, 529.

d) Tanrının her yerde hâzır ve nâzır varlığını ve aşkın oluşunu gösteren yer olarak ma'bed: Kutsal bir yer olarak ma'bed, sadece tanrı ile haberleşme yeri olmayıp aynı zamanda onun hakkında bilgi edinme yeridir. Bu husus, pek çok dinin ortak konusudur. Bu konuda; "Eğer tanrı her yerde hâzır ve nâzır ise, aynı zamanda o, herhangi bir yerde de olmalıdır. Tanrının, tüm dünyayı dolduran iz-zet ve celâlinin herhangi bir yerde de görünmesi gerekir" diye düşünülür. Bu çelişkili durum, Yahve'nin tahtını sembolize eden fakat O'nun sûretini bulundurmeyen Ahid Sandığı'nı ihtiva eden Kudüs Ma'bedi'nde de görülür. Her ne kadar Kudüsülakdeste duran Ahid Sandığı'nın, Tanrı Yahve'nin huzurunu temsil ettiği düşünülmüşse de, Deuteronomi teolojisine göre, bu Yahve'nin, Kudüsülakdeste şahsını değil, bilakis ismini hazır bulundurduğu şeklinde yorumlanmıştır. Böylece Yahve'nin, aynı zamanda hem bir mekânda bulunduğu, hem de her yerde hâzır ve nâzır olduğu görüşü benimsenmiştir. Kudüs Ma'bedi'nin, yalnız başrahip tarafından senede bir defa girilebilen ve hiçbir sûret bulunmayan bu en kutsal mekânı, aynı zamanda Yahve'nin aşkın varlığını vurgular.

Bazı dinlerde tanrıların, insanlarla kararlaştırılmış bir randevü yeri olarak hazır bulunmayı kabul ettikleri herhangi bir ma'bed, genellikle onların ikamet yeri olarak kabul edilir. Bunun, Afrika halkı tarafından "Tanrı Kulübesi" diye adlandırılan ve bir altardan ibaret olan, kamışlardan yapılmış basit bir yapı olmasıyla; büyük bir medeniyetin başlıca tanrısı için, ihtimamla yapılmış, son derece süslü bir ma'bed olması arasında hiçbir fark yoktur.

İlah sıfatıyla ma'bed'de bulunan tanrının mahiyeti, onun odasıyla birleştirilen ve ihtişam ve huşu uyandıran sayısız tesirlerle daha fazla ayırdd edilir. Tanrıyı temsil eden sûret, karanlık bir odanın gölgelerinde gizlenmiş veya tam tersine, ma'bed'in, sadece ışığın girmesine

izin verilen yerinin ortasına yerleştirilmiş de olabilir. Hatta tanrının bu sûreti, Hitit ma'bedlerinde olduğu gibi, çok büyük görünüşte veya görkemli girişten sonra geriye doğru daralan bir ma'bed'in arka bölümlerinden birinde de bulunabilir. Her ne surette olursa olsun, tanrının, ma'bed'de gerçekte içkin (immanent) olmakla birlikte, insanın sadece dolaylı yollarla anlayabildiği aşkın varlığı kendinde bulundurmak suretiyle bütün sıradan varlıklardan ayrıldığını gösteren üstün niteliği, bu şekilde takdim edilir.

Hıristiyanlara göre, merkez ve bir toplanma noktası olarak İsa, beşerî ve ilâhî tabiatları öylesine ayrılmaz bir birlikte toplamıştı ki, aşkın ilâhlık, onun insanlığında reel olarak mevcuttu ve içkindi. Çünkü inkarnasyonun ifade ettiği şey budur. Kezâ, mikrokozmos olarak İsa'nın insanlığı, ulûhiyetle, bu aşkın Tanrı'nın içkin varlığını ispatlayacak kadar mükemmel bir uyum içerisindedeydi.

Kudüs Ma'bedi'yle ilgili daha erken bir inceleme, Yahve'nin mevcudiyetini, hem O'nun içkin olduğunu vurgulayacak, hem de O'nun aşkınlığını koruyacak şekilde göstermeye yönelik olan ve İsa'nın zamanına kadar devam eden çeşitli teşebbüsleri de ele almıştır. Buna göre Yahve, bulut içerisinde hem açıktan, hem de gizli bir şekilde; ismiyle, ihtişamıyla veya daha sonraki telakkiye göre Ahid Sandığı'yla temsil edilen huzuru (sekîne) vasıtasıyla mevcuttu.

Tanrı'nın varlığıyla ilgili benzer ifadeler Yeni Ahid'de de mevcut olup İsa'nın şahsı hakkında da kullanılmıştı. İsa, "ben Babam'ın nâmına geldim"⁵⁸, "ben senin ismini onlara bildirdim"⁵⁹ dediğinde veya o, yaptıklarını Ba-

58 Yuhanna, 5/43.

59 Yuhanna, 17/6,26.

bası ismiyle yaptığını söylemekle⁶⁰, kendi faaliyetlerini ve şahsını, Tanrı'nın güç olarak açığa vurulmuş varlığıyla özdeşleştirmişti. Yine o, "nerede iki veya üç kişi benim isimle bir araya gelirse, ben onların arasında olurum"⁶¹ sözüyle de kaçınılmaz olarak kendini sekine ile özdeşleştirmiş oluyordu. İncil yazarının, Kutsal Rûh'a veya Tanrı'nın varlığına uygun bir şekilde açıklamaya çalıştığı şu, "ma'bed'den daha büyük olma iddiasını"⁶² bu özdeşleştirmenin ışığında anlamak mümkündür⁶³.

Şu halde tanrının bütün varlıklardan üstün olması; varlığın, çeşitli zamanlarda, tanrı odasında, boş bir tahtta gösterildiği aşkınlık anlamındadır. Tanrının aynı aşkın varlığı, teofany yoluyla ma'bed'e yaptığı özel ziyaret olarak yorumlanan bütün esrarlı olaylarda vurgulanmaktadır. Yukarıda gördüğümüz gibi, bu teofany, ma'bed'in, tanrının ikamet yeri oluşu fikriyle de uyuşur⁶⁴.

Tanrının her yerde hâzır ve nâzır oluşu ve aşkın varlığı bir İslâm ma'bed'inde daha iyi anlaşılacaktır. Çünkü İslâm'a göre Allah her yerde hâzır ve nâzır olduğu gibi, aynı zamanda mekândan da münezzehtir. Dolayısıyla, ibadet niyetiyle ma'bed'e giden bir müslüman, aynı zamanda hem Allah'ın huzurunda bulunduğu, hem de O'nun mekândan münezzehe olduğu şuurundadır. Bu anlayış ise yalnız İslâm'a mahsus olup diğer dinlerde belirginlik kazanmamıştır. Nitekim bu anlamda herhangi bir İslâm ma'bedinin mihrâbı kutsal kabul edilir. Ayrıca herhangi bir sûret vs. konulmayan bu yerin, ibadet için ma'bede gelen herhangi bir mümine, Allah'ın oraya veya herhangi bir yere hasredilemeyeceğini hissettirir. Tüm bunlar Allah'ın, hem kâinatın yaratıcısı, hem de aşkın oluşunun birer delili olarak kabul edilir⁶⁵.

60 Yuhanna, 10/25.

61 Matta, 18/20.

62 Matta, 12/6.

63 Turner, age, 144-145.

64 Turner, age, 38-42; Rousseau, Hervé, Dinler Tarihi (çev. Osman Pazarlı), 125-127.

65 Bk. Brereton, "Sacred Space", ER, XII, 528.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇEŞİTLİ DİNLERDE MA'BED

A- GEÇMİŞ DİNLERDE MA'BED

1- Mezopotamya Dinlerinde Ma'bed

M.Ö. 4000-3000 yılları arasında Ortadoğu'da şehir medeniyetinin başlangıcıyla, insanlık tarihinde önemli bir dönüm noktası meydana geldi. M.Ö. 4000.yılın son çeyreğinde, Mısır ve Mezopotamya'nın verimli alanlarında tarıma dayalı yerleşik bir hayat, şehirlerin kurulmasına kaynaklık etti. Bu durum, sadece sivil ve dinî hayatın idaresinin merkezîleşmesine değil, aynı zamanda ayrıntılı ma'bed kültürlerinin ve organize bir rahipliğin gelişmesine de yol açtı. Mezopotamya'da din hayatı ve hayat da din idi. Onların inancına göre tanrı insanları, kendisine hizmet etsinler diye yaratmıştır. Bu sebeple herkes, aynı şekilde tanrı ile ilgilenirdi.

Öte yandan, yazının icadı da insan hayatında büyük değişiklikler meydana getirdi. Yazılı metinler, geleniğin kaynağı olarak tedricî bir şekilde hafızanın yerini aldı ve insana, dinî mirasını açıklamakta yapıcı vasıtalar sağladı. Böylece Mısır ve Mezopotamya, medeniyet merkezleri oldu ve daha Doğuda, Hint vadisinde, Kuzeybatı Hindistan'da ve Çin'de önemli kültürler gelişti. Ortadoğu, Hindistan ve Çin'den, dünya dinlerinin üç büyük kaynağının ortaya çıkışı, gelişmesi belki de tesadüf olmadığı gibi, M.Ö. 800-500 yılları arasında, üç yüz yıllık bir devrede, dünyanın büyük dinî geleneklerinin teşekkül etmiş olması da dikkate değer bir husustur¹.

1 Smart, Ninian, The Religious Experience of Mankind, 33; Ling, Trevor, A History of Religion East and West, 1; el-Farukî, İsmail R., "The Ancient Near East: Mesopotamia", Historical Atlas of the Religions of the World, 3, 10-11.

Atlantik'ten Doğuya doğru Pasifik'e kadar uzanan ve Avrasya diye bilinen ve günümüz dünya nüfusunun dörtte n ihtiva eden toprak parçasında, hlen var olan büyük dünya medeniyetlerinin kökleri bulunabilir. Yahudilik, Hıristiyanlık, İslâm, Hinduizm ve Buddizm gibi büyük dinî ve felsefî geleneklerin çıkış yeri burasıdır. Avrasya kıtas içerisinde yer alan Mezopotamya, Mısır ve Hint vadisi gibi bölgelerin, dinî geleneklerin gelişmesinde önemli bir yeri vardır.

Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan ve başkentinin adından dolayı Bâbil diye de adlandırılan bu verimli Mezopotamya toprakları, Asya dinlerinin önemli çıkış yerlerinden biridir. M.. 4000 yıllarının sonuna doğru veya en azından 3000 yıllarında muhtemelen İran'ın dağlık bölgelerinden Doğuya doğru geldikleri sanılan ve bu bölgeyi işgal eden Sümerler, Uzakdoğu'da ilk gelişmiş medeniyeti kuranlardır².

Eski Mezopotamya'nın dinî tarihi oldukça canlıdır. Kezâ bölgenin üç bin yıl süren politik tarihi de böyledir. Bütün bunlara rağmen, Mezopotamya'nın kültürel gelişmesine damgasını vuran özellikle iki grup halk vardır: Sümerler ve Sâmi halklar, Bâbilliler ve Asurlular³.

a) Sümerlerde Ma'bed

En eski Mezopotamya medeniyetini kurmuş olan Sümerler, her biri diğerinden ayrı şehir devletleri halinde yaşıyorlardı. Bu şehir devletleri ayrı fakat iyi organize edilmiş cemiyetlere sahipti. Sümer devleti, fonksiyonel olarak laik olup tüm devletin benimsediği ve ma'bed kanalıyla idare edilen gerçek bir teokrazi yoktu. Ancak

² Ling, age, 1-2; Schoeps, Hans-Joachim, An Intelligent Person's Guide to the Religions of Mankind, 53; Smart, The World's Religions, 193-195; Dinler Tarihi Ansiklopedisi, III, 545.

³ Ringren, Helmer, Religions of the Ancient Near East, 1.

şehrin idaresi laik olmasına rağmen, bu görevleri yerine getirenler aynı zamanda ma'bed idarecisi idiler. Öte yandan ma'bed de, her şehrin odak noktasını teşkil ediyor ve onun kimliğini oluşturuyordu. Merkezî bir Sümer devleti, ancak tedricî bir şekilde meydana geliyordu⁴. Bir federasyon görünümünde olan Sümer şehirleri ortak bir kültüre sahip olmakla beraber her şehrin, oranın sahibi olduğuna inanılan⁵ ve beraberinde eşi, çocukları ve daha küçük tanrılar bulunan başlıca tanrısı vardı. Her panteon başlangıçta bağımsız olmasına rağmen, mitler ve dinî merasimlerde yapılan ziyaretler, tanrılar arasında bir bağ meydana getirdi. Böylece şehirler daha büyük üniteler halinde birleştirildikçe bazı tanrılar terk edildi. Bazılarına da merkezde ma'bedler yapılmaya başlandı⁶. Sümer dini, iyi düzenlenmiş panteonla, politeist bir yapıya sahipti⁷.

Sümerlerde ma'bed, tanrı telakkisine⁸ paralel olarak ortaya çıkmıştır. Sümer inancına göre ilâhlar, insanları, kendilerine kurban takdim etsinler ve oturacakları ma'bedleri yapsınlar diye yaratmıştır⁹. Bu anlayıştan hareketle her tanrıya bir ma'bed yapılmıştır. Hatta karı-koca şeklinde bir arada bulunan ve kendilerine ibadet edilen tanrılara, aynı yerde ayrı ayrı ma'bedler yapıldığı da olmuştur. Muhtemelen bunlar, daha sonra Inanna ve Dumuzi diye bilinen ana tanrıça ve ommeşi idi¹⁰.

4 Hinnells, DR, 314; Ringgren, age, 1; Schimmel, Annamarie, Dinler Tarihine Giriş, 34.

5 Ling, age, 2; Ringgren-Ström, Ake V., Religions of Mankind, 56.

6 Hinnells, DR, 314.

7 Brandon, DCR, 596.

8 Mezopotamya'da tanrı telakkisi hakkında geniş bilgi için bk. Saurat, Denis, A History of Religions, 86 vd.

9 Brandon, DCR, 545; Schimmel, age, 34; Sarıkçioğlu, Ekrem, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, 27-28.

10 Ringgren, age, 4.

Bazı araştırmalarda, M.Ö. 3800'lerde, Bâbil'de, okulları, kütüphaneleri, rasathaneleri, çok sayıda rahipleri, doktorları ve kâtipleri olan büyük bir ma'bedin varlığından ve bunun Güneş tanrısına tahsis edildiğinden söz edilir. Buna rağmen Bâbil, Hammurabi zamanına kadar (M.Ö. 1792-1750) ikinci derecede bir şehirdi. Onun kral olmasıyla şehir, imparatorluğun dinî ve idarî merkezi haline getirildi. Bâbil'in millî merkez haline getirilişine paralel olarak yerli tanrısı da millî tanrı mevkiine yükseltildi¹¹. Bu dönemde Hammurabi kanunlarının da ma'bedde yapıldığından ve toplumun idare edildiği kanunlar arasında, ma'bedin zorunluluğundan bahseden bir kanunun varlığından da söz edilir¹².

İnsanların oturduğu evlerden daha yüksek yapılan Sümer ma'bedleri, tanrı'nın bir mekânda bulunuşunun somut kanıtıydı. Dahası, tanrı'nın kendisi de toplumun bir üyesi olup eviyle, hizmetçileriyle, öküz ve koyunlarıyla ekilebilir topraklarıyla tıpkı bir Sümerli gibiydi¹³. Ma'bede sahip olmak, tanrı için bir imtiyazdı. Ma'bedi ilk defa veya yıkıldıktan sonra yeniden inşâ etmek için tanrı'nın muvafakatı gerekiyordu. Fakat bu muvafakat her zaman da sağlanamıyordu¹⁴. Ma'bed yapımının bazen tanrı veya tanrıça tarafından istenilip emredildiği de olurdu¹⁵.

Sümerlere göre ma'bed, öncelikle bir dinî âyin yeri olmaktan çok, antropomorfik tanrıların insanlar arasında hazır bulunduğu düşünölen ikamet yeriydi. Bunun için, herhangi bir ma'bedden kısaca, "gökyüzü ile yeryüzü

11 Boscawen, Chad, Religious Systems of the World, 20-22; Smart, The World's Religions, 2-3.

12 Bk. Hinnells, DR, 141.

13 Tam bir insan şeklinde görönen Sümer ilâhları, aynı zamanda bir nevi hükümdar olarak telakki ediliyordu. Bk. Schimmel, age, 34.

14 Jøqobsen, Thorkild, "Mesopotamian Religions", ER, IX, 463.

15 Ringgren, age, 2.

arasındaki bağ" diye söz ediliyordu. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi, Sümer inancına göre insanlar, tanrılara hizmet için yaratılmıştı, ibadet de bir tanrı hizmeti idi. Ma'bed ise, insanların, tanrı'ya karşı ilk görevleri olan ibadeti yerine getirebilecekleri yerdı. Bu sebeple, toplumun külle ilgili faaliyetlerinin merkezi ma'bed idi. Bütün ma'bedlerde müştereken, tanrı'nın kutsallığını sembolize eden heykelini korumak için bir iç oda ve kurban takdim etmek için de bir altar bulunurdu.

Ma'bedde yapılan başlıca ibadetler, tanrı'ya kurban, yiyecek, şarap ve bira gibi içecek takdimi; çeşitli dualar, âyinler ve buhur yakma gibi faaliyetlerdi¹⁶. Bayramlarda ve büyük şenliklerde ibadet ve âyinler daha resmî ve daha düzenliydi. Bu ma'bedlerdeki ibadet ve âyinleri, tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi sayılan kral veya onun görevlendirmiş olduğu rahipler yönetiyordu¹⁷. Kral'ın başlıca sorumluluklarından biri de, tanrısına hizmet etmektı. Onun askerî zaferleri de tanrının gökyüzündeki başarısının bir yansıması olarak kabul ediliyordu. Ayrıca her tanrının, ma'bedine hizmet eden ve onun günlük ihtiyaçları için ma'bedde hazır bulunan bir rahibi vardı. Bazı kütlerde rahibeler de önemli rol oynarlardı¹⁸. Kezâ bu ma'bed görevlileri arasında, kurbanları kesmekten sorumlu rahipler, ma'bed şarkıcıları, müzisyenler vb. de vardı. Özellikle İstar'ın rahibeleri ve ma'bed fahişeleri¹⁹ olarak istihdam edilen kadınlar da bunlar arasında

16 Brandon, DCR, 596.

17 Ringgren, age, 24-25.

18 Hinnells, DR, 314.

19 Bir tanrıçanın ma'bedinde kadınların, çoğu kere de bakirelerin, kendilerini, dışarıdan gelen kimselere teslim etme âdetine kutsal fahişelik deniliyordu. Bu âdet, eskiden Mezopotamya, Suriye, Kenan, Anadolu, Kıprıs ve Yunan'da yaygındı. İlgili tanrıçalar İstar, Astarte, Ma, Anaitis, Afrodit vb. idi. Bâbil ve Kıprıs'ta, bu yolla kazanılan para kutsal sayılıyordu. Kutsal fahişeliğin; a. Her kadının, ömründe bir kez, tanrıçaya sunmak zorunda olduğu bir kurban, b. Muayyen ma'bedlerde, kutsal fahişeler tarafından icra edilen yerleşmiş bir gelenek olarak, iki şekli vardı. Bk. Brandon, DCR, 512-513; Douglas, J.D., The New Bible Dictionary, 1048.

yer almakta idi²⁰.

b) Bâbil ve Asurlularda Ma'bed

Yaklaşık olarak M.Ö. 3750-500 yılları arasında hüküm süren aşağı Mezopotamya'daki şehir veya şehirlerin vatandaşları olan eski Bâbilliler, tabiat güçlerinin şahıslştırılmış şekli gibi görünen, çok sayıda ve insan şeklindeki tanrılara ibadet etmişlerdir. Ayrıca her şehrin, halkı, halkı onunla ilgilendiği sürece, yalnız oranın özel koruyucusu olmakla kalmayıp aynı zamanda başka şehirlerdeki insanların da koruyucusu sayılan bir tanrısı vardı²¹. Bâbil ve Asurluların tanrı anlayışında iki özellik göze çarpmaktadır: Birincisi, tanrıların kişileştirilmesi, ötekisi ise tanrıların sayılarının çok olması ve evreni mutlak bir biçimde hâkimiyetleri altında tuttukları inancıdır. Onların inancına göre tanrı, insanların ve eşyanın sahibidir²².

İlk dönemlerde Bâbil'de, ma'bedlerin sosyal ve ekonomik durumlarında bazı değişiklikler olmuşsa da, dinî önemlerinde herhangi bir değişiklik meydana gelmemiştir. İlginçtir ki, çok sonraki bir dönemde bile ma'bedler, hâlâ büyük ölçüde Sümer isimleri taşıyorlardı. Bu isimler, onların sembolik önemine dair bazı şeyleri açıklıyordu. Meselâ, "E-temenan-ki" (gökyüzü ile yeryüzünün temelinin ma'bedi), "E-kur" (Enlil'in dağ ma'bedi), "E-sag-ila" (Büyük başı ile ma'bed) gibi. Enlil'in ma'bedindeki bir odaya da "Dur-an-ki" (gökyüzü ve yeryüzü arasındaki bağ) vs. deniliyordu²³. Aynı şekilde Nippur, Larsa, Sippar gibi şehirlerin ma'bedlerine de bu isim veriliyordu²⁴.

20 Ringgren-Ström, age, 62-63.

21 Pike, ERR, 42.

22 Dinler Tarihi Ansiklopedisi, III, 550.

23 Ringgren, age, 77. Bk. Erdem, Sargon, "Bâbil", DİBA, IV, 394.

24 de Vaux, age, 282; Eliade, Kutsal ve Dindışı, 21-22, Patterns, 376.

Bâbil ve Asurlular'da da ma'bed, tanrıya yeryüzünde ibadet edilen yerdî. Tanrı'nın yeryüzünde bulunduğuşüreçe bu ma'bedde kaldığına inanılırdı. Onlar ma'bedden, "gökyüzü ile yeryüzü arasındaki bağ" diye söz ederlerdi. Ma'bedin iç kısmında bulunan tanrı heykeli, onun ma'bedde bulunuşunu sembolize ederdi²⁵. İşte o zaman bu tapınaklarda bulunan heykeller, cansız bir tasvir olmaktan kurtularak somut bir kişilik kazanırlardı²⁶. Tanrı, ma'bedde, içinde bulunduğuşehir ve krallığın iyiliğii için bulunurdu. Onun orada bulunuşu, İsrâil ma'bedindeki Kudsü'l-akdesede tekabül eden, ayrı bir odada duran tasviriyle sembolize edilirdi. Tanrı'nın bu şekilde bulunuşu, tanrı'yı oldukça somutlaştırmak gibi görünmektedir. Bu tasvir, bulunduğuşehirde topluluk halinde taşındığında, tanrının bizzat orada hazır bulunduğuna veya yakındaki bir şehre götürüldüğünde, onun kutsal bölgesinde bulunan diğerbir tanrıyı ziyarete gittiğine inanılırdı. Ve eğer bir tanrının tasviri zafer kazanmış biri tarafından götürülürse bu, o tanrı'nın, ülkesini öfke ile terkettiğianlamına gelirdi²⁷.

Gerek Sümerlerde, gerekse Bâbil ve Asurlularda alışılmış ma'bedlerin dışında, ma'bedlere bitişik olarak yapılan bir de zigguratlar vardı. Zigguratlar; Eski Bâbillilerin ma'bedlerine verilen isim olup taraçalar şeklinde kat kat yükselen, tuğladan yapılmış yüksek yapılarıdır. Bunlar bir tanrı adına yapılmış olup tepede tanrıya tahsis edilmiş bir oda vardı. Ayrıca bu odada tanrının bir tasviri de bulunurdu²⁸.

Zigguratlar, genellikle yüksek yerlere yapılırlar ve aynı zamanda yerle göğün arasını birleştirdiğine inanılırdı. Zirvede oturan ve orada ikamet ettiğine inanılan

25 Ringgren-Ström, age, 63,67.

26 Dinler Tarihi Ansiklopedisi, III,550.

27 Ringgren, age, 77.

28 Pike, ERR, 402; Brandon, DCR, 596; Hinnells, DR, 360.

tanrı, orada toplum için hazır bulunduğunu ve böylece toplumun refahıyla ilgilendiğini gösterirdi. Zigguratların anlamı ve sembolik yönü çok tartışma konusu olmuş, fakat tamamen açıklanabilmiş değildir. Bilinen şu ki, ma'bed kulesine bitişik olarak üstte bir "yüksek ma'bed" ve altta "aşağı ma'bed" vardır. Normal durumlarda tanrı'nın yukarıdaki ma'bedde ikamet ettiği²⁹ ve belirli zamanlarda da aşağıdaki ma'bede indiği düşünülmüştür. Bazıları da yüksek ma'bedin, gökyüzünden yeryüzündeki ma'bede yolculuğu sırasında tanrı'nın bir dinlenme yeri olduğunu düşünür. Her iki durumda da kule, tanrı için bir nevi merdiven görevi yapmaktadır. Nitekim Kitab-ı Mukaddes'te de, başı göklere degecek şekilde yükselen ve merdiven özelliği taşıyan bu kuleden söz edilir³⁰. Bir ma'bedin varlığına delâlet eden Bâbil Kulesi, K.Mukaddes'te zikredilen ilk yapıdır³¹. Bunun, kişinin tanrı ile buluşabileceği bir yer olduğu düşünülmüş olmasına rağmen, göğe tırmanmaya teşebbüs eden kimsenin kendine güvenini sembolize ettiğine de inanılmıştır³². Kitab-ı Mukaddes'te adı geçen bu kuleye, Marduk'un Bâbil'deki zigguratının model olduğu söylenir³³. Ayrıca, kulenin tepesinde bir kült odasının var olduğu, gerçek kültün orada icra edildiği ve bunun da, kulenin tamamının büyük bir altar olarak telakki edildiğine dair işaretler taşıdığı ileri sürülür. Bu anlayışa, Hezekiel'in bir altarı, minyatürdeki bir ziggurat olarak tanımlaması sonucu varılmıştır³⁴. Fakat en muhtemel görüşe göre kule, tanrıların dünyası ile insanların dünyası arasında bir bağ³⁵ ve aynı zamanda kozmik bir dağ olarak kabul edilir³⁶. Böylece, bu kozmik dağda tanrının, kendisine ibadet edenleri karşıladığına

29 Smart, World's Religions, 197.

30 Tekvin, 11/1-9, 28/12.

31 Tekvin, 11/4.

32 Douglas, NBD, 1243.

33 Ringgren-Ström, age, 63.

34 Bk. Hezekiel, 43/13-17.

35 Ringgren, age, 78; Ringgren-Ström, age, 63.

36 Eliade, Patterns, 476.

kulenin tepesine çıkmak için yapılan büyük merdivenlerin, yeryüzüne inen tanrı ile, ona ulaşmak isteyen insanları buluşturduğuna inanılır. Zigguratın yapılmasındaki temel düşünce ise, tanrıyı insanlara yaklaştırmaktır³⁷.

2- Zerdüştilikte Ma'bed

Bîrûnî'nin tespitlerinden de anlaşılacağı gibi³⁸, M.Ö. 6. asırda yaşadığı yolundaki görüşlerin yoğunluk kazandığı Zerdüş't'e isnad edilen ve M.Ö. 549'dan M.S. 642'ye kadar ard arda gelen üç İran imparatorluğunun, yani Ahamenidlerin (M.Ö. 549-331), Partların (M.Ö. 2. asır-M.S. 224) ve Sâsânîlerin (M.S. 224-642), devlet dini haline getirdiği³⁹ Zerdüştilik, İran dinleri içerisinde tek tanrı inancına yer vermesi bakımından en dikkat çekicisidir⁴⁰.

Başlangıçta ilk İran kabilelerinin ma'bedleri veya tapındıkları bir putları yoktu. Onların kutsal kitapları Avesta'da da böyle bir şey zikredilmemişti. Bununla beraber, M.Ö. 4. yüzyılda Ahamenidler döneminde, Ahura Mazda'nın temsilcileri olarak ateş ma'bedleri vardı⁴¹. Bu ma'bedlerdeki uygulamalar muhtemelen, Asur-Bâbil medeniyetinin tesiri altında, kendilerine magi (mecûsî) adı verilen med rahipler sınıfı aracılığıyla oluşturulmuştu. Böylece Zerdüş't, ateş kültüne karşı çıkmış, tek tanrı (Ahura Mazda) inancını getirmiş ise de, kendisinden sonra oluşan ve eski İran inançlarını yeniden canlandıran Zerdüştilik, sonunda ateş ma'bedlerini de kabul etmişti⁴². Gerçek Zerdüş'tî ma'bedler, kutsal ateşin muhafazası için inşa edilmişlerdi. Ateşe tapmadıkları konu-

37 de Vaux, age, 282.

38 Bk. Tümer, Günay, Birûnî'ye Göre Dinler ve İslâm Dini, 216.

39 Hinnells, DR, 362; Brandon, DCR, 663; Schoeps, age, 76.

40 Tümer, Günay-Küçük, Abdurrahman, Dinler Tarihi, 76.

41 Hinnells, DR, 125.

42 Ringgren-Ström, age, 293.

sunda ısrar eden Zerdüştîler, onun, tanrı'nın bir sembolü olduğuna inanıyorlardı⁴³. Bu yüzden kutsal ateşe tapılmadığı halde o, içerideki kutsal mekânda daima yanardı⁴⁴.

Zerdüştîlik'te ma'bedlere başkaları tarafından "ateş ma'bedleri" deniliyordu. Fakat İranlılar onlara, eski bir tanrı'nın isminden dolayı "Dâr-ı Meher" (Mitra'nın Kapısı) veya "Dâr-ı Mihr" (Mitra'nın Sarayı) diyorlardı⁴⁵. İngilizcede ise, Hintçe "ateş evi" anlamına gelen Agyari (veya Agiary) isminden alınma, ateş ma'bedleri denilmektedir⁴⁶.

Zerdüştîlik'te ma'bedin, daha doğrusu kutsal ateşin üç derecesi vardır:

a) Ateş Dâdgâh (en aşağı derece): Bir ev veya çok küçük ma'bedde takdis edilmiş ateştir.

b) Ateş Âzerân: On veya daha fazla Zerdüştî ailenin yaşadığı yerde inşa edilebilecek olan ikinci derece ma'beddir. Takdîste ateş, toplumun dört sınıfının evlerinden alınır ve "Ey hikmetli Ahura Mazda'nın, hayır veren büyük Yazata'nın ateşi! Hürmet sana!" sözcükleriyle takdis edilir⁴⁷.

c) Ateş Behram: En kutsal Zerdüştî ma'bedlerinden olup, ikisi İran'da ve sekizi de Hindistan'da olmak üzere, mevcutlarının sayısı on civarındadır. Bunların az bulunur türden oluşları; kutsal ateşi elde etme, hazırlama ve takdisinin uzun, karmaşık ve pahalı metodları gerektirmesindedir⁴⁸. Bu ma'bed türünün en eskisi, şimdi Bombay'ın yaklaşık yüz

43 Parrinder, Geoffrey, *Worship in the World Religions*, 89; Hilliard, *How Men Worship*, 75.

44 Parrinder, *The World's Living Religions*, 62.

45 Parrinder, *Living Religions*, 62; Hinnells, DR, 126.

46 Parrinder, *Worship*, 89; Hinnells, DR, 126.

47 Modi, J.J., *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*, 228; Hinnells, DR, 126.

48 Parrinder, *Worship*, 89; Hilliard, age, 75-76; Hinnells, DR, 126.

mil kuzeyindeki Udwardâ'da bulunanıdır⁴⁹. En eski ve en meşhur üç kutsal ateş Farnbag, Gushnasp ve Burzenmihir'dekiler idi. Bunların üçü de aynı zamanda ziyaret yerleriydi⁵⁰.

Zerdüştîlik'te kutsal ateşten "kral" diye söz edilirdi. Ateş kabının üzerine konduğu taş, onun "taht"ı sayılıyordu. Ma'bedin, ateş üstündeki kubbeli çatısında bronz bir "taç" vardı. Kılıç ve topuzlar, toplantı salonunun duvarlarına asılıyordu. Ateş, Güneş ışınlarının temas etmeyeceği ve ateşin ışığını karartamayacağı bir yerde yakılırdı⁵¹.

Eski İran'da, muhtemelen ateşin hayat yenileyici fonksiyonu yanında temizleyici özelliği de olduğundan, ateş törenleri önemli bir yer işgal ederdi⁵². Günümüz Zerdüştîleri de ateş ma'bedlerinin merkezî ayinine büyük önem vermekteler. Ateşin yandığı kutsal mekâna yalnız rahipler girebilirdi. Erkek olsun kadın olsun, rûhânî sınıftan olmayan bir Zerdüştî ise, güzel kokulu sandal ağacı, para vb. hediyeler sunmak üzere, ma'bedin eşğine çıplak ayakla gelir, rahip onları alır ve karşılığında bir kepçe içerisinde ateşten küller getirir ve onları, ibadete katılanın alınına sürerdi⁵³. Ayrıca rahip, odayı süpürür, kolları düzeltir ve korun üstüne, bir günde en az beş defa, taze sandal ağacı koyardı⁵⁴. Bunu yaparken de, soluğunun ateşi kirletmemesi için, ağzını bir bez parçasıyla örterdi. Sadece rahipler değil, ateşe yaklaşan herhangi bir kişi de, onu soluğuyla kirletmemek için ağzını kapatması gerekiyordu.

49 Taraporewala, I.J.S., The Religion of Zarathustra, 49.

50 Hinnells, DR, 135.

51 Parrinder, Worship, 89; Hilliard, age, 76.

52 Ringgren-Ström, age, 286.

53 Smart, Religious Experience, 313.

54 Parrinder, Worship, 89; Living Religions, 62; Hilliard, age, 76; Smart, Religious Experience, 313.

Zerdüştîlik'te, belirli törenler, dört tarafı açık olup ortasında bir ateş altarı bulunan, kubbeye benzer bir yapının altında yapılırdı. Kanlı takdimeler Zerdüşt tarafından yasaklandığından, onun yerine ekme ve süt takdim edilirdi. Kezâ, Zerdüşt tarafından yasaklanmış olan "Haoma"⁵⁵(Sanskritçe Soma) kurbanı da, sıvının sarhoş edecek kadar mayalanmasına izin vermeden, hafifletilmiş bir şekilde de olsa, yeniden sokulmuştur. Haoma önce ateşe takdim edilir, sonra da görevli Zerdüşt rahibi tarafından içilirdi⁵⁶. Zerdüşt ma'bedlerinde tanrı'ya ibadet yapılırken ateş yakılır ve yalnız Ahura Mazda'ya (sonraları Ormazd'a) ibadet edilirdi⁵⁷. Ateş etrafında yoğunlaşan tüm ibadetin başlıca amacı ise, fizikî ve manevî temizlikti⁵⁸.

Zerdüştîlik, diğer din mensuplarının, kendi kutsal yerlerine girmelerine izin vermeyen birkaç dinden biridir. Bu dinin kurucusu olan Zerdüşt, vaaz yoluyla başkalarını kendi inancına çekmeye çalışırdı. Fakat Hindistan'da yaşayan günümüz Parsileri, "herkes atalarının dine tâbi olmalıdır" diye düşünmektedirler. Şüphesiz bu, kısmen onların tarihî mücadelelerinden ve sayılarının azlığından⁵⁹, kısmen de, bu dinde misyonerliğin bulunmayışından⁶⁰ kaynaklanmış olabilir.

Zerdüştî ma'bedler geniş değildir. Onların pek çoğu modern yapılar olup bugün Bombay'ın kalabalık caddelerinde yoğunlaşmıştır⁶¹. İçlerinde, daima yanan kutsal ateş vardır. Ma'bedlerde herhangi bir tasvir, put gibi şeylere rastlanmamakla birlikte, çok büyük taç ve

55 Haoma, sarhoş edici kutsal bir içki olup ölümü uzaklaştırdığına, sağlık, güç ve hayat verdiğine inanılırdı. Bk. Ringgren-Ström, age, 286; el-Fârûkî, "Zoroastrianism", Historical Atlas, 133.

56 Ringgren-Ström, age, 293.

57 Parrinder, A Book of World Religions, 30.

58 Hinnells, DR, 362.

59 Parrinder, Living Religions, 62, A Book of, 30.

60 Parrinder, Worship, 89; Hilliard, age, 76.

61 Hinnells, DR, 362.

kılıç sembolleri vardır⁶². İran'ın ateş ma'bedlerinin günümüze kadar gelen harabeleri, binanın ortasındaki ateş odasının, gün ışığının en zayıf şualarının bile içeriye girmesinden korunmuş olduğu izlenimini vermektedir. Tüm yeni ateşler, kutsal altardaki ateşle tutuşturulur, ayinle temizlenmiş ağaçla beslenir ve böylece Zerdüştilerin evinde bir defa tutuşturulan ateşin artık sönmesine izin verilmezdi⁶³.

Zerdüştilerin günlük hayatında ma'bedin önemli bir yeri vardır. Dindar bir Zerdüşti, ma'bedleri ya her gün veya haftada bir kez ziyaret eder. Ma'bede girerken ayakbılarını çıkarır, el ve ayaklarını yıkar ve Ehri-men'i kötüleyip Hürmüz'ü öven bir tevbe duası yapar. Sonra, kutsal ateşin yandığı mukaddes mekânın önüne gelir, rahipten küller alır ve ayakta, Ahunavar ve Ashem Vahû gibi, Avesta'ya ait dualar okur ve bunlara ek olarak özel ihtiyaçlar için kendine göre dualar yapar. İbadetin sonunda, yüzü ma'bede, arkası kapıya dönük vaziyette geriye doğru çekilir, ayakbılarını alır, eve gider.

Kadınların ma'bedlere girip ibadet etmesi yasak değildir. Bu sebeple, kadınlar da istedikleri zaman ma'bedlere erkekler gibi gidebilirler. Zerdüşti ma'bedlerde cemaatle ibadet yoktur. İbadet ferdî olarak yapılır. Ayrıca, oraya gelen kişiye vaaz verilmez⁶⁴.

Zerdüştilerde kız ve erkek çocuklarını cemaate kabul törenleri de, yine ma'bede bitişik bir odada yapılır. Bu törenden sonra aday ma'bede getirilir ve böylece dinî cemaate katılmış olur. Buna "Najote"⁶⁵ veya "Navjot" (Yeniden Doğuş) denir⁶⁶.

Senenin belirli dönem ve günlerinde kutlanan bayram

62 Parrinder, A Book of, 30.

63 Schoeps, age, 89.

64 Parrinder, Worship, 92, Living Religions, 62-63; Hilliard, age, 78.

65 Parrinder, Worship, 91-92; Hilliard, age, 77.

66 Taraporewala, age, 9-10, 54-55.

şenliklerinin de ma'bedlerle sıkı bir ilişkisi vardır⁶⁷.

Bütün bunlara rağmen bazı Zerdüştîler ma'bedsizdir. Çünkü onların anlayışına göre dualar açık havada da yapılabilir. Bunlar çoğu kere Bombay körfezinde, deniz üzerinde batan Güneş'e doğru dua ederler. Fakat onların bu ibadeti Güneş'e tapma değildir. Çünkü aynı zamanda onlar, orada sabahın erken saatlerinde, sırtları Güneş'e dönük olarak da dua ederler⁶⁸.

3- Eski Mısır'da Ma'bed

M.Ö. 4000 yılından itibaren eski Mısır halkının hayatında iki önemli yenilik meydana geldi: Şehir hayatı ve yerleşik tarıma geçiş. Bu durum insanların özel hayatlarında da pek çok değişikliğe sebep oldu. Böylece küçük köyler kasabaya, kasabalar şehire dönüştü. Toplum işlerinin idaresi merkezîleşti ve insanların iş sahaları da farklılaştı, rahiplik gelişti ve ma'bedler yapıldı. Nil'in verimli suları ve geride bıraktığı zengin topraklar sayesinde yiyecek endişesi taşımayan halk, yeni yeni şehirler kurmaya başladı. Her bir şehir devleti bağımsız olup farklı tanrıların himayesine sahipti. Ayrıca her tanrı'nın kendi aile ve akrabaları da vardı⁶⁹. Yani tanrıların hayatı bu noktada, insanların hayatına benzemekteydi. Tanrıların, kendilerine tahsis edilen ma'bedlerde ikamet ettiklerine inanılırdı⁷⁰. Böylece ma'bed, her şeyden önce halkın kendi toplumsal ıslahı için toplandıkları bir yer olmayıp tanrı'nın ikamet yeri olarak hizmet görüyordu. Tanrı'nın, ma'bedin iç odasındaki heykeli, onun orada varlığının bir sembolü olarak muhafaza edilirdi. Oraya yalnız rahiplerin girmesine izin verilirdi. Pek çok ma'bedde aynı zamanda yaratmanın yeri

67 Parrinder, Worship, 93; Hilliard, age, 78-79.

68 Parrinder, Worship, 90.

69 Smart, Religious Experience, 286-287.

70 Saborin, Leopold, Priesthood, 82 vd.

ve hayatın başlangıcı sayılan iptidâî tepecik sembolleri de vardı⁷¹.

Şu halde, M.Ö. 3000 yılından M.S. 391'de Roma egemenliğine girinceye kadar Eski Mısırlıların dini, çok tanrılı bir din olup biçimleri ve görevleri birbirinden ayrı olan binlerce tanrı ve tanrıçaya ibadet edilmekte idi⁷². Nil vadisinde tarih öncesinde var olan dinin bir nevi fetişizm olduğu görülür. Fakat zamanla saygı objelerinin yerini, her biri bir bölgenin, bir köyün, bir kasabanın veya bir ilin manevî idarecisi olan tanrılar almıştı⁷³.

Eski Mısır'da dinî hayatla dünyevî hayatı birbirinden ayırmak mümkün değildi. Dinî görev veya törenler dünyevî idi. Çünkü Firavun'a hizmet de ibadet sayılıyordu. Bu sebeple herhangi bir Mısırlı, sadâkat ve dindarlığını, hayata, idareye veya idarecilere itaat etmek suretiyle ortaya koyardı. Ma'bedler de tanrıların ikamet yeri idi. Bir Mısırlı, ma'bedlere, sanki umuma ait bir görevli ile temas kurmaya gidiyormuş gibi giderdi⁷⁴.

Ma'bedleri için "ev" veya "saray" ifadeleri kullanılmış olan Eski Mısır'da iki sınıf ma'bede rastlanmaktadır. Birincisi, tanrılar için yapılanlar ki Thebes'deki imparatorluk ma'bedleri ve Dendera ve Edfu'daki, Batlamyus'a ait yapılar bu grubun örneğini teşkil ederler. İkincisi ise, ölümler adına yapılanlardır. Bunlara morg ma'bedler adı verilir. Bunun en güzel örneğini de kralalara yapılanlar teşkil eder⁷⁵. Krallara ait Mısır piramitleri, bir morg ma'bedi ve ikinci dereceden binalardan oluşan bir yapılar bütünü idi⁷⁶.

71 Ringgren-Ström, age, 51.

72 Pike, ERR, 137; Dinler Tarihi Ansiklopedisi, III, 533.

73 Pike, ERR, 137.

74 el-Fârûkî, "The Ancient Near East: Egypt", Historical Atlas, 24.

75 Mathews-Smith, DRE, 439-440.

76 Brandon, DCR, 519.

Eski Mısırlıların inancına göre Firavunlar, tanrıların yeryüzündeki temsilcileri olup öldükten sonra onlar da bir nevi tanrılık niteliği kazanırlardı. Onların, kendi adlarına yapılan piramitlerde fizikî olarak yaşadıklarına inanılıyordu. Eski Mısırlılara göre kral, aynı zamanda hem tanrı, hem de insandı. Kral'ın tanrı olmasının âyinler açısından önemi vardı. Kral her yerde bulunmazdı. Dolayısıyla ülkenin her yerindeki ma'bedlerde hazır bulunamamasına rağmen o, teoride, tanrılarla insanlar arasında haberleşmeyi sağlıyordu. Rahipler de, İlâhî hizmette onun temsilcileri olarak görev üstleniyorlardı⁷⁷.

Eski Mısır ma'bedleri, hükümdarın özel bakım ve denetimi altındaydı. Kezâ, ma'bedlerin yapımı ve onlara düzenli olarak gelir teminini de hükümdarlar üstlenmişti. Firavun, her bir ibadet fiili için itibârî olarak görevlendirilmiş sayılmasına rağmen, pratikte hem âyin hem de âyini yönetme işi, Firavun'un temsilcisi olarak, rahipler tarafından müştereken icra ediliyordu⁷⁸. Tanrılara hizmet, ma'bed görevlisi rahiplerin başlıca vazifesiydi⁷⁹. Eski Mısır dini, profesyonel rahipliği ve bazıları büyük yapılar olan sayısız ma'bedleriyle oldukça iyi organize edilmişti⁸⁰. Ma'bed hizmetlerinin yürütülmesinde Firavun ve onun temsilcisi sayılan rahiplere önemli görevler düşmekteydi. Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi sayılan ve halkını idare etmek üzere tanrı tarafından görevlendirilen Firavun, ma'bedde, baba tanrı karşısındaki İlâhî varlık konumunda olup çeşitli âyinleri ve kurban merasimini idare etmekle yükümlüydü. Bu sebeple rahipler, onun vekili sayılıyorlardı.

Ma'beddeki günlük kült, tanrının heykeline yönelik

77 Morenz, Siegfried, *Egyptian Religion* (trans. Ann E. Keep), 40; Smart, *Religious Experience*, 287-288.

78 Mathews-Smith, DRE, 440.

79 Saborin, age, 82.

80 Brandon, DCR, 257.

olup sadece sabahları icra edilmekteydi. Her sabah rahip, tanrının tasvirinin bulunduğu kutsal mekânı açar, onun önünde yere kapanır, onu temizler ve güzel kokular sürerdi. Sonra onu süsler, başına çelenkler koyar, onu yağlar ve kozmetiklerle güzelleştirirdi. En sonunda ayak izlerini temizler ve oradan çıkardı⁸¹. Büyük ma'bedlerdeki resmî ibadet ise, büyük sûreti ma'bedin içinde duran tanrı'nın şahsî bakımından ibaretti⁸². Tanrılarla insanlar arasında aracı olarak Kral, devlet kültürünün idarecisiydi. Kültü rahipler yönettiklerinde bunu, Kral adına ve onun vekilleri sıfatıyla yaparlardı⁸³. Devlet memurları şeklinde ülkenin her yerine dağılmış olan rahipler, ilâhlarına efendiler gibi hizmet ederler; sabahleyin ma'bedin kapısını açarak tanrılarını uyandırırılar, onları temizleyip üzerlerine muhteşem örtülerini örterler, yiyecekler sunarlar ve şereflerine güzel kokular tütüsülerlerdi⁸⁴. Daha sonra Kral, sosyal ve kozmik düzeni teyidinin bir sembolü olarak, şahıslştırılmış Maat'ın⁸⁵ bir sûretini takdim ederdi. Tüm bunlara dua ve ilâhilerle eşlik edilirdi. Öğle ve akşam âyinleri daha sadeydi⁸⁶. Muayyen bayram ve şenliklerde ise, tanrının sûreti topluca taşınırdı⁸⁷. Böylece tanrı, ilâhî hizmetin diğer bir şeklinde, tüm halkıyla karşı karşıya gelmiş olurdu⁸⁸.

Eski Mısır dini, Theodosius'un, son ma'bedin de kapatılmasını emrettiği M.S. 391 yılına kadar bozulmuş şekliyle devam etti⁸⁹.

81 Morenz, age, 88.

82 Pike, ERR, 138.

83 Ringgren-Ström, age, 50.

84 Sarıkçioğlu, age, 62.

85 Maat, genellikle "hakikat" veya "adalet" kelimeleriyle tercüme edilen bir sözcüktür. Bk. Ringgren-Ström, age, 50.

86 Ringgren-Ström, age, 51.

87 Pike, ERR, 138.

88 Morenz, age, 88.

89 Pike, ERR, 138.

4- Eski Yunan'da Ma'bed

Eski Yunan dininde antropomorfik bir politeizm hakimdi, yani bu dinin önemli bir kısmını, insan şekil ve karakterine sahip tanrı ve tanrıçalara ibadet oluşturuyordu⁹⁰. Bu dinde, her biri bir şehir devletinde yerleşmiş, pek çok tanrı ve tanrıça vardı. Diğer taraftan, her bir küçük bölgenin de kendi ma'bedleri ve tanrıları vardı⁹¹. Tanrıların pek çoğunun Olimpos Dağı'nda ikamet ettiğine inanılırdı. Şehirlerde ve diğer yerlerde bu Olimpos Dağı tanrılarına ma'bedler yapılmıştı⁹².

Klasik Yunan ma'bedinin menşei kesin olarak bilinmemekle beraber⁹³, en eski ve hâlâ mevcut kalıntılarına göre, gelişmiş Yunan ma'bedlerinin M.Ö. 7. asra ait olduğu sanılmaktadır⁹⁴. İlk dönemlerde ma'bedlerin nâdir olduğu görülmektedir. Homeros, onlardan sadece birkaç kez söz etmiştir⁹⁵. Bununla beraber, tarihî Yunan dininin M.Ö. 8. asırda başladığı, sekizinci asırda panhellenik ma'bedlerin (temenos), Homeros ve Hesiodos'un şiirlerinin inancı belirleme ve sistematize etmede nakil vasıtaları olduğu ve mahallî farklılıkları aşan panhellenik bir dinî boyuta ışık tuttukları da söylenir⁹⁶. Ancak, M.Ö. 7. asırdan itibaren ma'bedler sayıca artmıştır. M.Ö. 5. yüzyıl ise, Yunan ma'bedlerinin sanatkarâne yapıldıkları büyük çağ olmuştur. O dönemde ma'bedler, Yunan mimârîsinin şaheserlerini teşkil etmişlerdir⁹⁷.

Ma'bed karşılığında kullanılan ve "eski ma'bed ve iç odası" anlamına gelen Yunanca Naos; ma'bed yapımındaki esas düşüncenin, ma'bedin, herhangi bir tanrı için

90 Pike, ERR, 167.

91 Smart, World's Religions, 227-229.

92 Brandon, DCR, 312.

93 Tomlinson, R.A., "Temple", ER, XIV, 385.

94 Mathews-Smith, ERE, 441.

95 Ringgren-Ström, age, 222.

96 Hinnells, DR, 136.

97 Ringgren-Ström, age, 222.

bir ikamet yeri olması fikri olduğunu göstermektedir⁹⁸. Yani ma'bedin esas yapılış gayesi, tanrı'nın ikamet yeri oluşudur.

Eski Yunanlılar, dinlerinin ulusal karakterine daima güçlü bir şekilde vurguda bulunurlar; yabancı ülkelerde bile tüm Yunan tanrılarına tahsis edilmiş ma'bedler yaparlardı. Yunan şehir devletleri, çoğunlukla politik organizasyonda birbirinden ayrılmalarına rağmen, hepsi de ma'bedler inşa eder ve halkın ibadetini desteklerlerdi.

Yunan ma'bedleri tüm komşu halkların ma'bedlerinden hem mimârî, hem de fonksiyon yönünden ayrılırdı⁹⁹. Başlangıçta ma'bedin içinde herhangi bir tanrı'nın heykelinin mutlaka bulunması gerekmezdi. Fakat tarihî süreç içerisinde bir Yunan ma'bedinde, adına ma'bed yapılan tanrı veya tanrıların heykel veya heykelleri bulundurulmaya başlandı. Bundan böyle ma'bedde daima, en iç kısma, ilâhî tasvîrin yüzü girişe dönek olarak bulunduğu, dikdörtgen şeklinde bir oda (naos) bulunurdu. Buna ilâveten genellikle bir de giriş odası vardı. Ayrıca, yakılan takdimeler için ma'bedin dışında, kansız takdimeler için de ma'bedin içinde sürekli bir altar bulunurdu¹⁰⁰.

Eski Yunan'da başlıca ibadet şekli kurban olup, bu da kanlı ve kansız olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Sıradan bir insanın dinî hayatını kurbanlar, bayram ve şenlikler belirlerdi. Kansız takdimeler arasında, ma'bedin içindeki altarin üzerine konulup yakılan pastalar, hububat, her şeyin ilki ve tanrıların onuruna yere dökülen şarap, süt veya bal yer alıyordu. Kanlı takdimelerin başında ise sığır ve koyun geliyordu. Ayrıca her tanrı'nın uygun bir kurbanı vardı¹⁰¹. Sıradan bir Yunan vatandaşı, bir

98 Mathews-Smith, ERE, 441.

99 Schoeps, age, 127-128.

100 Mathews-Smith, ERE, 441; Ringgren-Ström, age, 222.

101 Pike, ERR, 168.

ma'bedin içini hemen hemen hiçbir zaman göremesin diye, bu hayvanlar daima ma'bedin dışındaki altarda kesilir ve ceset altların üzerinde yakılırdı¹⁰². Genellikle takdimelerin tanrı tarafından tüketilmesi ve kurbanların da Yunanlılar tarafından toplu olarak yenilmesi istenirdi. Kurbanı ait hayvanın bir kısmı yakılır, geri kalanı da bir kurban ziyafetinde (Convivial Sacrifice) topluca yenilirdi. Böyle takdimelere "hiera" deniliyordu. Fakat tüm kurbanın yakıldığı veya başka bir yolla tanrı'ya adandığı da olurdu. Bu takdimeye de "Sphagia" denilir ve çoğunlukla ölümler diyarının ilâhlarına sunulurdu¹⁰³.

Yunanlılarda esas itibariyle ibadetin gayesi, kısaca, tanrıları yatıştırmak, onların, insanların isteklerine uygun hareket etmelerini sağlamak; dua, kanlı ve kan-sız takdimelerle onları faal hâle getirmektir¹⁰⁴. Yunan dininde ibadet her yerde devlet tarafından kurumlaştırılmış ve desteklenmişti¹⁰⁵. Ancak, Yunan ma'bedlerinde cemaatle ibadete rastlanmaz. Zaten ma'bede, tanrı'nın ikamet yeri olduğundan, ibadet gayesiyle girilmezdi. Ma'bedler bu amaçla yapılmamışlardı¹⁰⁶. Bu sebeple ibadet, büyük çapta ma'bedin dışında icra edilirdi. Pek çok ma'bed de yılda bir veya iki defa açılırdı¹⁰⁷.

Eski Yunan'da ma'bedler devlet tarafından inşa edilip desteklenmelerine rağmen, onların muhafazası ve kurbanların takdiminden rahipler sorumluydu¹⁰⁸. İlk zamanlarda ise kült sorumluluğunu Kral üstlenmişti. Isparta'da kurbanları devlet adına krallar sunardı. Bazı kültürler de aileler tarafından idare edilir ve sorumluluk bir ne-

102 Pike, ERR, 168; Schoeps, age, 128; Mathews-Smith, ERE, 441.

103 Ringgren-Ström, age, 223.

104 Pike, ERR, 168; Schoeps, age, 128; Mathews-Smith, ERE, 441.

105 Schoeps, age, 127-128.

106 Mathews-Smith, ERE, 441; Tomlinson, "Temple", ER, XIV, 385.

107 Ringgren-Ström, age, 222.

108 Schoeps, age, 128; Hinnells, DR, 136.

silden diğereine geçerdı. Çoğu zaman kurban ve diğere dini törenler rahip veya rahibeler, özellikle de ömür boyu veya belli bir süre için seçilenler tarafından icra ediliyordu. Ayrıca her bir tanrı'nın özel görevlisi de vardı. Onlar aynı zamanda devlet görevlileri sayılıyordu. Cemiyet içerisinde önemli bir yere sahiptiler¹⁰⁹. Rahipler, doktriner vâizler olmaktan çok, resmî görevliler olup, ya devlet tarafından görevlendirilir veya herkesçe bilinen bir cemaat tarafından kura veya seçim yoluyla tayin edilirlerdi¹¹⁰. Diğere taraftan, görevlerini sivil bir meslekle bir arada yürüten özel rahipler de vardı¹¹¹.

5- Eski Roma'da Ma'bed

Eski Romalıların dini, çiftçiler sınıfını oluşturan ve İtalyan yarımadasının ova kesimini işgal eden köylü Latinlerin basit inancından doğmuştur. Latinler, ağaçlarda, su başlarında, nehir ve kuyularda, evde, ocağın yanbaşında ikamet eden sayısız ruhun varlığına inanan animist kimselerdi. Roma devleti büyüdüğünde, bir aile ve kırsal kesim dini niteliği taşıyan bu basit kült, tedricî olarak bir devlet, bir cumhuriyet ve bir imparatorluk dini haline geldi. Tanrıların azamet ve gücü arttı. Roma'da Capitolina Hill'de, en büyükleri ve en iyileri sayılan Jupiter Optimus Maximus, o dönemde savaş tanrısı olan Mars ve Quirinal Hill'in koruyucu tanrısı Quirinus'tan oluşan büyük tanrılar üçlüsünün ma'bedi dikildi. Daha sonra Etrüksler'in tesiri altında, en büyük üçlü Jupiter, onun karısı Juno ve el sanatları tanrıçası Minerva ortaya çıktı. Kırsal kesimde ibadet hâlâ koruluklarda icra ediliyordu. Fakat Roma ve diğere şehirlerde ise, antropomorfik karakterdeki tanrı ve tanrıçaların heykellerinin konulduğu ma'bedler yapılıyordu¹¹². İlk dönem Roma

109 Ringgren-Ström, age, 222.

110 Schoeps, age, 128; Hinnells, DR, 136.

111 Ringgren-Ström, age, 222.

112 Pike, ERR, 327-328.

sisteminde halk ibadetinin amacı da tanrıların daimî lutfuna nâil olmaktı¹¹³. Bu sebeple Roma dini, fertlerin ruhî ihtiyaçlarıyla ilgilenmezdi¹¹⁴. Henüz ma'bedlerin inşa edilmediği ilk dönemlerde dinî merasim oldukça karışık olup sert kaidelere bağlıydı¹¹⁵.

İlk dönem Roma ma'bedleri, M.Ö. 7. asırda ortaya çıktığı söylenen Yunan ma'bedlerinden etkilenen Etrüks ma'bedleri tarzında inşa edilmişlerdi. Romalıların komşuları, kısa bir süre de âmirleri olan Etrüksler, tümüyle Yunan ma'bedlerini taklit etmemelerine rağmen¹¹⁶ normal bir Roma ma'bedi, bazı değişikliklerle büyük ölçüde Yunan ma'bedinin kopyasıydı¹¹⁷.

Esas itibariyle bir Roma ma'bedi, Yunanlılarda olduğu gibi, bir tanrı veya tanrı'ya sunulan takdimeler için bir ev olarak kullanılmıştı. İbadete katılanlar altar ve ma'bedle yüz yüze gelebilsinler diye, yakılan kurbanlar genellikle ma'bedin hemen önünde, merdivenlerin dibinde kurulan bir altara konulurdu. Romalılar, ma'bedlerinde, "cella"¹¹⁸ adı verilen bir odanın kullanımına, Yunanlılardan daha büyük ilgi göstermişlerdir. Çoğunlukla ma'bedin büyük bir kısmını işgal eden Roma "cella"sı, daha geniş olan ve sabit bir şekilde çatıyı ayakta tutan direklere yük olmayacak şekilde iyi cins keresteden ve titiz marangozluk tekniğiyle yapılmıştı. Bu "cella"nın tamamının cemaat tarafından kullanılması da gerekmezdi. Fakat ma'bedler, kesinlikle özü itibariyle tamamen dinî olmaktan çok, meselâ senato toplantıları gibi, politik amaçla da kullanılmakta idi¹¹⁹.

113 Smart, World's Religions, 234.

114 Brandon, DCR, 541.

115 Schimmel, age, 54.

116 Tomlinson, "Temple", ER, XIV, 386.

117 Mathews-Smith, DRE, 441; Hinnells, DR, 275.

118 Eski Yunan ve Roma ma'bedlerinde, tanrı'nın heykelinin bulunduğu iç oda.

119 Tomlinson, "Temple", ER, XIV, 386.

Roma tanrılarının her birinin ayrı ayrı rahibi vardı¹²⁰. İlk dönem Roma'sında ise rahiplik, kutsal fonksiyonların her çeşidine sahip olan krallar tarafından icra ediliyordu. Daha sonra bu görevi "flamen dialis", "flamen martialis" ve "flamen quirinalis" adı verilen rahipler devam ettirdi¹²¹. Bunlar saygı ve hürmet gösterilen kimselerdi. Aynı zamanda çok zor ve hayatın hemen bütününde etkili olan tabu kaidelerine riayet etmek zorundaydılar¹²². Rahipler devlet görevlileri olup kısmen müte-hassis, kısmen de tanrıların temsilcileri idiler. Münferid rahiplerin en büyüğü, Roma krallık günlerinde, kralın kendisiydi¹²³. Romalıların ilk dönemlerinde kutsal görevlerin tümüne bâriz bir şekilde sahip olan bir kral vardı. Cumhuriyet idaresine geçildiğinde bu görevler pek çok rahip arasında dağıtıldı. Onlardan biri krallık mevkiine geçirildi. Diğer görevliler arasında o, Janus kültürünün koruyucusu gibi hareket etti. Rütbece hemen ondan sonra "flamines majores" adı da verilen¹²⁴ diğer üç rahip geliyordu¹²⁵.

M.S. 3. asırda, Roma'da takdislerin ve ma'bed yapımının son bulması, teolojik sebeplerden değil, şehir hayatının değişmesindendi. Bunun temelinde de, iç karışıklıktan ziyade, Hıristiyanlıkla rekabetin Roma dinini geriletmesi vardı¹²⁶. Böylece 4. asrın başında Eski Roma dininin yerine Hıristiyanlık geçirildi ve bin yıllık inanç ve uygulamalar resmen kaldırılmış oldu¹²⁷.

120 Schoeps, age, 135, 139.

121 Ringgren-Ström, age, 247.

122 Schoeps, age, 135, 139; Ringgren-Ström, 247; Schimmel, age, 54.

123 Schoeps, age, 135, 139.

124 Flamen, Latince bir kelime olup rahip anlamına gelmektedir. Bk. Ringgren-Ström, age, 71.

125 Ringgren-Ström, age, 247; Pike, ERR, 328-329.

126 Hinnells, DR, 275.

127 Pike, ERR, 329.

B- GÜNÜMÜZ DİNLERİNDE MA'BED

1- Hinduizm'de Ma'bed

Pek çok tanrıya, bu arada bir tanrıya inanılan veya hiçbir tanrıya inanılmayan Hindistan'da hâkim olan Hinduizm'e bir tezatlar, hatta çelişkiler dini demek mümkündür. Çünkü bu ülkede bir tarafta zühd ve meditasyon, diğer tarafta coşkulu, hatta çılgınca denilebilecek âyinli ibadet göze çarpmaktadır. Farklı dinî düşünce ve uygulamaların kaynağının çeşitli kutsal metinler olduğu ileri sürülür. Meselâ, bir yanda ilkel tabiat ibadeti, öte yanda zengin bir felsefî düşünce ve bu ikisi arasında diğer pek çok düşünce ve ibadet vardır. Bu şaşırtıcı çeşitlilik iki gerçeğe açıklanır: Birincisi, Hinduizm'in son derece müsamahalı oluşu ve dünyanın büyük dinlerinin tamamını barındırması; ikincisi de, Hindistan halkının, 4000 yıllık veya daha fazla tarihi boyunca ortaya çıkan tüm temel dinî geleneklerini kendi içinde muhafaza ederek geliştirmesidir¹²⁸.

Hinduizm'de ma'bed yapımı ve tanrıların tasvirlerinin kullanımı Upanişadlar dönemi sonrasına rastlar. Vedalar döneminde ise âyinler çağdaş yapılarda veya onların dışında yapılıyordu. Gerçekte Hindu ibadeti için müstakil binalara M.Ö. 4. yüzyıldan önce rastlanmaz. Ancak bu yüzyıldan itibaren rastlanan bu ma'bedlere sûretleri koymak için, toprak veya ağaçtan yapılma binaların kullanıldığı oldukça uzun bir dönem geçmiş olabilir. Fakat bu yapılar dayanıksız maddelerden yapılmış olduklarından hiçbir kalıntılarına rastlanmamıştır. Ma'bed yapımının en yoğun olduğu dönem ise, 7. asırdan itibaren başlayıp devam eden süre olmuştur¹²⁹.

128 Hilliard, age, 35.

129 Brandon, DCR, 605.

Ma'bedler ülkesi olarak da bilinen Hindistan'da, ma'bedlerin ortaya çıkışı ile tanrı telakkisi arasında sıkı bir ilişki vardır. Çünkü ma'bedler her şeyden önce tanrıların ikamet yerleri olduğu gibi¹³⁰ aynı zamanda insanların tanrılarla buluşma, onları ziyaret etme ve çeşitli takdimelerde bulunma yeridir. Bu anlayışın tabîî sonucu olarak halk, tanrılarını kendilerine yakın hisseder ve onların, hastalıklardan kurtulmada, herhangi bir konuda başarı elde etmede, çocuk sahibi olmada ve mahsûlün büyümesinde yardımcı olabileceklerini düşünür. Aynı zamanda insanlar merak ve endişelerini de onlara yöneltir; korkulu, üzüntülü ve coşkulu anlarında tanrıların kendilerine yardımcı olabileceğine de inanırlar. Fakat pek çok tapınmanın temelinde de, tanrıların manevî bir güce sahip oldukları anlayışı yatmaktadır¹³¹.

Her ne kadar Hindu ma'bedleri topluca ibadet yerleri olmaktan çok, bir nevi tanrıların evleri veya yeryüzündeki ikamet yerleri ise de¹³², yegâne ibadet yerleri de değildir. Eski bir Hindu metnine göre, en iyi ibadet yerleri; kutsal yerler, nehir kenarları, mağaralar, hac ve ziyaret yerleri, dağların zirveleri, nehirlerin birbirlerine kavuştukları noktalar, kutsal ormanlar, ıssız koruluklar, "bel" ağacının gölgesi, vadiler, "tulsi" bitkisiyle örtülü yerler, çayırklar, bir boğa heykeli bulunmayan Şiva ma'bedleri, kutsal bir incir veya "amalaki" ağacının altı, adalar, kutsal mekânlar, deniz koyu, kişinin kendi evi, kişinin üstadının evi, kişinin kendisini kurtarmayı düşünebileceği yerler ve hayvanlardan uzak tenha yerlerdir. Özetle söylemek gerekirse, başlıca Hindu ma'bedi, kâinatın kendisidir. Bununla beraber, bazı binalar da ibadet için uygun bir ortam oluştururlar¹³³.

130 Pike, ERR, 371.

131 Smart, Long Search, 29.

132 Pike, ERR, 371.

133 Cole-Morgan, 123-124.

Hinduizm'de her tanrı'nın bir ma'bedi vardır ve o ma'bedde, adına tahsis edilmiş olduğu tanrı'nın bir tasviri veya heykeli bulunur. Meselâ, Şiva ma'bedleri gibi. Şiva ma'bedlerinde, erkek üreme organını sembolize eden ve sade bir konik taş olan "linga" bulunur¹³⁴ ve bu ma'bedlerde yalnız Şiva'ya ibadet edilir¹³⁵.

Genel olarak bir Hindu ma'bedi, herhangi bir tanrı'nın evi olup halkı, birinin arkadaşını görmeye gidişi gibi, onu ziyarete gider. Onlar tanrı'nın heykeli önünde eğilir, ona çiçek ve buhur sunarlar. Bununla beraber, kişinin belirli bir ma'bedde ibadet etmesi zorunlu değildir. Hatta geçmişte bazı insanların ma'bedlere gitmesi beklenmez veya ma'bede girmelerine izin verilmezdi. Bunlar, et yiyen ve belirli bir kasta mensup kimseler veya Hindistan'daki dört önemli kastın dışında olan insanlardı. Ancak bugün, 1951 anayasasına göre, tüm mü'bedler herkese açık tutulmaktadır¹³⁶.

Hinduizm'de ibadet ferdî olduğu gibi tamamen ma'bedde de bağlı değildir. Bu sebeple pek çok evde ibadet için tahsis edilmiş özel bir oda veya bir ibadet (puja) köşesi vardır. Orada, inanılan tanrı'nın tasviri veya sembolü bulunur. Vişnu'nun "Salagrama" taşı veya Şiva'nın "Linga"sı gibi. Resimler veya kitaplar sembol olarak kullanılabilir gibi, yantra denilen bir sembol de kullanılabilir¹³⁷. İbadet esnasında ışıklar yakılır ve tanrı'nın tasviri önünde buhurla tütsü yapılır. Genellikle Hindu dualarının muhtevası şahsî olup niyaz unsuru azdır.

134 Mathews-Smith, DRE, 442; Renou, Louis, Hinduism, 30.

135 Hilliard, DR, 49.

136 Cole-Morgan, age, 124; Parrinder, Living Religions, 34.

137 Parrinder, Living Religions, 32, Worship, 47-49; Hilliard, age, 51-52.

Dua, genellikle ilâhî isme yalvarma, mantraların¹³⁸ veya kutsal formüllerin okunmasından ibarettir¹³⁹.

Hinduizm'de evde yapılan ibadet sade olup yapılış şekli şöyledir: Sabahleyin yatağından kalkan bir kişi Güneş'e doğru eğilir. Belki de bir hürmet ve takdir nişânesi olarak üzerine su dökünür. Ara sıra ma'bedleri ziyaret eder, oralarda hürmeten eğilir ve bazen rahiplere bağışta bulunur¹⁴⁰.

Hinduizm'de ma'bedde yapılan ibadetler de ferdîdir. Hatta büyük bayram ve şenliklerde bile dindar, kendi anlayışına göre hareket eder¹⁴¹. Hinduizm'de topluca yapılan hiçbir âyin olmadığı gibi, ibadet için tayin edilmiş belirli bir yer ve saat de yoktur. Bu dinde, eski kurban Yajna'nın yerini, Puja adı verilen ibadet almıştır¹⁴². Tüm ma'bedler belli bir plan üzere yapılır. Esas kısım, içine tanrı'nın bir sûreti veya sembolü konan ve "Vimona" adı verilen kutsal mekândır. Burası bir kule veya piramitle kapatılır. Kutsal mekânın önünde, ibadet edenler için bir kulübe ve üstü örtülü bir taraça veya onun etrafında dolaşmayı kolaylaştıran bir geçiş yeri vardır. Kutsal mekânın etrafında bir veya pek çok defa dolaşmak, ibadetin esaslı bir bölümünü oluşturur¹⁴³.

138 Mantra; Veda'dan kutsal kabul edilen bir metin veya daha genel olarak, herhangi bir kutsal formüldür. En meşhur mantra ise Gayatri'dir. Brahmanlar dönemi Hinduizm'inde Mantra'nın, ilgilenen varlıkların tabiatlarına nüfuz ettiğine ve böylece onları kontrol altına aldığına inanılmaktadır. Mantra'nın en temel şekli, bir heceden oluşan "çekirdek formül" veya "bija-mantra" olarak öğretilmiştir. En meşhuru ve en etkili olanı Om (veya Aum) hecesidir. Bk. Brandon, DCR, 425.

139 Brown, David A., A Guide to Religions, 81.

140 Pike, ERR, 181.

141 Parrinder, Worship, 47-48.

142 Ringgren-Ström, age, 349.

143 Parrinder, Worship, 50-51; Brandon, DCR, 605.

Kutsal tasvire karşı evde şerefli bir misafir, ma'bedde de bir kral gibi davranılır. Çeşitli sınıftan pek çok görevlinin bulunduğu ma'bedlerde tanrı, eşi ile uyumakta olduğu yatak odasında gün ağarırken uyandırılır ve törenle kutsal odasındaki tahtına götürülür. Sonra yıkanıp kurulur, elbiseleri giydirilir, süslenip güzel kokular sürülür, çiçeklerle, buhurla ve parlak ışıklarla teveccühü kazanılır ve teskin edilir. Sonra yemeği önüne konulur ve taze meyve ikram edilir. Çeşitli şekillerde eğlendirildikten sonra yatağa götürülür¹⁴⁴. O, yemeğin maddî olmayan kısmını yer, geri kalanı ise ibadete katılanlara dağıtılır veya pek çok ma'bedde olduğu gibi, fakirlere verilir¹⁴⁵. Aynı zamanda diğer tanrılara, atalara, misafirlere ve kutsal inek gibi hayvanlara da yiyecek verilir¹⁴⁶. Hediyelerin, geleneksel kurallara uygun olarak dikkatli bir şekilde konulması gerekir. Ayrıca pişmiş yiyecekler tasvirin sağ tarafına, pişirilmemiş yiyecekler ve şamdan da sol tarafına konur. Kutsal metinler okunurken de tanrı'nın tasviri yağlanır¹⁴⁷.

Hinduizm'de altarlar üzerinde sunulan takdimeler kanlı ve kansız olmak üzere ikiye ayrılır. Kanlı takdimeler bazen hayvan olup özellikle Kali ma'bedlerinde keçi sunulur. Fakat kurbanların büyük çoğunluğu kansızdır. Vişnu'ya da daima kansız kurbanlar sunulur. Bu kansız takdimeler çiçek, meyve, belirli ağaçların yaprakları vb. den ibarettir¹⁴⁸.

Hinduizm'de ibadet birliği yoktur. Sir Alfred Lyall, son asrın sonlarına doğru Hinduizm'i, "âyin, ibadet, inanç, gelenek ve mitolojilerin, kutsal kitaplar

144 Eliot, Sir Charles, Hinduism and Buddhism, I/1 xxxiv; Renou, age, 30; Ringgren-Ström, age, 349.

145 Zaehner, R.C., The Concise Encyclopedia of Living Faiths, 239; Parrinder, Worship, 48-49; Hilliard, age, 51-52.

146 Parrinder, Living Religions, 32.

147 Parrinder, Worship, 48-49; Hilliard, age, 51-52.

148 Pike, ERR, 180; Ringgren-Ström, age, 349.

tarafından tasvip edilen, Brahmanlar tarafından emredilen ve Brahmanî öğreti ile yayılan bir kolleksiyonu" olarak tanımlar¹⁴⁹.

Hinduizm'de ma'bede gidip gelmeler günlük ve belirli zamanlarda olmak üzere başlıca ikiye ayrılır. Ma'bed ziyaretlerinin en yoğun olduğu dönemler ise bayram ve şenlik zamanlarıdır. Her ma'bedde, onun başlıca tanrısının adına, en azından yılda bir defa şenlik düzenlenir ve bu, genellikle bir hafta devam eder. Bu süre içerisinde halk, civar köylerden akın akın gelir. Şenliğin başlıca konusu, halk alayınının ma'beddeki tasvire katılımıdır. Bu tasvir, bir fil veya son derece boyanmış ve işlenmiş ağaçtan yapılma büyük bir araba üzerinde taşınır; ma'bedin etrafında ve ana caddeler boyunca dolandırıldıktan sonra bir nehre götürülür, orada yıkanır ve sonunda tekrar kutsal mekâna dönülür¹⁵⁰. Aynı zamanda Şiva'nın Linga'sı, Bufalolar'ın sütünden elde edilmiş tereyağı ile yağlanır ve çiçeklerle süslenir¹⁵¹. Büyük şenlikler dışında, ma'bedler düzenli ibadet edilen yerler değildir¹⁵². Çünkü Hindulara göre, ma'bedde ibadet yapmak pek de önemli değildir¹⁵³.

Hinduizm'de ma'bedde yapılan ibadetler rahipler tarafından icrâ edilir. Bununla, ruhânî sınıfa mensup olmayanlara yardımcı olmak veya onların ibadete katılımını sağlamak amaçlanır¹⁵⁴. Ma'bedin merkezinde bulunan kutsal mekânlar küçük olup sadece rahipler tarafından kullanılır¹⁵⁵. Rahiplerin başlıca görevlerinden birisi de, tanrıların bakımını üstlenmektir. Onlar, şafaktan itibaren sabah vaktine kadar kutsal tasvirin elbiseleri-

149 Pike, ERR, 178.

150 Parrinder, Worship, 52-53.

151 Smart, Background, 29.

152 Parrinder, What World Religions Teach, 27-28.

153 Eliot, age, I/lxxxiv.

154 Parrinder, Worship, 52.

155 Parrinder, What World Religions, 27-28.

nin giydirilip çıkarılması, tereyağı veya zeytinyağıyla beslenmesi, yatağına götürülmesi gibi işlerle meşgul olurlar¹⁵⁶. Tanrının tasviri sabahleyin rahip tarafından uyandırılır, banyo yaptırılır, kahvaltı için yiyecek verilir ve bu, gün boyunca tekrarlanır¹⁵⁷.

Hint toplumunun dinî hayatında ma'bedler önemli bir yer işgal eder. Hindistan'da tüm şehrin hayatına hâkim olan ma'bedler vardır. Pratik olarak her köyün kendi özel ma'bedi olmasına rağmen, Hindistan'ın büyük şehirlerinde, çok sayıda insanın düzenli olarak ziyaret ettiği tanınmış ma'bedler de bulunur¹⁵⁸. Şu halde, Hint ma'bedlerinin önemli bir özelliği de, aynı zamanda ziyaret (hac) yerleri oluşudur. Bu yönüyle onlar, günahlardan arınma ve dinî temizlik yerleridir. Ma'bede gelen bir Hintli, manevî temizliğin yanında maddî temizliğe de büyük önem verir. Bunu sağlamak üzere ma'bedlerin yanında temizlik için yapılmış banyo veya havuzlar vardır. Bir tür abdest veya dinî temizlenme diyebileceğimiz bu gelenek günümüzde de devam etmektedir¹⁵⁹. Ma'bede gelen ziyaretçiler kutsal mekâna kandiller hibe eder, kutsal kitap okunması için para verir, tasviri sağına alarak onun etrafında dolaşırlar. Kezâ, bir nevi adak veya yemin ifâsında da tüm ma'bedin etrafını bir tür secdeye kapanarak dolaşırlar. Bazen bunu, özel bir lutf elde etmek için de yaparlar¹⁶⁰.

Günümüzde Hindistan'da, kuzeyde Keşmir ve Nepal'den, güneyde Rameshvaram'a kadar sayısız Hindu ma'bedi vardır¹⁶¹. Onlar sadece, belirli tanrı veya tanrıçalar adına tertiplenen büyük bayramlarda, dinî geleneklerindeki önemli olayların hatırasını canlandırmak veya senenin

156 Pike, ERR, 180.

157 Smart, Background, 29.

158 Brown, age, 81-82.

159 Parrinder, A Book of, 47; What World Religions, 27-28; Zaehner, age, 239.

160 Parrinder, Worship, 52.

161 Parrinder, Living Religions, 35.

mevsimlerini hatırlamak amacıyla toplu âyin için kullanılırlar. Diğer zamanlarda ma'bedler, senede bir veya iki defa takdimesini sunmak için gelen kişiler tarafından ziyaret edilir¹⁶².

Günümüzde pek çok Hindu, geleneksel dinî uygulamalara zaman ayırmanın mümkün olamayacağını söyler. Tam ibadet ancak günde bir defa yapılabilir veya aile mensuplarından biri, bunu, tüm aile adına yerine getirir¹⁶³. Ayrıca eğitilmiş kişiler de ma'bedlere pek gidip gelmezler¹⁶⁴.

2- Buddizm'de Ma'bed

Buddizm'de ma'bedin ortaya çıkışı farklı bir özellik arzeder. Çünkü, başlangıçta Buddizm'in kutsal mekânları veya ma'bedleri yoktu¹⁶⁵. Fakat Buddha'nın ölümünden sonra Buddist misyonerlerin gayretleri ile Buddist inanç, Asya'nın çeşitli yörelerinde tutundu. Ayrıca doğuş yeri olan Hindistan'da da Buddizm, ayrı bir gelişme çizgisi takip etti. Her sınıftan pek çok kimse Buddizm'e girdi. Bu arada, M.Ö. 3. yüzyılda Aşoka devrindeki gelişme dikkat çekicidir¹⁶⁶. Çünkü Aşoka, Buddha'nın yaşadığı geleneksel yerlere dinî amaçlı seyahatler yapmış, gittiği her yerde hatıra sütunları diktirmiş ve ma'bedler inşa ettirmişti¹⁶⁷.

M.Ö. 3. yüzyılda ortaya çıktığı bilinen¹⁶⁸ Buddist ma'bedleri karşılığında kullanılan ilk kelime "Stupa"dır. Stupa, bir kısım Buddist kutsal şahsiyetlerinin değerli hatıralarını ihtiva eden ve daha sonra pek çok Buddist ma'bedinin çan şeklindeki beyaz yapısına ve diğer taraf-

162 Hilliard, age, 52.

163 Parrinder, Worship, 49.

164 Mathews-Smith, DRE, 442.

165 Smart, Religious Experience, 131-132.

166 Brown, age, 136.

167 Parrinder, Worship, 104; Nigesian, S.A., World Religions, 161-162.

168 Mathews-Smith, DRE, 442.

tan Çin pagodası'na dönüştürülen bir tepeciğe (höyük) verilen isimdir¹⁶⁹. Stupa, kurgan veya höyüğü karşılayan Sanskritçe bir terim olup¹⁷⁰ Pali dilindeki karşılığı "thupa"dır. Bunlar Eski Hindistan'da imparator veya diğer büyük zatların külleri üzerine dikilirdi. Parinibana'dan sonra ise, Budda'nın külleri üzerinde dikilmeye başlandı. Stupa daha sonra Buddist rahiplerin külleri ve kutsal hatıra eşyaları için de kullanıldı. Böylece Buddist şehirlerinin alışılmış özelliği haline geldi.

Hatıra eşyalar için kullanılan Sanskritçe terim ise "dhatu"dur. Bu kelime, "çember" veya "sandık" anlamına gelen "garbha" ile birleşerek "dhatugarbha" veya Sri Lanka'da "dagoba"yı karşılar. Dagoba ise, ilk Portekiz yerleşenleri tarafından yanlış telaffuz edilen "pagoda"nın kökeni olabilir¹⁷¹. Ayrıca pagoda'nın, Singalese'ce dagoba kelimesinin bozulmuş bir şekli olduğu da söylenir. Pagoda, hatıraları ihtiva eden bir stupa anlamında kullanılır. Dagoba'dan daha konik olup tepeye doğru incelir¹⁷². Günümüzde ise genellikle stupa'nın müteradifi olarak kullanılmaktadır.

Aynı anlamda Buddizm'in doğuşundan önce Hindistan'da kullanılan diğer bir terim de "Cetiya"dır. Cetiya, Siam dilinde, Buddist pagodası karşılığında hâlâ kullanılmaktadır¹⁷³. Stupa karşılığında Tibet'te kullanılan kelime ise "Chörten" olup Lamaist azizleri anmak, Budda'nın hatıralarını canlandırmak veya hatıra eşyaları koymak için dikilmiş olan, boş bir mezardan ibaret âbide demektir¹⁷⁴. Diğer bir adı da "Caitya"dır¹⁷⁵. Sanskritçe "Chaitya"dan, ölü yakmaya mahsus odun yığını anlamına

169 Smart, Background, 305.

170 Pike, ERR, 362.

171 Hinnells, DR, 312.

172 Parrinder, Worship, 105; Hilliard, age, 96.

173 Hinnells, DR, 312; bk. Brandon, DCR, 591-592.

174 Pike, ERR, 93.

175 Cole-Morgan, age, 147-148.

gelen Chörten, pagoda veya stupa'nın Tibetçeye çevirisi-
dir. Chörten sadece manastırlarda değil, yol kenarların-
da, yüksek yerlerde, hatta kapı üstlerinde bile bulunur.
O, hatıra eşyalar ihtiva edebileceği gibi, ölmüş bir a-
zizin hatırasına dikilmiş bir anıt da olabilir¹⁷⁶. Bud-
dizm'de kutsal mekânı karşılamak üzere kullanılan diğer
bir kelime de "Vihâra"dır. Buddist dilinde "bir mesken"
veya "bir ikamet yeri" anlamına gelen vihara, hem Buddist
keşişlerin (bhikkus) ikamet ettiği geniş bir bina, hem de
Buddist dindarlar için kutsal mekân anlamına gelir. İlk
viharalar, içerisinde bir hatıra eşya bulunan dagoba ile
bir arada bulunuyordu. Bu sebeple manastır anlamında da
kullanılmıştır. Günümüzde ise Seylan ve Taylan'da, Bud-
dha-rupa'yı ihtiva eden geniş salon veya kutsal mekânı i-
fade etmek için kullanılmaktadır¹⁷⁷. Theravada gelene-
ğinden bir terim olmasına rağmen vihara, pek çok bakımdan
okula benzer. Tibet geleneğinde ise "ayrı bir yer" veya
"manastır" anlamına gelen "gampa", vihara'nın bir bölümü,
kutsal oda ve hatta tefekkür salonu anlamında kullanılır¹⁷⁸.

Ortaya çıkışı itibariyle stupa, kral veya büyük bir
rûhânî muallimin yakılmış cesedi veya hatıra eşyaları ü-
zerinde yapılmış toprak gömü tepeciği idi. Buddha'nın ha-
tırâ eşyaları esas itibariyle sekiz stupaya konulduğu, fa-
kat Aşoka zamanında bir kez daha bölünerek 84.000 yeni
stupa yapıldığı söylenmektedir¹⁷⁹. Bu artış, Buddizm'in
yayıllışına paralel olarak devam etmiştir. Her bir stupa,
Budda'dan bir hatıra ihtiva eder¹⁸⁰. Nitekim 1909'da Pe-
şaver'in dışında bir stupa keşfedilip açılmış ve içinde
Budda'nın ölümsüz iskeletinin parçaları olduğu sanılan
üç küçük kemik bulunan kristal bir sandık ortaya çıkarıl-

176 Parrinder, Worship, 129; Pike, ERR, 93.

177 Brandon, DCR, 185,641; Pike, ERR, 390.

178 Cole-Morgan, age, 144-145.

179 Meister, Michael W.-Steinhardt, "Buddhist
Temple Compounds", ER, 379.

180 Cole-Morgan, age, 147-148.

mıştır¹⁸¹.

Ayrıca bir stupada, herhangi bir Buddist azizinin hatıra eşyası veya eski bir sutra (kutsal kitap) dahi bulunabilir. Kezâ stupanın, Budda veya Dharma'nın orada hazır bulunuşunu sembolize ettiğine de inanılır. Böylece bir Budda tasvirine gösterilen saygı, ona da gösterilir¹⁸².

Verilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi, Buddizm'de, ma'bed veya kutsal mekân karşılığında kullanılan kelimeler şehirden şehire veya bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir. Meselâ, ilk dönem Buddist ma'bedleri için Hindistan'da stupa¹⁸³, Çin ve Burma'da pagoda¹⁸⁴, Seylan Buddizmi'nde de dagoba kelimesi kullanılmaktaydı¹⁸⁵. Tayland'da (Siam) ise, ma'bedlere "wat" adı verilmektedir¹⁸⁶.

Buddizm'de ibadet genelde ferdî olarak yapıldığından pagodalarda, cemaatle âyinler icrâ edilmez. Zaten onlar, kalabalık cemaatleri alacak şekilde yapılmamışlardır. Aile veya şahıslar tek başlarına veya gruplar halinde, istedikleri ma'bedlere gider, diledikleri gibi ibadetlerini yaparlar. Bununla beraber toplu âyin yapılan ma'bedler de vardır. Meselâ, Kandy'deki "Kutsal Diş" ma'bedinde her gün cemaatle ibadetin yapıldığı ve bu yüzden kalabalık olduğu söylenir.

Genellikle pagodaların çevresinde veya bitişiğinde yapılan manastırların da düzenli ibadet zamanları vardır¹⁸⁷. Halbuki ferdî ibadet düzenli değildir. Hindu ma'bedlerinde

181 Pike, ERR, 70.

182 Cole-Morgan, age, 147-148.

183 Mathews-Smith, DRE, 442.

184 Parrinder, Worship, 122.

185 Parrinder, Worship, 105, Living Religions, 68.

186 Cole-Morgan, age, 145-146; Parrinder, Worship, 106, Living Religions, 68.

187 Parrinder, Worship, 107-108; Hilliard, age, 97-98.

olduğu gibi halk, ma'bedlere ancak müsait oldukları zaman giderler. Orada sabit bir ibadet veya âyin şekli yoktur. Yalnız belirli mevsimlere ait bayram ve şenliklerde büyük kalabalıklar bir araya gelir, Budda'nın hayatındaki bir olayı, yağmur mevsiminin başlangıç veya sona erişini kutlarlar. Pagoda'nın açık avlusunun etrafında, içlerinde tasvirler bulunan pek çok daha küçük kutsal mekânlar da vardır¹⁸⁸.

Buddizm'de ibadet ma'bede bağlı olmadığından evde de yapılabilir. Bu yüzden her Buddist, evinde Budda'nın heykelini veya resmini bulundurur. Ayrıca evde Budda'nın tasvirlerinin konulduğu raflar veya bu tasvirlerle takdime arz etmek için bulundurulmuş altınlar da vardır¹⁸⁹.

Buddizm'de halkın ma'bedle ilişkisinin en yoğun olduğu dönemler, ziyaret ve şenlik zamanlarıdır. Aslında halkın ma'bedlerle ilişkisini canlı tutan esas unsur sadece ibadet olmayıp aynı zamanda Budda ve diğer Buddist arahantlarının (azizler) buralarda muhafaza edilen hatıra eşyalarıdır. Çünkü dagoba veya pagodalar, aslında hatıra eşyalarının korunduğu kutsal mekânlardır. Hatıralara gösterilen saygı ise, Buddizm ile Hinduizm arasındaki farklardan birisidir. Bu da, Buddizm'in tarihî karakterinden ve kurucusuna duyulan derin saygıdan kaynaklanır. Ayrıca, hatıralara gösterilen saygı, ruhânî sınıfa mensup olmayanlara Buddist inancını aşılabilir. Binaenaleyh, ilk stupalar ve sonradan inşa edilen büyük dagoba ve pagodalar, özel manastırlara sahip rahipler için değil de, daha çok halk için yapılmışlardır¹⁹⁰.

Dagoba, pagoda veya wat gibi büyük ma'bedlere akın akın giden sayısız Buddist, hediyesini de beraberinde götürür. Bu hediyeler arasında; Seylan Dagobaları'nda çi-

188 Parrinder, A Book of, 33.

189 Parrinder, Worship, 131.

190 Parrinder, Worship, 108.

çekler, kağıt lambalar ve buhur çubukları, özellikle de gül şeklindeki rozetler çoğunlukta. Burma ve komşu ülkelerin pagoda ve wat'ları ise; kağıt şemsiyeler, fener, çiçek, buhur çubuğu, tasvirler, şamdanlar, tesbih ve daire zilleri satanlarla çevrilmiş durumdadır. Büyük çiçek vazoları Budda heykellerinin önüne konur. Ayrıca ma'bedin kapısı önündeki sundurmada veya kutsal mekânın içinde, para bağıışı için kutular bulunur. Hediyeler verilirken, tavana asılı vaziyette duran daire zilleri çalınır¹⁹¹.

Seylan Buddizmi'nin çan şeklindeki büyük dagobaları, diğerlerinden farklı özelliklere sahiptir. Bunlar, stupaların daha sonraki gelişmiş şekli olup onlar gibi hatıra ihtiva ederler.

Bir dagoba, ortasındaki küçük ve kapalı hatıra odası hariç, tamamen tuğladan yapılmış sağlam binalardır. Dagoba'nın bir tarafında, içinde dört Budda tasviri bulunan küçük bir kutsal mekân vardır. Buradaki Budda tasvirlerinden üçü, geçmişte yaşayan Budda'lara, biri de gelecek Budda'ya yani Metteya'ya aittir. Ayrıca perdelerin gerisinde Vişnu ve İndra'nın tasvirleri, Budda'nın yüksek ve oldukça süslü ayak izi ve gökyüzü, yeryüzü ve yeraltı dünyalarının ve hayatın safhalarının tasvirleri vardır.

Yine Rangoon'daki Shwe Dagon Pagodası veya Altın Pagoda, Budda'nın saçlarını, bir sandal ve önceki Buddaların elbiselerini barındırmakla meşhurdur. Bu eşyalar, pagoda'nın altındaki zemin katta muhafaza edilir¹⁹². Altın Pagoda, temelden zirveye kadar altınla kaplanmıştır. Onun, içinde bulunan tasvirlerde yirmi beş bin ton altın ihtiva ettiği söylenir. Altın Pagoda'ya giden ziyaretçiler, dışının kaplanması için, yanlarında ince altın levha veya para götürürler. Böylece, pagoda'nın dışına kaplanan altın sürekli olarak yenilenmektedir. Pagoda'ya, altın lev-

191 Parrinder, Worship, 106-107; Hilliard, age, 97-98.

192 Parrinder, Worship, 105.

ha hediye etmenin mükafat getireceğine inanılır. Ayrıca, altının rengi ölümsüzlük rengi olduğundan, altın bağışının aynı zamanda, kişinin dünyevî refahı terk edip uhrevî saadeti elde etmesine yardımcı olacağına da inanılmaktadır.

Altın Pagoda'nın dibinde dört adet kutsal mekân vardır. Onlardan birinde, demir parmaklıkların gerisinde duran altın bir Buddha tasviri bulunur. Diğerlerinde bulunan Buddha tasvirlerinin de alınlarında elmaslar vardır. Bunların dışında, hepsinin etrafında ve pagoda'nın avlusunu çevreleyen çok sayıda kutsal mekânda; taştan, mermerden, toprak ve ağaçtan yapılmış, beyaz veya siyah renkli yüzlerce Buddha tasviri vardır.

Buddizm'de pagodalara ve diğer Buddist yapılarına bazı sembolik anlamlar da yüklenmiştir. Bu yapıların temeli Meru Dağı'nı, onun üzerindeki sütun ve pagoda'nın iki bölümü beden ve ruhu veya yer ile göğü, kulenin sivri tepesi de Buddha veya Nirvana'yı temsil eder¹⁹³.

Dindar bir Buddisti kutsal sembollere ve bu sembollerin ifade ettiği anlama bağlayan ibadet (puja), diğer dinlerde olduğu gibi, Buddizm'de de esastır¹⁹⁴. Fakat Buddha'nın pek çok tasvirinin, ibadete yardım ettiklerine inanılmasına rağmen kendilerine ibadet edilmez.

Büyük pagodalarda olduğu gibi, küçük pagodalarda da takdimeler genellikle pagodanın önünde yapılır. Pagodalara getirilen hediyelerle, kutsal mekânın güzelleştirilmesi ve manastır cemaatinin desteklenmesi amaçlanır. Tasvire gösterilen saygı ile de, Büyük Muallim ve Kurtarıcı'ya saygı kastedilir.

Buddizm'de, ma'bedde ibadet edilirken buhur yakılır ve ibadet niyetiyle oraya gelen Buddist, ellerini yüzü

193 Parrinder, Living Religions, 69.

194 Parrinder, Worship, 106-107; Hilliard, age, 97-98.

önünde birleştirir, yere doğru eğilir ve bazen tasvirin önünde bir nevi secdeye kapanır. Sonra tasvirin önünde, bağdaş kurmuş bir vaziyette oturur, kutsal metinlerden parçalar okur ve tefekküre dalar.

Güneydoğu Asya bölgesindeki her Buddist, gerek pagodalarda gerekse evde yaptığı ibadetinde şu üçlü sığınma formülünü okur:

"Budda'ya sığınırım, Dhamma'ya sığınırım, Sangha'ya sığınırım".

Seylan, Burma, Siam, Kambodia ve Laos gibi Güneydoğu Asya Buddist ma'bedlerinde ibadet, aslında bağış ve meditasyondan ibarettir. Fakat sıkıntılı hallerde ve özel ihtiyaç zamanlarında yapılan dua ve niyazlar da vardır. Çünkü, "Sığınmak için Budda'ya gitmek", dinî bir tapınmayı gerektirir. Ayrıca, Buddizm'de yaratıcı Tanrı fikri olmadığından, Budda, dinî tapınmanın odak noktasını oluşturur. Bir Budda'yı taklit ederek onun mükemmelliğini elde etmeye çalışmak ve sığınak olarak onu ve onun öğretisini araştırmak, dinî hayatın temel unsurlarıdır.

Kendi özel ma'bedlerine tek başlarına veya küçük gruplar halinde giden Buddistler, ma'bedde bir rahip veya âyin yöneticisine ihtiyaç duymazlar. Onlar, çocukluktan beri büyükleri ve rahipler tarafından öğrendikleri şekilde ibadet ederler. Pek çok pagoda'nın, kendilerine bitişik olarak yapılmış manastırı vardır. Rahipler manastırlara gelip giderler. Fakat onlar, kapı kapı dolaşarak yiyecek istemek için daima sabahları manastırdan ayrılırlar. Rahip olmayanlar da, özel eğitim ve meditasyon için, özellikle de yağmurun yoğun olarak yağdığı mevsimlerde manastırlara çekilebilirler. Buna ilâveten, tüm erkek çocuklar, eğitim dönemlerini manastırlarda geçirir ve inançları doğrultusunda eğitilirler.

Büyük ma'bedlerin bazılarında, günlük veya haftalık âyinlerin yönetimiyle görevli olan rahipler vardı.

Bu âyinlere Hindu dilinde puja adı verilir¹⁹⁵. Ancak, son yıllarda pek çok Buddist ma'bedi, ya eski özelliğini kaybedip kullanılmaz hâle gelmiş veya terkedilmiştir. Hatta bunlar arasında okula dönüştürülenler bile olmuştur¹⁹⁶.

3- Caynizm'de Ma'bed

Caynizm, M.Ö. 6. yüzyılda yaşayan Mahavira'ya (Jina)¹⁹⁷ nispet edilen dinin adıdır¹⁹⁸. Dinin reformcusu olan Mahavira, "Ey insan! Sen kendi kendinin arkadaşıydın. Niçin kendinin dışında bir arkadaş istersin?" diyerek, tanrılara duanın faydasız olduğunu ısrarla belirtmiş olmasına rağmen, zamanla mensupları, kendisinden önce yaşamış olan yirmi üç muallim (Tirthankaralar)¹⁹⁹ gibi, onun da ilâhî bir varlık olduğuna inanmaya başlamışlardır. Daha sonra da bu Tirthankaralar adına ma'bedler inşa etmişler, tasvirlerini de, ma'bedlerde icrâ edilen törenlerde merkezî bir yere koymuşlardır²⁰⁰. Böylece Mahavira, sağlığında hiçbir tanrıdan söz etmezken, öldükten sonra Budda gibi ilâhlaştırılmıştır. Dolayısıyla dinin ve ibadetin de merkezi haline getirilmiştir. Binaenaleyh, Caynizm'de ma'bed yapma düşüncesi de Mahavira'nın ölümünden sonra ortaya çıkmıştır.

195 Parrinder, Living Religions, 69-70.

196 Parrinder, Worship, 123.

197 Hindistan'ın dinî geleneği, kendilerine Jain, Jaina veya Jina (hakkından gelenler) adı verilen kimselere dayandırılır. Bunların diğer bir adı da Tirthankaralar'dır. Dinî gelenek bunların 24 ünden bahsetmesine rağmen, Hindistan'ın Jainist cemiyetinin kökeni, aynı zamanda kendisine Mahavira (Büyük Kahraman) adı da verilen Vardhamana'nın hayat ve faaliyetine kadar götürülebilir, ki onun, Tirthankaralar'ın en sonuncusu olduğu söylenir. Bk. Hinnells, DR, 168; Pike, ERR, 203.

198 Ringgren-Ström, age, 333; Pike, ERR, 204.

199 Tirthankaralar hakkında geniş bilgi için bk. Brandon, DCR, 619-620; Hinnells, DR, 332.

200 Hilliard, age, 59.

Büyük Caynist ma'bedlerinde ibadet Tirthankaralar'a yapılır²⁰¹. Bu sebeple Caynizm'de ibadet konusu çok naziktir. Çünkü, pek çok etkileyici ma'bede rağmen bu dinde, tanrılara üstün varlıklar olarak inanılmadığı gibi, onlara ibadet de edilmez²⁰². Yine bu dinde, hiçbir yaratıcı tanrı fikri olmadığından, duada da herhangi bir tanrıya hitap edilmez. Bununla beraber, bazı daha küçük tanrılara itibar edildiği de söylenir. Onlar da, Karma'ya maruz kalan ve Nirvana'yı arayan ruhlardır. Ancak, ruhânî sınıfa mensup olmayanlar tarafından, Hindu tanrılarına dua yapılabilir.

Üstün yaratıcı inancı bulunmayan bu dinde, mükemmelliğe ulaşan ve bu dünyanın ötesine geçen Tirthankaralar tapınma konusu yapılmış ve Caynist ma'bedler, onların tasvirleriyle doldurulmuştur²⁰³. İbadette tasvirlerin kullanımına, onların örnek yaşayış ve telkinleri sebep olmuştur. Bir Caynist ma'bedinde zihin, ihtirassız tanrının şeklini uzun uzadıya düşünerek, otomatik olarak dünyadan el etek çekme fikri ile doldurulmuş, Tirthankaralar'ı düşünmek ve onlara ibadet etmek suretiyle de temizlenmiş olur. Bu sebeple Tirthankaralar'ın tasvirleri, kişinin ölümden sonra göğün (cennet?) zevklerinden faydalanmasını sağlayabileceği gibi, onun zihnini, Nirvana'yı tecrübe etmeye hazır hâle de getirebilir. Tirthankaralar'a ibadetin amacı, onlara dua etmek ve onlardan yardım istemekten çok, onlara duyulan aşırı saygı ve saygının açığa vurulmasıdır²⁰⁴.

Tirthankaralar'a gösterilen aşırı sevgi ve bağlılık, onların tasvirlerine gösterilen ilgiyi de beraberinde getirmiş ve bu tasvirlerin ma'bedde önemli bir yer işgal

201 Ringgren-Ström, age, 333.

202 Hilliard, age, 54-55.

203 Hindistan'ın en güzel ma'bedlerinden bazılarının, Tirthankaralar'ın suretlerini ihtiva etmek için yapılmış olduğu söylenir. Bk. Pike, ERR, 205.

204 Parrinder, Worship, 66-67.

etmesini sağlamıştır. Bu anlayıştan hareketle, ana tasvir, çoğu kez, Tirthankara'nın elde ettiği tertemiz mevkii sembolize etmesi için, beyaz akmermerden yapılır; şarkı ve takdimeler eşliğinde düzenli olarak yıkanır ve süslenir. Bir Caynist, Caynizm'in tanrı anlayışı ile bağdaşmayan bu tür uygulamaları şöyle izah eder: "Sûretin kendisi bir ibadet nesnesi değildir. Fakat, dünyada ihtirassız bir feragata karşı, kişinin çabalarını gayrete getirme vasıtasıdır"²⁰⁵.

Caynist ma'bedlerinde yapılan ibadet, bu dinin en önemli iki mezhebi olan Svetambara ve Digambara'ya göre farklılık göstermektedir. Bir Svetambara Caynist ibadeti, sabah saat yediden itibaren ma'bede yapılan günlük ziyaretlerle başlar. Bir Caynist, banyo yapıp yeni yıkanmış elbiselerini giydikten sonra, Caynistlerin sadece ibadet esnasında kuşandıkları kutsal bir ipi beline bağlar. Sonra ma'bede gider. Caynist inancının üç cevheri olan doğru bilgi, doğru inanç ve doğru davranışı düşünerek onun etrafını üç kere dolaşır. Ayakkabılarını, çoraplarını ma'bedin dışında bırakır²⁰⁶. Kapı önündeki sundurmada, orta parmağıyla alnına safran renkli bir işaret koyar ve "tüm günah ve kederleri kaldır" anlamına gelen "Nissahi" sözünü söyler.

İbadet niyetiyle ma'bede giren kişi doğrudan doğruya kutsal mekâna gider, oradaki ana Tirthankara tasvirini yıkamak için teşebbüse geçer. Mücevherleri ve eski çiçekleri tasvirin üstünden kaldırır, sonra onu su, süt ve tanrılara sunulan ölümsüzlük içkisi (nektar) ile yıkar. Onu kuruladıktan sora, ayak parmaklarından başına kadar vücudunun on dört yerine sıvı safran sürer. Bir taraf-

205 Hilliard, age, 59.

206 Caynist olmayan ziyaretçilerin, saat kayışı, fotoğraf makinası çantası gibi, herhangi bir deri nesneyi ma'bedin dışında bırakmaları gerekir. Bk. Parrinder, Worship, 67.

tan da Tirthankara'yı öven metinler okur. Ayrıca eşikte buhur ve kandiller yakar. Sonra, kapının önündeki bir masanın üzerine pirinç takdimesini (aksata puja) koyar.

Dindar bir Gaynist, tasvirin yıkanması ve takdime-lerden sonra, hepsinin en önemlisi kabul edilen manevî ibadeti (bhava puja) icrâ eder. Tasvirin önünde üç defa yere kapanır. Sonra Tirthankaralar'ın faziletlerinden bahseden övgülü sözler söyler. İbadetin sonunda yüzü tasvîre dönük vaziyette ve elleri bağlı olarak kapıya doğru geri geri gider, "Avassahi" kelimesini söyler. Ma'bedden ayrılırken bu kelimeyi tekrarlar.

Bazen ibadet farklı sıralamada veya kısaltılmış olarak da yapılabilir. Bu durumda, muhtemelen safran ve sandal ağacı macunu ile işaret koyma, bir buhur çubuğunu tüttürme ve pirinç takdimesi yapılır. Bunlara ilâveten tütsülenmiş resimli kitaplardan alınan dualar, yirmi dört Tirthankara'ya tesbih çekerek okunabilir. Vaaz dinlemek veya dinî bilgiler almak isteyenler manastıra giderler.

Svetambaralar'da tasvirlerin bakımı ve ma'bed âyininin icrâsı, Brahmanlara veya diğer Kast'tan Hindulara verilir²⁰⁷. Bu sebeple Svetambara ma'bedlerinde rahipler genellikle Hindudur. Hemen hemen tüm Gaynistler, evlerinde yaptıkları dinî törenlerinde de Brahmanlara görev verirler²⁰⁸. Akşam ibadetine sadece görevli rahip, kutsal mekâna girer, ana tasvirin önündeki kandilleri ve buhur çubuklarını yakar²⁰⁹.

1473'te Ahmedabad'da, Tirthankaralar'ın tasvirlerine ibadeti protesto eden üçüncü bir mezhep olan Sthana-kavasi, Svetambaralar arasından çıkmıştır. Onlar, putsuz bir ibadeti müdafaa ve muhafaza ederler²¹⁰.

207 Parrinder, Worship, 67-68.

208 Pike, ERR, 205.

209 Parrinder, Worship, 67-68.

210 Pike, ERR, 204.

Digambara ma'bedlerinde ibadet, daha çok cemaatle yapılır. Ma'bed görevleri Caynistlere verilir. Geniş bir tepsi içerisine konularak ma'bede getirilen pirinç ve kurutulmuş meyve takdimelerini rahip kabul eder ve onları ana tasvir önünde duran masanın üzerine koyar. Sonra rahip, bazı dualar okuyarak tepside bulunan takdimelerin tamamını, gamalı haç işareti bulunan başka bir tepsiye aktarır. Böylece takdis işini yerine getirmiş olur. Bundan sonra rahip, önce yaptığı gibi eğilerek, diz çökerek ve alnını yere değdirerek mantraları kendi kendine tekrarlar. Geceleyin, haşerâta karşı camla korunan bir kandil yakılır, ilâhiler söylenir ve kutsal sözcükler okunur²¹¹.

Caynizm'de ma'bede ziyaret ve ibadet için gidip gelmelerin en yoğun olduğu dönemlerden birisi de, bayram ve şenlik zamanlarıdır. Caynistlerin en kutsal mevsimleri, dinî takvim yılının sonundadır. O zaman rahipler ve her kesimden halk "pajjusana" orucu tutarlar. Bu oruç, yağışlı muson (mevsimine göre yön değiştiren rüzgâr) mevsiminde tutulur. Genellikle Ağustos ayına rastlar ve sekiz gün devam eder. Özel âyinler, ma'bedlerin yakınında kurulmuş manastırlarda kutsal kitaplardan pasajların okunup açıklanmaları ile icrâ edilir. Mahavira'nın doğum günü bu zamanda kutlanır. Onun adına vakfedilen ma'bedler, Pajjusana'da bayraklarla süslenir ve Mahavira adına alaylar tertiplenir. Pajjusana'nın son gününde sıkı bir oruç tutulur, hatta su bile içilmez. Rahipler saçlarını traş ettirir, diğer halk sadece peştemal giyer. Fakat kadınlar, en güzel elbiselerini giyerek ve mücevherlerini takarak, Pajjusana'ya ayrı bir binada iştirak ederler. Daha sonra Caynizm ahlâkına göre vaaz verilir. İnsanlar arasındaki ihtilâf ve tartışmalar çözüme kavuşturulur. Gece oruca son vermeden

211 Parrinder, Worship, 68-69; Hilliard, age, 60.

Önce herkes, yapılan haksızlık veya hatalardan dolayı birbirinden af diler.

Bu süre içerisinde halk içinden, kutsal kitabın bir nüshasının bir geceliğine satılması için bir müzayede komisyonu oluşturulabilir ve açık artırmada en çok fiyat veren zengin bir kişi, kutsal kitap nüshasını evine götürür. Orada bu nüsha, gamalı haç işareti bulunan örtülere sarılır. Bütün gece boyunca, önünde ilahiler söylenir ve sabahleyin tekrar ma'bede götürülür.

Caynizm'de diğer önemli bir bayram Divali'dir. Aslında Divali, zenginlik tanrıçası olarak işçi toplumlarında önemli bir yeri olan tanrıça Lakshmi adına yapılan Hindu bayramıdır. Fakat Caynistler bunun Mahavira ile başladığını ve bayramın üçüncü gününde onun kurtuluşu elde ettiğini ileri sürerler. Bu bayramın odak noktasını da ma'bedde yapılan ibadet ve âyinler oluşturur²¹².

Caynizm'in en önemli iki mezhebinden biri ve daha müsamahalısı olan Svetambara mensupları, kadınların ma'bedlere gitmesine izin verirler. Fakat Mahavira'nın; "Kadınlar dünyada günaha en çok teşvik edicilerdir ve günah dolu işlerin sebebidirler" sözünü hatırlayan Digambara taraftarları, kadınları ma'bedlere sokmazlar. Onlar, erkek olarak yeniden doğuncaya kadar, kadınların kurtuluşu elde edemeyeceklerine inanırlar²¹³.

Caynist ma'bedlerinin genel planı şöyledir: Bir cümle kapısı ve sıra sütunlar. Ma'bedin ortasında bulunan geniş bir yer veya açık avlu ve tasvirlerle tahsis edilmiş kutsal mekân. Kutsal mekânda duran akmermerden yapılmış ana tasvir, ma'bedin adına yapıldığı Jina'nın yani Mahavira'nın tasviridir. Bunun iki yanında iki hizmetçi (yaksha) ve yirmi dört adet daha küçük Tirthankara tasviri vardır. Svetambara ma'bedlerinde, tasvirlerin,

212 Parrinder, Worship, 70-71.
213 Hilliard, age, 58.

camdan yapılmış gözleri ve taştan kuşakları vardır. Di-
gambara tasvirlerinin ise, gözleri olmakla birlikte ku-
şakları yoktur.

Ayrıca bir Caynist ma'bedinin girişinde; "Şiddete
başvurmamak en büyük dindarlıktır" ibaresi yazılı bir
de kitâbe bulunur²¹⁴.

Verilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi, Caynist
ma'bedleri, bir ibadet yeri olmaktan çok, insanları e-
ğitmek ve onları ruh göçü okyanusu üzerinden, saadet ve
bahtiyarlık yeri olan Itsatpragbhara cennetine götürmek
için tarihin farklı dönemlerinde ortaya çıkan Tirthanka-
ralar'a saygı gösterilen yerlerdir²¹⁵.

4- Sihizm'de Ma'bed

Tarihi Guru Nanak'la (1469-1539) başlatılan²¹⁶ ve
esas itibariyle Pencap ve çevresinde yaşayan; ırk esası-
na değil de, dinî düşünce ve geleneklere dayalı bir kar-
deşlik meydana getiren bir grup Hintlinin dini olan²¹⁷
Sihizm'de, ma'bed karşılığında ilk kullanılan kelime
"dharamsala" olup Janamsakhis'te²¹⁸, ondan bir oda veya
bina olarak sık sık söz edildiği söylenir. Dharamsala,
ilk dönem "panth"ının²¹⁹ kült merkeziydi. Her mahallî
cemaat (sangar); her türlü dinî konuşma (katha) ve Guru'-
nun ilâhilerinin okunması için gizli bir toplantı yeri
(satsang) olarak orada bir araya gelirdi. İlk kaynaklar

214 Parrinder, Worship, 69-70, What World Religi-
ons, 44; Hilliard, age, 59-60.

215 Hilliard, age, 54-55.

216 Hinnells, DR, 303; Mathews-Smith, DRE, 411.

217 Pike, ERR, 353.

218 Janam-Sakhis: Guru ve diğer Sih önderlerinin
hayat hikâyelerinden bahseden kitabın adıdır.
Bk. Hinnells, DR, 168.

219 Panth: Sanskritçe bir kelime olup sözlük anla-
mı "meslek" veya "yol"dur. Hindistan'da muayyen
öğreticilere veya doktrinlere tâbi olanları ta-
nımlamak için kullanılırdı. Böylece ilk dönem
Sih cemaati de Nanak'ın panth'ı veya Nanak'a
tâbi olanlar diye biliniyorlardı. Bk. Hinnells,
DR, 245.

bazen dharamsala'dan "gurdwara" (Guru'nun Kapısı) diye de bahsetmiş ve neticede bu isim yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır. Bu isim değişikliği, her nerede Sihler sat-sang'ta bir araya gelirse, Guru orada mistik bir şekilde hazır bulunur, tarzında gelişen ve mümkün olan her yerde Adi Granth'ın bir nüshasını bir dharamsala'ya koyma âdetiyle güçlendirilen bir inançla, açık bir şekilde irtibatlandırılır: Bu durumda gurdwara; kutsal kitabın konulduğu herhangi bir yer, diye tanımlanabilir. Yani gurdwara, bir tür, içinde kutsal kitap bulundurulmuş bir odadır²²⁰. Muhtemelen gurdwara, Sih cemaatinin, Tanrı'yı öven ilahileri okumak için günlük olarak toplanması sonucunda ortaya çıkmıştır²²¹.

Hindistan, Pakistan ve diğer bölgelere dağılmış olan Sih kutsal yerlerinin sayısı oldukça fazla olup hemen hemen hepsi, Nanak'ın doğumuyla başlayıp Gobind Singh'in (1666-1708) ölümüyle sona eren Guru'ların hayatlarıyla bağlantılıdır. Birkaçı hariç, bu kutsal yerlerin hepsi gurdwaralarla belirgin hâle getirilmiştir. En meşhur merkez, dördüncü Guru Ram Das (1534-1581) tarafından kurulan ve halefleri tarafından geliştirilen Amritsar olduğu gibi, tüm gurdwaralar içerisinde en üstün olanı da Amritsar'daki "Altın Ma'bed"dir. Ayrıca buna "Sri Darbar Sâhib" (İlâhın Sarayı), "Harimandir Sâhib" veya "Hari Mandir" (Tanrı'nın Ma'bedi) gibi isimler de verilmiştir²²².

Pek çok Sih ma'bedi, Janam-Sakhis'in kaydettiği kutsal yerlerin, yolculukları sırasında Nanak'ın ziyaret ettiği yerler olduğunu gösterir. Bunlara, Ravalpindi yakınındaki Panja Sahib de dâhildir. Delhi bölgesinin seçkin ma'bedleri arasında ise, Guru Tegh Bahadur'un (1621-1675) idamını ve cesedinin yakılışını hatırlatan Sis Ganj ve

220 Hinnells, DR, 137.

221 Cole-Morgan, age, 199-200.

222 Bk. Brandon, DCR, 311-314; Parrinder, Worship, 78,80; Hinnells, DR, 138.

Rakab Ganj gelir. Khalsa'nın kuruluşuna²²³ işaret eden Anandpur'daki Kesgarh Sâhib ise, Altın Ma'bed'e göre ikinci derecede önemi haizdir. Onuncu Guru'nun hayatıyla ilgili olan diğer önemli gurdwaralar, Patna'daki Harimandır Sâhib ve Nanded'deki Hazur Sâhib'tir²²⁴.

Her ne kadar ilk Sih dua ve ibadet yerleri olarak önce dharamsala, sonra da gurdwaralar ortaya çıkmışsa da, Amritsar'daki Altın Ma'bed, zamanla Sih inanç ve ibadeti- nin merkezi haline gelmiştir²²⁵. Aynı şekilde Amritsar'da, ma'bedin inşa edilmesiyle Sihlerin dinî merkezi olmuştur. Ma'bedin yapımı tamamlanıp da havuz su ile doldurulduktan sonra şehre bu isim verilmiştir. Amritsar, ölümsüzlük suyu, hayat havuzu gibi anlamlara gelir. Müslümanlar için Mekke, Hindular için Benares ne ise, Sihler için de Amritsar odur, yani Sihlerin önemli bir hac ve ziyaret yeridir²²⁶.

Sihizm bir cemaat dinidir. Guru Nanak ve halefleri, Sangat adı verilen inananlar topluluğunun öneminden bahsetmişlerdir²²⁷. Ma'bedlerde cemaatle ibadette ısrar konusunda Sihizm, Hinduizm'den çok İslâm'a benzer. Ma'bedde yapılan ibadetin ağırlık noktasını da Sihizm'in kutsal kitabı olan Adi Granth'ın²²⁸ okunması oluşturur.

Adi Granth ma'bedlerde toplanma sebebidir. O her gün sabah akşam büyük coşku ile ma'bede getirilip götürülür. Bütün gece boyunca, ma'bede bitişik olan yüksekçe yolun sonundaki hazinede en güzel kumaşlar içerisinde muhafaza edilir, askerler tarafından korunur²²⁹. Büyük

223 Khalsa: Guru Gobind Singh tarafından kurulan ve 1699'da Anadpur'da açılışı yapılan Sih tarikatına verilen isimdir. Bk. Hinnells, DR, 182.

224 Hinnells, DR, 137-138.

225 Mathews-Smith, DRE, 412.

226 Singh, Khuswant, A History of Sikhs, 57.

227 Cole-Morgan, age, 199-200.

228 Önceleri yalnız "Granth" diye bilinirken sonradan "Adi Granth" denilmiştir. Bk. Pike, ERR, 223.

229 Parrinder, Worship, 79.

bir saygı ifadesi olarak Sihlerin onun önünde eğildiklerini görenler, ona ibadet edildiği sonucunu çıkarabilirlerse de, Sihlerce böyle düşünülmez. Çünkü onlar, "Name" adı verilen Tanrı'dan başka hiçbir şeye ibadet etmediklerini söylerler²³⁰.

Adi Granth, ma'bede getirilirken herkes ayağa kalkar ve başlarını öne eğerek onu selâmlarlar. Ma'bedde başka kitap okunmaz. Her ne zaman bir Sih, Adi Granth'ın huzuruna girse, yere eğilir, sonra Kitab'ın önünde elleri bağlı ve başı öne eğik vaziyette durur ve "Wahiguru" diye bağırır²³¹.

Ma'bed'e ibadet niyetiyle gelen bir Sih, onun etrafını soldan sağa doğru dolaşır ve elleri bağlı olarak gelip Adi Granth'ın önünde durur. Adi Granth, cemaatin toplandığı yerde açık tutulur. Onun gerisinde de biri oturur. Fakat o okunmadığı zaman üzerine bir örtü örtülür. Ayrıca her Sih'in, Adi Granth'ın bir nüshası için evinde bir oda tahsis etmesi ve bazı bölümlerini her gün okuması istenir²³². Nitekim buna Sihler tarafından riayet edildiği ve evlerin pek çoğunda, Kutsal Kitab'ın bir nüshasını koymak için uygun bir şekilde düzenlenmiş özel bir gurdwara bulunduğu söylenir²³³. Bu yüzden ibadet, tamamen ma'bede bağlı değildir.

Ma'bedde yapılan ibadetlerde normal sıra şöyledir: Adi Granth'ın açılması, müzik, Adi Granth'tan bazı bölümlerin tefsir ve yorumu, vaaz, Guru Amardas'ın (1479-1574) Tanrı'ya sevinç şarkısı olan Anand'ın okunması²³⁴, bir dua, tekrar Adi Granth'tan bir pasaj okuma; tereyağı, un ve

230 Ringgren-Ström, age, 358.

231 Parrinder, Worship, 77-79; Hilliard, age, 65-66.

232 Parrinder, Worship, 78-79; Hilliard, age, 66.

233 Cole-Morgan, age, 199-200.

234 Anand: Gerçek Tanrı (Name) benim yardımcımdır; O benim yiyeceğim ve içeceğimdir, sözlerini ihtiva eden bir şarkının adıdır. Bk. Parrinder, Worship, 79.

şekerden yapılan ve Karah Prasad²³⁵ adı verilen komünyon yiyeceğinin dağıtılması ve son olarak dağılma²³⁶.

Sihlerde ma'bede girip çıkmalar belli kural ve esaslar dâhilinde yapılmaktadır²³⁷. Ayrıca, bir Hindu ma'bedinde bulunan herhangi bir tanrının tasvirinin yerini, gurdwaralarda Adi Granth almıştır. Bununla beraber 19. yüzyıla doğru Hindulaştırma faaliyetleri Pencap'taki Sih ma'bedlerini de etkilemiş olup Amritsar'daki Altın Ma'bed de dâhil, Sih ma'bedlerinde tasvir kullanımına başlandığı da söylenir²³⁸.

Yukarıda da değinildiği gibi, Adi Granth etrafında yoğunlaşan Sih dinî inanç ve uygulamaları tamamen ma'bede bağlı olmayıp ma'bedin dışında, Sih kahramanları adına düzenlenen şenliklerde, kalabalık cemaatlerin dinî amaçla toplandığı yerler de vardır. Burada Adi Granth bir örtü altına konur, onun gerisine bir konuşmacı oturur ve dinleyiciler önde, erkekler konuşmacının sağında, kadınlar da solunda ve başları örtülü olarak zemin üzerinde otururlar²³⁹.

Sih cemaatinin olduğu her yerde, küçük de olsa, bir gurdwara veya ma'bed vardır²⁴⁰. Her ne kadar gurdwara; bir ibadet yeri olmaktan çok, kutsal kitabın ko-

235 Karah Prasad adı verilen komünyon yiyeceğinin, mensupları arasında eşitliği sağlamak ve dokunulmazlığı gidermek için Guru Nanak tarafından ihdas edilmiş olduğu söylenir. O, cemaate getirilir ve Anand okunarak takdis edilir. Dağıtılmadan önce bir miktarı, ilk vaftiz edilen beş Sih'in anısına, bir tarafa konulur ve yaşayanlardan tanınmış beş kişiye verilir. Geri kalanı hemen yenilir. Sınıf, inanç ve mevki ayırımı gözetilmeksizin, ziyaretçilere de verilebilir. Bk. Parrinder, Worship, 79; Hinnells, DR, 180.

236 Parrinder, Worship, 79; Hilliard, age, 66.

237 Parrinder, Worship, 80-81.

238 Brandon, DCR, 314.

239 Parrinder, Worship, 82.

240 Cole-Morgan, age, 199-200; Pike, ERR, 353; Ringgren-Ström, age, 358.

nulduğu ve Guru'nun ilahilerinin söylendiği yer (kirtan) olsa da²⁴¹, o aynı zamanda sosyal bir kurumdur²⁴². Her gurdwara'nın geleneksel olarak Guru Nanak zamanından beri devam edegelen bir imarethanesi ve oraya gelenlerin tümüne ücretsiz yemek verilebilecek şekilde düzenlenmiş bir yemekhanesi (langar) vardır²⁴³. Gurdwaraların önüne, koyu portakal (safran) veya koyu mavi renkli, üç köşeli bir bayrak (nishan) çekilir. Görevli memuruna da "granthi" (okuyucu) adı verilir²⁴⁴.

Sihlerde hem erkekler hem de kadınlar cemaate alınrlar. Gobind Singh tarafından belirlendiği şekliyle günlük ibadetler arasında; erken kalkma, soğuk su ile banyo yapma, Tanrı'nın ismi üzerine meditasyon ve belirli duaların sabah akşam okunması gelir²⁴⁵.

5- Taoizm'de Ma'bed

Kurucusu, M.Ö. 6. yüzyılda yaşadığı bilinen Lao Tzu olan Taoizm²⁴⁶, Çin dinleri arasında yer alır²⁴⁷. Çin'de ilk Taoist yapıların neler olduğu veya nerede, ne zaman inşa edildiği konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak şu bir gerçek ki, Lao Tzu ve Chuang Tzu gibi filozofların çağı olan Savaşçı Devletler döneminde (M.Ö. 403-221) veya o devrin belli başlı tanrıları için küçük ma'bedlerin yapıldığı Han Hanedanlığı döneminde (M.Ö. 206- M.S. 220) geniş manastırlara rastlanmaz. Bununla beraber, Altıncı Hanedanlık diye bilinen Çin Tarihi döneminde (M.S. 220-589) Taoizm, ferdiyet veya ölümsüzlüğe kavuşma üzerinde yoğunlaşmış felsefi sistemden, organize bir dine dönüşmüştür. Bu yeni dinle

241 Guru'nun ilahilerinin söylendiği yer. Bk. Hinnells, DR, 137.

242 Brandon, DCR, 314.

243 Parrinder, Worship, 79.

244 Hinnells, DR, 137; Brandon, DCR, 314.

245 Pike, ERR, 353; Ringgren-Ström, age, 358.

246 Pike, ERR, 368.

247 Hilliard, age, 118-119.

beraber bir rahipler grubu ortaya çıkmış, çok sayıda tanrıya inanılmış ve onları barındırma ve onlara hizmet için binalar yapılmıştır. Taoizm'deki değişikliğin, geniş çapta; 4. yüzyılda Taoistlerin, Buddizm'in yayılması karşısında duydukları savunma isteğinden doğduğu söylenmektedir²⁴⁸.

Bir yapılar bütününden oluşan Tao ma'bedlerinin avluları çok amaçlı salonlardan oluşur. Çoğu, Taoizm tanrıları ve genellikle onların tasvirlerini koymak içindir. Bu tanrıların bazıları sadece masal şahsiyetleri kabilindedir; bazılarının da, Taoist Panteon'a yükseltmelerinden önce dünyevî varlığa sahip olduklarına veya Lao-tzu gibi, geçmişin gerçek şahısları olduklarına inanılır. Bununla beraber diğer bazılarının da, meşhur tanrılar veya Altıncı Hanedanlık dönemi öncesinde Çin'de ibadet edilen ev tanrıları oldukları söylenir.

Çin terminolojisinde genellikle Taoist dini bina ve bina grupları için "kung" (manastır veya saray), "kuan" (manastır ma'bedi) ve "miao" (ma'bed) kelimeleri yaygın olarak kullanılır. Buna karşılık "an" (rahibe manastırı), "tz'u" (kutsal mekân) ve "kao" (kulübe, çadır) kelimeleri daha az kullanılır. Bunlardan "kung" ve "kuan", Taoist mimârîye tahsis edilmişlerdir²⁴⁹.

Taoist ma'bedlerinin şekli, ma'bedlere konan putlar ve oralarda yapılan ibadetler, Buddizm'dekilere oldukça benzer. Yalnız putların isimleri farklıdır. Onlar aynı zamanda göğün, yeryüzünün ve insanların olmak üzere üçlü tanrı anlayışına da sahiptir²⁵⁰. Bu ma'bedlere Kore ve Japonya'da rastlanmaz²⁵¹. Taoist ma'bedlerini Buddist ma'bedlerinden ayıran diğer bir özellik de

248 Steinhardt, Nancy Shatzman, "Taoist Temple Compounds", ER, XIV, 380.

249 Steinhardt, "Taoist Temple Compounds", ER, XIV, 380.

250 Hinnells, DR, 321.

251 Mathews-Smith, DRE, 441.

Taoist tasvirlerin, ibadet salonlarının ortasındaki altarın üzerinde durmaları; Taoist rahip ve rahibelerin ayrı bir eğitimleri bulunup manastır çevrelerinde oturmalarıdır. Bununla beraber, belirli ma'bedlerin avlusunda hem Buddist hem de Taoist ibadet için ortak dua ve ibadet salonları bulundurulur²⁵². Hatta bazen, Buddist ma'bedine birleştirilen bir odanın, Taoist âyinler için kullanıldığı da görülür²⁵³.

Eski Taoist ma'bedlerinden bazıları, çoğu kere sağlam kayalardan ayrılmış, dağ manzaraları arasında yükselen güzel yapılardır. Kasabalardaki ma'bedler genellikle daha küçük ve daha az çekici olup sayısız tanrı ve tanrılaştırılmış kahraman tasvirlerini ihtiva etmektedir. Duvarları ise Taoist öğretilerde ehemmiyetle tasvir edilen on cehennemden birine mahkûm edilmiş olanların çektikleri azapları anlatan sahnelerle süslenmiştir. Taoist rahipler, çeşitli Çin tabiat bayramlarındaki aile şölenlerinde rol alırlar. Fakat onlar esasen büyü, simya, falla meşgul olurlar ve muska-tılsım satışıyla ilgilenerler²⁵⁴. Ayrıca, "Tao'nun yayılan birliği" ve "Tao'nun Toplantı Salonu" şeklinde adlandırılan iki büyük Taoist mezhep mensupları da Tao ile irtibat kurabilmek için büyü, efsun ve tılsım kullanmışlardır²⁵⁵. Buna göre, gelecekte haber verme (kehanette bulunma) ve büyü gibi işlerin ma'bedde veya ma'bed avlusunda yapılmasında rahiplerin etkisinin büyük olduğu söylenebilir. Taoizm'de çok sayıda rahip vardır. Bunlardan bir kısmı, esas mesleği rahiplik olan ve manastırlarda yaşayan bekar rahiplerdir. Diğerleri ise, köylerde yaşayan, evlenebilen ve kazancını başka işlerde çalışarak temin eden rahiplerdir. Bunlar rahiplik elbiselerini sadece ma'bedlerde

252 Steinhardt, "Taoist Temple Compounds", ER, XIV, 380; Parrinder, Worship, 147.

253 Hilliard, age, 118-119.

254 Hilliard, age, 126-127.

255 Tümer-Küçük, age, 57.

görev yaparken giyerler²⁵⁶. Taoizm'deki rahip cemaatinin gelişmesinde Buddizm'in tesiri olduğu ileri sürülmektedir²⁵⁷.

Taoist ma'bedlerin pek çoğu 1911 devriminden sonra tahrip edilmiştir. Sonradan restore edilenlerden bazıları ise, daha sonraki sosyal karışıklıklarda yeniden tahrip edilmiştir. Taoist rahipler, kendi özel ma'bedleri yanında, tanrılaştırılmış kahramanların ve şehir tanrılarının kültlerine de hizmet etmişlerdir²⁵⁸.

Taoizm'i Konfüçyüsçülük'ten ayıran önemli bir özellik, Taoizm'de rahip ve rahibelerin görev aldığı ma'bedlerin ön planda oluşu, Konfüçyüsçülük'te ise devlet kültürünün ön plana geçmiş olmasıdır.

6- Konfüçyüsçülük'te Ma'bed

Çin'in önemli dinlerinden biri de, adını kurucusundan alan Konfüçyüsçülük'tür. Bu dinde ma'bedin ortaya çıkışı şöyle anlatılır: M.Ö. 2. yüzyılda İmparatorluk, siyasî desteğinden yararlanmak için, Konfüçyüs ve onun izinden gidenlerin öğretisi ve doktrinlerinin meşruluğunu kabul etti. Hatta rivayete göre, Lu hükümdarı da, ölümü üzerine Konfüçyüs için bir ma'bed inşa ettirdi²⁵⁹. Daha sonraki dönemlerde hükümdarlar, Konfüçyüs'ü, "On bin neslin muallimi" diye nitelendirip adına ma'bedlerde törenler düzenlediler. M.S. 59'da İmparator, her ma'bedde kurbanın Konfüçyüs adına takdim edilmesini emretti. İmparatorun bizzat kendisi de Konfüçyüs, Mensiyüs ve diğer değerli kişiler adına takdimde bulundu. Hatta bazı ma'bedlerde Konfüçyüs'e, Budda ve Lao-tse ile birlikte iba-

256 Pike, ERR, 319.

257 Tümer-Küçük, age, 57.

258 Parrinder, Worship, 147.

259 Hilliard, Konfüçyüs'ün ölümünden beş yüz yıl sonra adına ma'bed inşa edildiğini ve bunun istihzâ ifade eden bir durum olduğunu söyler. Bk. age, 124.

det edildi²⁶⁰.

En meşhur Çin ibadet yerleri, Pekin'deki İmparatorluk ma'bedleri ve altarıdır. Pekin'deki pek çok ma'bed arasında Konfüçyüs, Taoist, Buddist ma'bedlerin ve Gök Ma'bed'in, en güzelleri olduğu söylenir²⁶¹. Bunlar modern yapılar olup Ming İmparatorları'nın Pekin'i ulusal merkez yaptıkları 15. yüzyılda inşa edilmişlerdir. Fakat onlar, Cumhuriyet idaresi döneminde devam ettirilmeyen bir kültü yenileme teşebbüsüne rağmen, 1911'de İmparatorluğun çöküşünden beri ibadet amacıyla kullanılmaz olmuşlardır. Komünistler idareyi ele geçirdikten sonra, İmparatorluğa ait ma'bedler onarılmış ve Çin sanat mimârisinin birer parçası olarak halkın ziyaretine açık tutulmuşlardır²⁶². İmparatorluğa ait ma'bedler arasında en meşhuru, Gök Ma'bed'dir. Gögün oğlu olarak telakki edilen İmparatorların, kurbanlarını takdim ettikleri Gök Ma'bed'in²⁶³, günümüzde de ziyarete açık olduğu belirtilmektedir²⁶⁴. Pekin'deki Gök Ma'bed, önceleri İmparatorluğa ait fermanları okumak için kullanılmıştı. 1952'de yenilenmiş ve bu defa da Mao Tse-Tung tarafından, 1 Mayıs'ta yapılan gösterileri seyretmek için kullanılmıştır. Ayrıca bu ma'bedin ortasına, Mao'nun, yan taraflarında halk cumhuriyetlerini yücelttiği sözleri bulunan bir portresi de asılmıştır.

Gök Ma'bed'in dışında, şehrin diğer yerleri boyunca, tabiat ve ziraat ruhlarına kurbanlar sunulan tabiat ve hububat altarıları vardır. Kuzey'deki dua salonu da şimdi Sun Yat-Sen'in hatıra salonu haline getirilmiştir²⁶⁵.

260 Parrinder, What World Religions, 78.

261 Parrinder, Living Religions, 92.

262 Parrinder, Worship, 146.

263 "Gök" (Heaven) teriminin geniş anlamı için bk. Hilliard, age, 121, 123.

264 Parrinder, Worship, 146.

265 Parrinder, Worship, 146-147; Hilliard, age, 120.

Çin'de halk, ma'bedlere, buhur ve şamdanlar yakmak, dua ve niyazda bulunmak için gider. Ma'bed, kendisinde tanrının hazır bulunduğu yer olarak düşünüldüğünden dilencilerin, ma'bedlerin avlusunda geceledikleri söylenir. Çünkü bir tanrının huzurunda ölmek, bahtiyarlık olarak düşünülür. Bu anlayıştan hareketle fakir halk da, ölüm anında kendilerini bir ma'bede taşıtırlar. Fal bakımı da ma'bedlerde icra edilir. Ancak ma'bed avlularında falcılık ve kumar oynama, onlara kötü bir ün vermiştir. Bugün ma'bedler, büyük bayram ve şenlik zamanlarına kadar ıssız kalabilir. Fakat bayram ve şenliklerde ma'bedlerin pek çoğu kalabalık insan kitleleri tarafından ziyaret edilir. Başlıca ma'bed şenliği ise, tanrının doğum günü olup her yıl aynı günde kutlanır. Tanrı'nın doğum gününde ma'bed, geleneksel olarak gece gündüz insanlarla dolup taşar. Altarlar şamdanlarla aydınlatılır ve yakılan buhurlarla orada mistik bir hava oluşturulur. Halk davullar, çanlar çalarak ve çeşitli patlayıcılar atarak eğlenir. Erkekler, bir yakının hastalıktan kurtulması gibi, tanrının bir lutfunu elde edebilmek için acaip maske ve elbiseler içerisinde hayaletler gibi giyinirler. Tanrının tasviri toplu halde şehrin etrafında dolaştırılabilir. Bu tasvir bir sedye üzerinde yoldan geçerken çevredeki dükkanların, evlerin kapı ve pencereleri kapatılır; masalar tanrının şerefine şamdan ve buhur çubuklarıyla aydınlatılır. Yeni yılda ma'bedler, tasvirler ve aynı şekilde özel evler temizlenir. Böylece pis ve kötü ruhların kovulduğuna ve etkisiz hâle getirilmiş olduklarına inanılır²⁶⁶.

Çin'de, "evlâdın babasına karşı vazifesi, onunla olan ilişkisini iyi düzenlemesidir" şeklinde bir anlayış vardır. Bu anlayış, insanın aynı zamanda atalarıyla ve tüm yeryüzüne ve gökyüzüne ait otorite ile olan ilişkisi-

ni de kapsar. Bunun temelinde de, otoriteye saygı ve üstün güçlere ibadet yatmaktadır. Otoriteye saygı ve üstün güçlere ibadeti de Konfüçyüs'ün ihdas ettiği söylenir. Bu sebeple Çin'de atalar, Konfüçyüs, devlet ve Gök kültüne saygı ve ibadette bir ilerleme göze çarpmaktadır. Bu kült, evde başlayıp Gök Ma'bed'de son bulmuştur.

Atalara saygı ve atalar kültü açısından önemli bir yere sahip olan geleneksel Çin evi, etrafı duvarlarla çevrili bir grup binadan oluşan geniş bir aile birliği görünümünde idi. Dış kapıdan sonra bir avlu ve avlu girişinin hemen karşısında da bir oda vardı. Bu oda, hem misafir kabulü için, hem de atalara tahsis edilmiş bir salon ve kutsal mekân olarak kullanılıyordu. Burada, yakın zamanlarda ölen atalara ait tabletleri ihtiva eden geniş bir dolap vardı. Bu tabletlerde, ilgili kişilerin isimleri, doğum ve ölüm tarihleri yazılıydı. Bunlar üstten şekil verilmiş yassı ağaç tahtalardı. Ayrıca pek çok evde bu tabletlere, aynı zamanda Buddist ve Taoist ibadetten izler taşıyan küçük tasvirler ilâve edilmişti. Bunlara itina ile bakılıyor ve kendilerine dua ediliyordu.

Atalara ait salonda bulunan bu dolabın bir rafı üzerinde, baba veya en büyük oğlu, sabah-akşam buhur çubukları ve şamdanlar yakıyordu. Ruhların dikkatini çekmek için de bir zil çalınır ve onların kullanması için kağıt paralar yakardı. Ayrıca, bu tabletlerin hizmet ve bakımı ile görevli kişi, bu tabletlerin önüne sabahları çeşitli yiyecek ve içecekler koyar; bir süre beledikten sonra onları kaldırır.

Konfüçyüs kültü ile atalar kültü arasında sıkı bir ilişki vardı. Bunun bir ibadet mi, yoksa atalara saygı mı olduğu hususu, uzun süre tartışılmıştır. Ancak Konfüçyüs, bir tanrı olarak kabul edilmediği gibi, rahipleri vs. de yoktu. Üstelik Çin halkı, tasvir kullanımına

da pek alışık değildi. Nitekim, 16. yüzyıldan sonra bu tasvirlerin yerini ataların tabletleri almıştır. Öte yandan, bir Konfüçyüs dua salonu için kullanılan kelimeler, Buddist ve Taoist ma'bedleri için kullanılanlardan farklı idi. Bu salonlar, ön avlulardaki geniş havuzlarıyla, atalara ait salonlara benziyordu. Yine Konfüçyüs'e ait dua salonlarında yapılan dinî törenler ve oralarda onun adına sunulan kurbanlarla, atalara ait salonlarda yapılan dinî törenler ve onlara takdim edilen kurbanlar arasında da benzerlik vardı²⁶⁷.

Geçmişte ülkenin her tarafında yaygın olarak görülen Konfüçyüs ma'bedlerinin ve dua salonlarının pek çoğu günümüzde, ya harap olmuş veya okul, kışla ve halkevlerine dönüştürülmüştür²⁶⁸. 20. yüzyıl boyunca Çin'de patlak veren ihtilâllerle din, bir dizi çöküşe maruz kalmış; pek çok saldırılara uğramış, binlerce tasvir parçalanmış, rahipler ma'bedlerden, keşiş ve rahibeler manastırlardan kovulmuştur. Böylece ma'bedler ya esas görevi dışında kullanılmış veya tahrip sonucu içindekiler müsadere edilmiştir. Pek çok yerde eski şehir tanrısı, tasvirlerinin yok edilmesiyle ortadan kalkmıştır. Ancak, yer ve hububat tanrılarının, birkaç ma'bed hariç, hâlâ küçük kulübelere (höyük) sahip olabilecekleri söylenmektedir.

Komünist hükümet ilk saldırılardan sonra dini resmen kontrol altında tutuyor gibi görünmüştür. Fakat 1957'de, ülkenin her tarafından gelen rahip ve rahibelerin iştirakiyle düzenlenen konferanstan sonra, bir Çin Taoist Ma'bedi ve "Çin Taoistler Birliği" kurulmuş, diğer ma'bedler onarılmış ve tasvirler korunmuştur²⁶⁹.

267 Parrinder, *Living Religions*, 89-91. Ayrıca bk. Hodous, Lewis, "Confucianism", *The Great Religions of the Modern World*, (ed. Edward J. Jurji), 8-12.

268 Parrinder, *Living Religions*, 90.

269 Parrinder, *Worship*, 150-151; Tümer-Küçük, *age*, 57.

Konfüçyüs ma'bedlerinde heykel yoktur. Sadece Konfüçyüs adına düzenlenmiş tabletler vardır. Kore ve Formasa gibi yerlerde kurbanların, bugün hâlâ onun doğum gününde ma'bedde takdim edildiği bilinmektedir²⁷⁰.

Çin dışında, Konfüçyüsçülüğün ve Taoizm'in dış ülkelerdeki Çinliler için bir ma'bedleri pek göze çarpmaz. Kezâ Japonya'da da Konfüçyüs ma'bedi yoktur²⁷¹.

7- Şintoizm'de Ma'bed

Şintoizm, Japonya'nın resmi dininin adıdır. "Tanrıların veya ilâhların yolu" anlamına gelen Shinto (Shen-tao) kelimesi, "Kami'nin veya tanrıların yolu" diye tercüme edilebilecek olan Japonca "Kami no Michi"nin Çince karşılığıdır. Kelimenin sözlük anlamından da anlaşılacağı gibi, Şintoizm'de yüce yaratıcı (Üstün Varlık) inancı yoktur. Fakat sayısız tanrı ve tanrıça vardır²⁷².

Şintoizm'de tanrıların ikamet yerine, "Tanrı Evi" anlamında "Jinja" veya "Jinsa" gibi isimler verilir. Buralar aynı zamanda âyin merkezleridir²⁷³. Şinto ma'bedlerine verilen diğer bir isim de "Miya"dır. Miya, bir Şinto tanrısının (kami) ikamet yerini belirtmek üzere, Japon dilinde yaygın olarak kullanılan bir isimdir. "Mi" tazim ifade eden bir ön ektir, "ya" da, ev anlamına gelir²⁷⁴. Aslında Japonlar, Jinja kelimesini, Şinto ma'bedlerini Buddist ma'bedlerinden (tera) ve diğer Şinto mezhep mensuplarının kendi aralarında birleştikleri kutsal mekânlarından (kyokai) ayırdetmek üzere kullanıyorlardı²⁷⁵. Kezâ Jinja, resmî dilde, Japonya'daki devlet Şintosu'nun kutsal mekânları için kullanılıyor ve tanrı-

270 Hilliard, age, 124.

271 Mathews-Smith, DRE, 441.

272 Pike, ERR, 350-351; Ringgren-Ström, age, 409; Parrinder, Living Religions, 115; Tümer-Küçük, age, 57.

273 Pike, ERR, 351.

274 Brandon, DCR, 447.

275 Toplu halde taşınabilen kutsal mekânlara da "Mikoshi" diyorlardı. Bk. Hinnells, DR, 299.

ların oralarda yaşadıklarına veya toplu halde yapılan törenlerde hazır bulduklarına inanılıyordu²⁷⁶. Bu durumda Jinja'nın; belirli bir yerin kami'sinin bulunabileceği ve kendisiyle haberleşilebileceği kutsal yer, ağaçlar arasına yapılmış taştan veya ağaçtan bina, bir şehir yoluyla gidilen küçük bir tanrı evi gibi tanımları yapılabılır²⁷⁷.

Şinto mukaddes mekânı Jinja, genellikle yol kenarlarında, herhangi bir fabrikanın köşesinde veya bir binalar bloğunun tepesinde duran küçük bir kulübedir. Bu haliyle o, küçük, taşınabilir bir eve benzer. Fakat bulunduğu yer kutsal sayıldığından, hareket ettirilmez. Daha geniş kutsal mekânlarise hemen daima ağaçlar ortasında, bir tepe üzerinde veya deniz yakınında bulunur. Cryptomeria ağaçlarının gölgesi ve yerin sessizliği, bu ma'bedlere etkileyici bir hava verir. Bu, aynı zamanda, Japonlara has tabiat sevgisini karakterize eder.

Şintoizm'de büyük taş ma'bedler yoktur. Ancak Japonya'da yüz bin ma'bedin varlığından söz edilir²⁷⁸.

Ma'bedler daima küçük, sade, ağaç yapılarıdır. Çoğu da normal bir evden ayırdedilemeyecek şekilde yapılmıştır²⁷⁹.

Şintoizm'de en eski ve en meşhur ma'bed, M.Ö. 4. yüzyılda Ise'de Güneş Tanrıçası Amaterasu Omikami adına yapılmış olan ulusal ma'beddir²⁸⁰. Ise Japonya'nın en kutsal yeri olup her Japonun, hiç değilse ömründe bir defa oraya ziyaret (hac) için gitmesi gerekir. Ise'deki ma'bed koruluklar içinde yapılmış, her yirmi senede bir yenilenen, sade bir ağaç yapıdır. İçinde kıymetli eşyalar, imparatorluğa ait ayna, kılıç, mücevherli taç ve

276 Brandon, DCR, 375.

277 Hilliard, age, 129.

278 Tümer-Küçük, age, 263.

279 Parrinder, Worship, 158-159; Hilliard, age, 100.

280 Ringgren-Ström, age, 413; Himmells, DR, 164;

Bunka, Nihan, Japon Kültürü (çev.B.Güvenç), 105.

Amaterasu'nun heykeli bulunur. Herkesin görmemesi için, hepsinin de üzerleri örtülüdür²⁸¹. Önemli olayların veya krallığın kutlamaları burada yapılır²⁸².

İster sade, ister gösterişli olsun, Şintoizm'de tüm ma'bedler genelde iki bölümden meydana gelir: Biri, kutsal mekâna ulaşabilmek için geçilmesi gereken ve kutsal kabul edilen giriş kapısı (torii)²⁸³; diğeri de, kutsal mekânın bizzat kendisi²⁸⁴. Kutsal mekân da, âyinlerin icra edildiği dış cemaat mahalli (haiden) ve tanrıya ait kutsal eşyaların (shintai)²⁸⁵ korunduğu iç mekândan (honden) ibarettir²⁸⁶. Honden; esas kutsal mekân olup aynı zamanda tanrı'nın ikamet yeridir²⁸⁷. Ma'bed zemininden yüksek olduğu için merdivenle çıkılır. Burası tek ve küçük bir odadır. Tanrı'nın sembolü, odanın ortasında, yüzü girişe dönük olarak durur. Bu sembol genellikle bir ayna, bazen de tasvirdir. Odada bulunan diğer başlıca nesnelere birkaç yeşil sakaki ağacı dalı, beyaz tabletler ve takdimeler için konulmuş toprak kaplardır. Bunlardan başka, kutsal mekâna su veya sake' birası (pirinçten yapılan içki) ile birlikte çiğ et veya sebze konur. Honden'e yalnız rahipler girebilir. Onun önünde bulunan ve daha geniş olan haiden, her taraftan açık olup ibadet ve müzik için kullanılır. Bunların dışında kalan diğer yapılar, ruhânî sınıftan olmayanların kullandığı yerlerdir.

Ayrıca her ma'bedde, küçük bir elbise parçasını

281 Parrinder, Worship, 160; Hilliard, age, 133; Tümer-Küçük, age, 263.

282 Parrinder, A Book of, 136-137.

283 Torii, aynı zamanda "şeref kapısı" olarak bilinir. Bk. Ringgren-Ström, age, 413.

284 Hilliard, age, 129; Hinnells, DR, 299.

285 Hon-den'e konan kutsal eşyalar için kullanılan bir terimdir. Tercüme edilmesi zor olan bu kelime, kendisinde Kami'nin ikamet ettiği bir objeyi ifade eder. Bk. Hilliard, age, 129-130; Ringgren-Ström, age, 413.

286 Ringgren-Ström, age, 413.

287 Hinnells, DR, 299.

veya kağıdı tutacak şekilde yarılmış ve sanki örülmüş gibi görünen, ağaçtan veya hint kamışından yapılmış küçük bir direk (sütun) bulunur. Bu sütun bir kutsallık sembolü olup buna bağlanan elbise veya kağıt parçaları, eskiden yapılan elbise takdimesinin bedeli sayılır²⁸⁸. Bazen ma'bedin asıl yerinde, kendisine Kamiler'in konduğu ve âyinlerin yönetildiği birden fazla bina bulunabilir. Pek çok ma'bedde, ibadet için gelenlerin girdiği ilk cemaat mahalli (haiden), asıl kutsal yerden (honden) ayrılır²⁸⁹.

Şinto ma'bedlerinde günlük ibadet rahipler tarafından icra edilir. Yeşil dallar yenilenir, takdîmeler yapılır ve âyin kısa bir el çırpma ile başlar. Rahipler nazik adımlarla ma'bede girip çıkarken hava gayet sakin-dir. Şintoistler, ibadet ve âyinlerinin sessizliği ve heybetiyle öğünürler ki, bu hem eski karakteri, hem de resmî âyinlerin, ciddî saray törenleri ile olan ilişkisini yansıtır²⁹⁰.

Her ne kadar günlük ibadet rahipler tarafından icra edilse de, Şinto ma'bedlerinde cemaatle ibadet yapılmaz. Ruhânî sınıftan olmayanlar, istek ve ihtiyaçlarına göre, tek başlarına gelir; mukaddes mekânın önünde durur, tanrı'nın dikkatini çekmek için, ucunda top şeklinde bir zil bulunan beyaz ipi çeker ve zili çalar, ma'bede para bağışında bulunur. Kutsal metinlerden bazı bölümler okur ve dua eder. Dua esnasında el çırpma veya Buddistlerdeki gibi, ellerini bağlar veya sadece şapkasını çıkarır ve saygı eğilişinde bulunur.

İbadet için ma'bede gelenler ayrıca, dindarlık alâmeti olarak, terii'den başlayıp kutsal mekâna doğru ilerleyen iki tarafı ağaçlı yol boyunca pek çok defa

288 Parrinder, Worship, 159, Living Religions, 111-112; Hilliard, age, 130.

289 Hilliard, age, 129-130.

290 Parrinder, Worship, 162; Hilliard, age, 132.

ileri geri gidip gelirler. Suyu soğuk çeşmelerde veya ağaçlar arasındaki çağlayanlarda banyo yaparlar. Bu, özel bir tanrıya ibadet için veya uzun bir ma'bed ziya-retinin (hacc'ın) parçası olarak da yapılabilir²⁹¹.

Şintoizm'de ibadet sadece ma'bede bağlı olmayıp evde de yapılabilir. Ruhânî sınıftan olmayanların evinde, "Kami-dana" veya "tanrı rafı" adı verilen bir bölüm vardır. Pek çok ev ve işyerinde bunlardan biri bulunur. Kami-dana; basit sembolleri ihtiva eden, kapı kanatları olan küçük kutsal mekânlarıyla bir çeşit uzun kutudur. Genellikle bir odada, kapı veya pencerenin üzerine, üst duvar hizasına yerleştirilir. Her gün tanrı rafında icra edilmesi gereken eve ait âyinler; ruhların dikkatini çekmek için el çırpma, bir dua okuma, yeşil dalların ve suyun yenilenmesinden ibarettir²⁹².

Japonya'da devlet kontrolünde ve devlet desteğiyle inşa edilen ma'bedlerin (Jinja) yanında bir de tarikatlara ait ma'bedler vardır. Tarikat ma'bedleri, çekicilikleri ve kendilerine her an ibadet için gelenlerin kalabalıklığı ile dikkat çekerler. Tenri-kyö'nün²⁹³ Tenri Shi'deki ana ma'bedinin, insan ırkının beşiği olan yerde yapıldığına ve dünyanın merkezini gösteren ve göğe ait kutsal içki için kutsal bir kap taşıdığına inanılır. Ma'bedi kutsal mekâna bağlayan uzun koridorlar, kurucusuna ithaf edilir. Tüm Tenri-kyö ma'bedlerinin üç altarı vardır; onlardan biri Nakayama Miki'ye (1798-1887) tahsis edilir ve genellikle kutsal sütununun

291 Parrinder, Worship, 161, A Book of, 36.

292 Parrinder, Worship, 162, Living Religions, 113-114; Hilliard, age, 132.

293 Tenri-kyo, Japonya'da ortaya çıkan yeni dinlerin en yaygını ve en dikkat çekenidir. 1850'lerde Naka-Yama Miki adında bir bayan tarafından kurulmuştur. Günümüzde on binin üzerinde ma'bedi ve 4 milyon mensubu olduğu söylenir. Bk. Parrinder, Living Religions, 118; Hinnells, DR, 325; Bownas, G., "Shinto", CELF, 355-356.

hatırasına altı köşeli bir kule bulunur. Kasaba ve şehirlerde yeni ma'bedler, üyelerin gönüllü çalışmalarıyla sık sık inşa edilir.

Ruhânî sınıfa mensup olmayan halk, tarikat mensuplarına ait ma'bedlerdeki ibadete, geleneksel ma'bedlerdekinden daha fazla iştirak eder. Bu ma'bedler, ibadet için gelenleri avlularda barındıracak şekilde geniş yapılırlar. Önemli zamanlarda on binlerce kişi, merkezî ma'bedlerin zeminlerine serilmiş hasırlar üzerinde yer alırlar. Tüm Tenri-kyô ma'bedlerinin başlıca âyini, söz ve müziği Miki tarafından derlenen ve ana altar önünde icra edilen bir halk dansıdır. Halka ait bu tür âyinlerde, aynı zamanda vaazlar ve eğitici bilgiler de verilir²⁹⁴.

Japonlar ma'bedlere, ibadetin dışında, orada satılan muska ve tılsımları almak, kötü ruhları kovmak veya tanrı'dan çocuk istemek, iyi hasat elde etmeyi ve başarılı alış veriş yapmayı dilemek gibi gayelerle de giderler²⁹⁵.

Ma'bedlere gerek ibadet gerekse ziyaret amacıyla gidip gelmelerin en yoğun olduğu dönemlerden biri de bayram ve şenlik zamanlarıdır²⁹⁶.

294 Parrinder, Worship, 160-163.

295 Parrinder, Worship, 161.

296 Geniş bilgi için bk. Parrinder, Worship, 163-164.

İKİNCİ BÖLÜM

YAHUDİLİK'TE MA'BED

Yahudilik'te ma'bed deyince, Kral Süleyman (Hz. Süleyman, M.Ö. 965-925) tarafından Kudüs'te yaptırılan Bet ha-Mikdaş (Beytü'l-Makdis, Mescid-i Aksâ) akla gelir. Ancak, tarih sahnesine yavaş yavaş çıkan; kökleri tarih öncesi insanların inanç ve kültürleriyle ve Uzakdoğu dünyasının büyük medeniyetleriyle beslenen¹ yaklaşık dört bin yıllık Yahudi dini ve siyâsî tarihi göz önünde bulundurulacak olursa, Yahudiliğin belli dönemlerinde farklı ibadet yerleriyle karşılaşılacaktır.

Yahudiliğin tarih sahnesine çıktığı ilk döneme "atalar dönemi" adı verilir. Hz. İbrahim'le başlayıp oğlu İshak (a.s.) ve torunu Yakub (a.s.) ile devam eden bu dönemde tarım ve hayvancılığa dayalı sade bir hayat ve yer yer animizm ve politeizm izleri taşıyan dinî inançlar hüküm sürmekte idi². Atalar döneminde dinî inanç ve ibadetlerle Tanrı telakkisi arasında sıkı bir ilişki vardı. Tanrı telakkisinde de politeizmden monoteizm'e geçiş birbirini izlemekte idi. Nitekim bu konuda politeizmden henoteizm'e³, henoteizmden monoteizm'e geçişin birbirini takip ettiği de söylenmektedir⁴.

Atalar dönemine bir nevi tarih öncesi dönem gözüyle de bakılmaktadır⁵. Hz. İbrahim'le beraber monoteizm'e geçişin sağlandığı bu dönemde Tanrı ile de özel bir ilişkiye girilmişti. Kitab-ı Mukaddes'te sık sık rastlanan, "Senin atanın Tanrısı" ifadesi, bu ilişkinin somut göstergesiydi⁶. Bu dönemde Tanrı kısaca "EL" veya "El-Shaddai" (Dağların Tanrısı) diye adlandırılıyordu⁷. Hz. İb-

1 Agus, Jagop A., "Judaism", Historical Atlas, 139.

2 Brandon, DCR, 378.

3 Henoteizm; pek çok tanrıya inanılan bir yerde, diğer tanrıların varlığını inkâr etmeden, tek bir tanrıya inanma" diye tanımlanır. Bk. Hinnells, DR, 144-145; Örs, Hayrullah, Musa ve Yahudilik, 14.

4 Brandon, DCR, 378.

5 Smart, World's Religions, 204.

6 Bk. Tekvin, 31/53, 32/10; Çıkış, 3/6.

7 Tekvin, 17/1.

rahim'in dini de böyle bir Tanrı'ya inanç etrafında yoğunlaşmıştı. Ayrıca, onun kabilesinin atalara ait tasvirlerle saygı gösterdiklerine dair bazı belgelerin varlığı da bilinmekte idi⁸. Hatta Hz. İbrahim'in babası Âzer de putlara tapıyor⁹ ve geçimini put yapıp satarak sağlıyordu¹⁰.

O dönemde İsraili göçebeler, sosyal yönden, kökeni itibariyle en azından ya baba veya anne mirasına dayalı aile grupları şeklinde birleştirilmişlerdi. Atalara bağlılık da buradan geliyordu. İsrailoğullarının ilk dönemlerinde ölümlere ve atalara ibadetin önemli bir yeri vardı. Bu da, ölen kimselerin ruhlarının, varlıklarını insanlar arasında devam ettirdikleri ve geride kalanlara ya dostça veya düşmanca muamele edecekleri inancından kaynaklanıyordu¹¹.

Atalar dönemine ait rivayetlerde "El"e sık sık değinilmesi, ya göçebe dinin, bölgenin Ken'anlılara ait dini ve yüksek tanrısı "El" ile mücadelesini veya atalar Tanrısı'nın orijinal kimliğini yansıtmaktaydı¹². Şu da bir gerçek ki, o dönemde "El", Sami dillerinde tanrılar için kullanılan ortak bir sözcüktü. Hatta, "güç, kuvvet" anlamına gelen "El", "Sâhip" veya "Tanrı" anlamına gelen "Baal" ile eşanlamlı olarak kullanılmakta idi¹³. Kezâ Akkadçada "ilu", Ken'an dilinde "il" veya "el", İbrançada, "el" veya "elohim", Aramcada, "el" veya "elah", Güney Araplarında "il", klasik Arapçada ise "Allah" kelimeleri, genellikle üstün tanrıyı ifade etmek için kullanılırdı¹⁴.

8 Smart, Religious Experience, 338-339, World's Religions, 204; Loehr, Max, A History of Religion in the Old Testament, 31.

9 Bk. el-En'âm, 6/74; Meryem, 19/42-45.

10 Solmaz, N.Mehmet-Çakan, İsmail L., Kur'ân-ı Kerim'e Göre Peygamberler ve Tevhid Mücadelesi, I, 78.

11 Loehr, age, 23-24; Sayılar, 19/14.

12 Seters, John Van, "Abraham", ER, I, 14.

13 Loehr, age, 27; Brandon, DCR, 124, 258.

14 Ringgren-Ström, age, 114; Örs, age, 14.

Tanrı kavramını anlatan bu kelimelerden hareketle, Samilerde kuvvetli bir monoteizm eğiliminin bulunduğu ve üç büyük monoteist dinin Sami topraklarında doğmuş ve gelişmiş olmasının tesadüf olmadığı düşünülebilir.

Bu dönem dinî inançlarının esasını Tanrı ile Hz. İbrahim arasında gerçekleştirilip oğlu İshak, torunu Yakub ve onların kabileleri vasıtasıyla devam ettirilen "Ahid İmanı" ve bu imanın ahlâkî esasları teşkil ediyordu¹⁵. İbadetler ise, daha çok İsrailoğullarının bu hususi Tanrı'sına sunulan kurbanlardan ibaretti.

Atalar dönemine ait ibadet yerleri, verilen bu bilgiler doğrultusunda ve Kitab-ı Mukaddes'te zikredilen bilgiler ışığında ana hatlarıyla şöyle ele alınabilir.

A- MA'BED ÖNCESİ DÖNEM

1- Yahudi Atalarının İbadet Yerleri

Kitab-ı Mukaddes, İsrailoğulları tarihini dört veya beş nesil devam eden ve aynı zamanda Yahudi ailesinin öncüleri olarak tanınan atalar dönemi ile başlatır¹⁶. İlk Yahudi aileleri, Arap yarımadasının Kuzeyinde yaşayan göçebe bir toplum olarak tarih sahnesine çıkmışlardı. Onlar çöl kenarlarında kabileler halinde yaşıyorlardı. Kültürleri, diğer pek çok Taş Devri insanlarınkine benziyordu. Bunlar zamanla İsrail aşiretlerini kurarak, sürülerine otlak bulmak için mevsiminde Güney'e, Nil deltasına kadar iner, çöl ortasında sulak ve bitek arazilere konaklar, Ken'an toprağı nemlendiğinde de yeniden ülkeleri-

15 Tekvin, 17/1, 18/20; Brandon, DCR, 378; Loehr, age, 31; Wilson, Marvin R., Our Father Abraham (Jewish Roots of the Christian Faith), 3-4.

16 Kaufman, Yehezkel, The Religion of Israel (trans. Moshe Greenberg), 216.

ne dönerlerdi¹⁷. O dönem dinî yaşayışı, diğer ilkel topluluklarinkine benziyordu. Onlar aynı zamanda mana'nın, çöldeki kayaların acaip görünümlü kısımlarında ve su başlarındaki ağaçlar gibi belli kutsal ve gizemli objelerde bulunduğu inanıyorlardı. Yine onlar, hayat veren gücü ihtiva eden, kum fırtınalarında ve geceleri ortaya çıkan şahsî ruhları aldattıklarına inandıkları taş sütunlara da saygı duyuyorlardı. Onlara göre tanrılar, hem tabiatta, hem de gökyüzünde ikamet ederdi. Ayrıca her kabilenin, özellikle kendi işleriyle ilgilenen belirli tanrıları vardı. Yahudi atalarının ilki sayılan Hz. İbrahim'in dininin esasını da, az önce belirttiğimiz El-Shaddai adını verdiği bir Tanrı'ya inancı oluşturuyordu¹⁸.

Tamamen sade ve göçebe bir hayat yaşayan bu Yahudi ataları, dinî vecibelerini yerine getirebilmeleri için her konakladıkları yerde, yol kenarlarında, su başlarında veya önemli gördükleri yerlerde birer mezbah¹⁹ yapmışlardı. Daha sonraki Yahudilerce de önem verilen, atalarının bu ibadet yerleri sırasıyla şunlardır:

a) Şekem: İsrailoğullarına göre, bazı yerlerin kutsal kabul edilmesi, atalarının dinî hatırasını taşımalarındandır. Bunlardan ilki Şekem Ma'bedi'dir. Şekem, Hz. İbrahim'in Ken'an'daki ilk konaklama yeridir. More

17 Smart, Religious Experience, 338; Sevilla-Sharon, Moshe, İsrail Ülusunun Tarihi, 3.

18 Smart, Religious Experience, 338-339.

19 Hz. Âdem'le başlayıp oğullarınca da tatbik edilen kurban ibadeti, daha sonraki peygamberler zamanında da devam ettirilmiştir (bk. Tekvin, 8/20-21). Hz. İbrahim döneminde daha da önem kazanan bu ibadet, diğer dinlerde de ifâ edilmiştir. Bu anlamda, "Biz, her ümmete (kurban kesmeye uygun) hayvan cinsinden kendilerine rızık olarak verdiklerimiz üzerine Allah'ın adını ansınlar diye kurban kesmeyi gerekli kıldık..." (Hacc, 22/34) ayeti, çarpıcı bir örnektir. Hz. İbrahim döneminden itibaren bu ibadetin yerine getirildiği yerleri belirtmek üzere "mezbah" kelimesinin yaygın olarak kullanıldığı göze çarpmaktadır.

Meşesi'nin de bulunduğu bu yer, Hz. İbrahim orada konakladığı için, daha sonra kutsal kabul edilmiştir. Bu meşe'ye aynı zamanda "muallimin veya kâhinin meşesi" de deniliyordu. Bu ağaç kutsal sayıldığından buraya, gâipten haberler almak için gelenler oluyordu. Aslında burası bir Ken'anî ibadet yeri idi. Kitab-ı Mukaddes'te de belirtildiği gibi, o zaman ülkede Ken'anlılar yaşıyordu. Fakat Yahve orada Hz. İbrahim'e görünmüş ve ülkeyi onun torunlarına vâdetmişti. Bunun üzerine Hz. İbrahim orada Yahve'ye bir mezbah (altar) yapmıştı²⁰. Bu anlatım, atalar döneminde bir ma'bedin inşâsında şu üç esasın gerekli olduğunu göstermektedir: Teophany, ilâhî mesaj ve kültün başlaması.

Şekem ma'bedinin başlangıcı, Elohistik geleneğin Yakub ve oğulları hakkındaki rivayetlerinde daha derin köklere sahiptir. Kitab-ı Mukaddes'te bildirildiğine göre Yakub, Mezopotamya'dan dönerken Şekem'in tam dışın-da konaklamış, çadırını kurduğu yeri Hamor'un oğullarından satın almış ve orada bir de mezbah yapıp adını, "El-Elohe-İsrail" (Allah, İsrail'in Allah'ı) koymuştu²¹. Yakubun bu davranışı, daha ziyade bir ma'bedden diğerine ziyaret görünümü arzutmekte idi²².

Atalar döneminin Şekem'le ilgili son bir hatırası olarak, Hz. Yusuf'un kemiklerinin Mısır'dan oraya götürüldüğü ve daha sonraki asırlarda mezarının orada ziyaretçilere gösterildiği şeklinde bir rivayetin bulunduğu da söylenebilir²³.

Her şeyden önce, bir ibadet ve ziyaret yeri olan Şekem, aynı zamanda önemli toplantıların yapıldığı, bazı kararların alınıp anlaşmaların sağlandığı ve böylece

20 Bk. Tekvin, 12/6-7.

21 Bk. Tekvin, 33/18-20.

22 de Vaux, age, 289-290.

23 Bk. Yeşu, 24/32; de Vaux, age, 289-290; Loehr, age, 26.

kabileleri bir araya getiren ve hepsini Yahve'ye bağlayan anlaşmaların sonuçlandırıldığı yerdirdi. Nitekim Yeşu da, Yahve'ye ait bu ibadet yerindeki meşe ağacının altına geniş bir taş, yani bir mezbah (massebâh) dikmiş ve, "bütün kavmine, işte bu taş bizim şahidimiz olacak, çünkü Rabb'in bize söylediği bütün sözlerini o işitti ve Allah'ınızı inkâr etmeyesiniz diye size karşı şahit olacaktır" demişti²⁴. Ayrıca Abimelek de bu ağacın altında kral ilân edilmişti²⁵. Yine burası, Reboam'ın, kendisini bir kral olarak tanımaya gelen Kuzey kabilelerini karşıladığı yerdirdi. Bütün bu ifadeler, buranın kutsal bir yer olarak kabul edildiğini göstermektedir. Ancak burası, Hâkimler döneminde Shiloh, ayrılıştan sonra da Beytel tarafından gölgede bırakılmıştır²⁶.

b) Beytel (Bethel): Beytel, Kudüs'ün 12 mil Kuzeyinde bir yerleşim bölgesinin adıdır²⁷. Daha önceki yerleşimin izleri bulunmuş olmasına rağmen şehrin, Orta Bronz Çağı döneminde kurulmuş olduğu sanılmaktadır²⁸. Bu dönemde Hz. İbrahim'in, Beytel'in doğusunda kamp kurduğu ve orada Yahve'ye bir altar yaptığı²⁹, Mısır'ı ziyaretinden sonra buraya tekrar döndüğü bilinmektedir³⁰. Ancak, Tekvin, 28/10-22'deki daha etraflı bilgi, bu mabedin yapımını Yakub'a atfeder. Bu metne göre Yakub, Harran'a giderken, geceyi geçirmek üzere kutsal bir yerde, bir "magam"da (Magom) konakladı. Rüyasında göğe doğru dikilmiş bir "merdiven" gördü. Bunun üzerine o, burasının bir bet-el (Tanrı'nın Evi) ve göğün kapısı olduğunu anladı. Yastık olarak kullandığı taşı bir mezbah (İbranca massebâh) olarak dikti ve üzerine zeytin

24 Yeşû, 24/26-27.

25 Hâkimler, 9/6.

26 de Vaux, age, 289-290.

27 Brandon, DCR, 136.

28 Douglas, NBD, 143.

29 Tekvin, 12/8.

30 Tekvin, 13/3.

yağı döktü³¹. Yakub'a göre beytel, Tanrı'yı hakikat olarak kavrayışının başlangıç noktasıydı³². Yahve'yi temaşâsının (vizyon) bir sonucu olarak Yakub bu yere "Tanrı'nın Evi" adını vermişti. Harran'dan sağ salım dönmesi halinde orada bir ma'bed yapacağını ve tüm gelirinin onda birini (öşrünü) ona bağışlayacağını vadetti. Nitekim Harran'dan dönüşünde Yakub, Şekem'den Beytel'i ziyarete gitti ve orada bir altar yaptı, bir de taş dikti. Önceden buraya vermiş olduğu ismi de tekrarladı³³. Bu durum, Tekvin, 28/20-22'de, onun adağını yerine getirişi olarak takdim edilir³⁴.

Böylece burası bir ibadet ve ziyaret yeri haline geldi; inananlar oraya ziyarete gittiler, dikili taş üzerine yağ döküp öşürlerini verdiler³⁵. Hâkimler, 20/18-28, 21/1-4'de bildirildiğine göre, inananlar Beytel'de Yahve'nin huzurunda bir araya geldiler, ona kurbanlar takdim ettiler, dua ve niyazda bulundular. Hatta Ahid Sandığı da bir süre orada muhafaza edilmişti³⁶. Samuel zamanında da orada, onun yıllık olarak ziyaret ettiği bir ma'bed vardı³⁷.

Siyâsî ayrılıktan sonra Yeroboam da, Kudüs Ma'bedi'ne rakip olarak, bir ibadet yeri olmak üzere Beytel'i seçmişti³⁸. Altın Boğa heykeli buraya konmuş ve Yeroboam'ın Altın Boğası, Ken'anlıların Baal'i ile özdeşleştirilmişti³⁹. Burası, Arapların bölgeyi fethine kadar önemli bir yer olarak kalmıştır⁴⁰.

31 Tekvin, 28/11-22.

32 Tekvin, 31/13, 35/7.

33 Tekvin, 35/1-15; Douglas, NBD, 143; Smart, World's Religions, 204.

34 Ayrıca bk. Tekvin, 35/1-7; Loehr, age, 30.

35 I. Samuel, 10/3; Amos, 4/4.

36 Hâkimler, 20/18-28, 21/1-4; Douglas, NBD, 143; Brandon, DCR, 136.

37 I. Samuel, 7/16, 10/3.

38 I. Krallar, 12,28; Brandon, DCR, 136; de Vaux, age, 333-335.

39 Brandon, DCR, 136, 379.

40 Douglas, NBD, 143.

c) Mamre: Yahudi kutsal kitabında, İbrahim'in, mamre meşesi altında da bir altar yaptığı şu şekilde zikredilir: "Ve Abram çadırını kaldırdı ve gelip Hebron'da olan Mamre meşeliğinde oturdu ve orada Rabbe bir mezbah yaptı"⁴¹. Böyle bir altardan Tekvin dışında söz edilmemektedir.

Başka yerlerde orası İbrahim, İshak ve Yakub'un ikamet yeri olarak⁴² veya ataların ve hanımlarının gömülü olduğu yer olan ve Mamre'ye bakan Makpela mağarasının yerini tespit etmeye yardım etmesi için zikredilir⁴³. Yine burası, İbrahim'in, aralarında Yahve'nin kendisini gizlediği üç gizemli misafiri karşıladığı ve Tekvin, 15'te sözü edilen ahid sahnesi için en iyi yer olarak zikredilir. Bu iki teofany, bir altar ve bir ağacın varlığı, orada bir ma'bed olduğunu gösterir⁴⁴. Burada monarşi döneminde de bir ma'bed vardı, fakat burası, İlk Bronz Çağı'nda, İbrahim'in zamanından önce de kutsal bir yerdi⁴⁵.

d) Berşeba (Beer-Sheba): Berşeba, Oath kuyusuna veya Yediler kuyusuna ve aynı zamanda mahalli bir kasaba ve bir bölgeye verilen isimdir⁴⁶. Mevcut kasaba, Kudüs'ün 48 mil Güneybatısında ve tahminen Akdeniz'le Ölü Deniz'in Güney kısmı arasındadır⁴⁷.

Berşeba'nın atalar dönemiyle pek çok ilişkisi vardır: İbrahim orada pek çok zaman geçirmiş⁴⁸ ve İshak'ı kurban olarak takdim etmek üzere buradan hareket etmiştir. Yakub Harran'a hareket ettiğinde İshak burada ikamet ediyordu⁴⁹. Yakub, Yusuf'u görmek üzere Mısır'a gi-

41 Tekvin, 13/18.

42 Tekvin, 14/13, 18/1, 35/27.

43 Tekvin, 23/17, 19, 25/9, 49/30, 50/13.

44 de Vaux, age, 292.

45 Douglas, NBD, 775.

46 Tekvin, 21/14, 22-31; Yeşû, 19/2.

47 Douglas, NBD, 137.

48 Tekvin, 22/19.

49 Tekvin, 28/10; Loehr, age, 29.

derken, kurban takdim etmek üzere burada konaklamıştı⁵⁰. Özellikle İshak'ın hatırası orada yaşatılır: Yahve bir gece ona orada görünmüş ve İbrahim'e verdiği sözü te'yid etmişti. Bunun üzerine İshak da orada bir altar yapmış ve Yahve adına dua etmişti⁵¹. Bununla beraber, Tekvin, 21/33'te, ma'bedin yapımı İbrahim'e atfedilirse de, bunun sonradan yapılan bir ilâve olduğu ileri sürülür⁵².

Berşeba atalar döneminden sonra da kutsal bir yer olmaya devam etti. Nitekim Samuel, oğullarını orada yargılamıştı⁵³. Bu durum, Beytel, Gilgal, Mispah ve Ramah'da olduğu gibi, orada bir ma'bed olduğunu gösterir⁵⁴. Monarşi döneminde Kuzeyli İsrailîliler de orayı ziyarete gitmişlerdi⁵⁵.

Verilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi, Hz. Musa'dan önce de Yahudi ataları tarafından Yahve'ye mezbahlar (ma'bed) yapıldığı ve oralarda ibadet edildiği, ancak bu yerlerin pek çoğunun, Ken'anlıların kendi tanrılarına ibadet ettikleri yerler olduğu da bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

2- Hz. Musa ve Ma'bed

İsrailoğullarının va'dedilmiş topraklardaki ma'bedlerine geçmeden önce, Yahve kültürünün ilk başlangıcı ile ilgili diğer rivayetleri de ele almak gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle, İsrailoğulları içerisinde önemli bir yere sahip olan ve Eski Yahudiliğin ikinci safhasını teşkil eden⁵⁶ Hz. Musa döneminde ma'bed konusuna değinmek gerekmektedir.

50 Tekvin, 46/1-5.

51 Tekvin, 26/23-25, 27/25.

52 de Vaux, age, 293.

53 I. Samuel, 8/1-2.

54 I. Samuel, 7/16-17.

55 Bk. Loehr, age, 34; Bauer, Johannes B., Encyclopedia of Biblical Theology (EBT), 899.

56 Brandon, DCR, 378.

Yahudi dininin en önemli şahsiyeti⁵⁷ ve bazılarına göre onun kurucusu⁵⁸, öte yandan onun peygamberi olan, kavmini Mısır esaretinden kurtardıktan sonra onlarla çölde kırk yıl müşterek bir hayat süren, bu esnada bir yandan Tanrı Yahve, diğer taraftan da İsrail halkı ile yakın ilişki içerisinde olan Mûsâ, çölde bir çadır kurmuştu. Vulgat'ın⁵⁹ tesiriyle Hıristiyan literatüründe "Cemaat Çadırı" veya "Çadır Ma'bed" (İngilizcede Tabernacle) diye bilinen bu çadır, İsrailoğullarının çölde sahip oldukları kutsal bir mekândı. İbranca da buna, "yeniden birleşme, yeniden toplanma veya yeniden buluşma" anlamında "ohel mo'ed" deniliyordu. Gerçekte burası Yahve'nin Musa ile yüz yüze⁶⁰, ağız ağıza konuştuğu⁶¹ ve halkıyla zaman zaman buluştuğu yerdi⁶². "Çadır Ma'bed" kelimesinin aynı zamanda "Mesken" (İbranca Mishkân), taşınabilir ma'bed veya tapınak gibi anlamlara gelişi⁶³, burasının kutsal bir yer olduğunu gösterir. Hatta Çadır Ma'bed kelimesinin içerdiği, "taşınabilir sade ma'bed" anlamından hareketle bu çadır için İsrailoğullarının çöldeki ma'bedi demek de mümkündür. Çünkü Hz. Mûsâ, çöldeki hayatları boyunca İsrailoğullarının bütün dinî faaliyetlerini buradan yönlendirdiği gibi⁶⁴, Tevrat'ın Levililer kitabından anlaşıldığına göre Yahudiler, başta kurban olmak üzere tüm ibadetlerini de burada yerine getirmişlerdi. Yine Tevrat'ta belirtildiğine göre⁶⁵ bu çadırın, gâipten haber almada da büyük rolü vardı: Yahve'ye bir şey danışmak

57 Pike, ERR, 266.

58 Ringgren-Ström, age, 123.

59 Vulgate, Kutsal Kitab'ın dördüncü yüzyılda St. Jerome tarafından Eski Latince, İbranca veya Aramcadan yapılan Latince tercümesinin adıdır. Bk. Pike, ERR, 393; Brandon, DCR, 645.

60 Çıkış, 33/11.

61 Sayılar, 12/8.

62 Çıkış, 33/7-11.

63 Encyclopedia Britannica, XXI, 595.

64 de Vaux, age, 294-295.

65 Çıkış, 33/11; Sayılar, 12/8.

isteyen herkes, kendisinde Musa'nın, Tanrı'nın huzurundaki sözcüsü gibi hareket ettiği çadıra giderdi⁶⁶.

Rahipler dönemine ait gelenek, aynı ismi aynı mana ile muhafaza etti: Yeniden bir araya gelme çadırı, Yahve'nin Musa'yı ve İsrail halkını karşıladığı ve aralarında ikamet ettiği yerd⁶⁷. Bununla beraber bu rivayet ona, İbranca "Mishkân" demeyi gerektirir ki bu, esas itibariyle bir göçebenin geçici ikamet yeri, yani bir çadır için kullanılan bir terim gibi görünmektedir⁶⁸. Rahipler dönemine ait rivayet bu eski kelimeyi gökte ikamet eden Tanrı'nın, yeryüzünde kalma yer ve şeklini açıklamak için seçmiştir. Böyle yapmakla onlar "Sekine" hakkındaki Yahudi doktrinine zemin hazırlamışlardır. Aziz Yuhanna da, "Ve kelâm beden olup inâyet ve hakikatle dolu olarak aramızda sakin oldu"⁶⁹ sözüyle benzer bir anlayışa işaret etmiştir.

Verilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi, çadıra kudsiyet kazandıran en önemli husus, Sekine olgusuna, yani Tanrı'nın orada, İsrail halkı arasında ikamet ettiğine dair inançtır. Çadır için "Mishkân" kelimesinin kullanılmış olması da bunu göstermektedir⁷⁰.

Cemaat çadırına kudsiyet kazandıran diğer bir husus da, Hz. Mûsâ'nın, Ahid Sandığı'nı Çadırın en mukaddes bölümünde (the Holy of Holies) muhafaza etmiş olmasıdır. Bu sandığın diğer bir adı da "Şehâdet Sandığı" (aron ha-edûth) olup çadır bu sandığı ihtiva edecek şekilde düzenlenmiştir⁷¹. Bu "Şehâdet" veya "Kesin Kanun", şehâdetin iki tableti, yani üzerine Kanun'un yazıldığı taş tabletler demektir: Tanrı onları Musa'ya vermiş⁷², Musa da onları sandığın içine koymuştu⁷³. Bu sebeple

66 Çıkış, 33/7.

67 Çıkış, 29/42-43, 30/36; Douglas, NBD, 1231.

68 Bk. Sayılar, 24/5; Hâkimler, 8/11; II. Samuel, 7/6.

69 Yuhanna, 1/4.

70 de Vaux, age, 295.

71 Çıkış, 26/39, 40/21.

72 Çıkış, 31/18.

73 Çıkış, 25/16, 40/20.

sandığı ihtiva eden çadıra da Şehâdet Çadırı deniliyordu⁷⁴.

En eski metinler, çadırın nasıl olduğu, nasıl kurulduğu ve mefruşatının neler olduğu konusunda açıklamada bulunmaz. Buna karşılık, rahipler dönemine ait rivayet, çadırın uzun bir tanımını verir⁷⁵. Bu tanıma göre, çatısı ağaçtan yapılmış olup 30 x 10 kubit⁷⁶ ebadında ve 10 kubit yüksekliğinde ve dikdörtgen şeklindeydi. Doğu'ya açık vaziyette durup kutsal mekân ve Kudüsülakdes olmak üzere başlıca iki kısma ayrılmıştı. Ayrıca kutsal mekânın etrafını çeviren bir de açık avlu vardı⁷⁷. Çöldeki ma'bed, Kudüs Ma'bedi'nin tam yarısı kadar olup bu, yeniden inşa için model görevi yapan portatif bir ma'bed olarak düşünülmüştür⁷⁸.

Cemaat Çadırı, Ken'an topraklarına girdikten sonra da uzun süre kullanılmış olup Hâkimler döneminde Şilo'ya (Shilo)⁷⁹, Saul döneminde Nob'a⁸⁰ ve daha sonra Gibeon'a taşınmıştır⁸¹. Sonunda Kral Süleyman onu Ma'bed'in içine koymuştur⁸². Hz. Musa, Mısır tek tanrıcılığı (monolatry) üzerine değil de, ataların monoteistik ahdi üzerine Sina'da Yahve ile yeniden bir ahid gerçekleştirmiş ve çöldeki ikameti esnasında, Eski Ahid prensiplerine dayalı, Yahudi varlığının daimî temeli olan ulusal bir din ve bu dine mensup bir cemaat meydana getirmişti. Başta Cemaat Çadırı (Çadır Ma'bed), Ahid Sandığı ve Rahiplik olmak üzere, sayısız dinî âyin ve kültle ilgili yenilikler onun zamanında ortaya çıkmıştır. Bu yüzden

74 Sayılar, 9/15, 17/22, 18/2; Douglas, NBD, 1231.

75 Çıkış, 26/1-37, 36/8-38.

76 Dirsekten orta parmağın ucuna kadar olan mesafeye eşit eski bir uzunluk ölçüsü.

77 Çıkış, 27/9-19.

78 de Vaux, age, 295-296.

79 Yeşû, 18/1.

80 I. Samuel, 21/1.

81 I. Tarihler, 16/39.

82 I. Krallar, 8/4.

Yahudilik, Musevilik olarak telakki edilmemekle beraber, Hz. Musa, Yahudilerin en önemli peygamberi ve dinî lideri olarak kabul edilir⁸³. Ülkemizde Yahudiliğe Musevilik denilmektedir. Bu düşünüşe göre, bu kullanımın yerinde olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla bu düşünüş, ülkemizde Yahudiliği Musevilik şeklinde ifade etmeyi uygun bulmayacaktır.

3- Süleyman Ma'bedi'nin Yapımından Önce İsrail Topraklarındaki İbadet Yerleri

Kitab-ı Mukaddes'te de belirtildiği gibi, İsrailoğullarına ait ilk ibadet yerlerinin temeli atalar döneminde atılmıştı. Hz. Musa ile başlayan yeni dönemde ise, çölde kırk yıl yaşadıkdan ve burada Cemaat Çadırı'nda ibadet ettikten sonra, Ken'an bölgesinde yerleşen İsrailoğulları, yeni yurtlarında, birtakım ibadet yerleri edindiler. Bunlardan bazıları şunlardır:

a) Gilgal

Gilgal, İsrailoğullarının Ürdün'ü geçtikten sonraki ilk durak yerleridir. Ürdün ile Yeriko arasında ve Yeriko'nun doğusunda bir yerin adıdır⁸⁴. Buradaki ibadet yeri taş duvarlarla çevrilmiş olup⁸⁵ ismini de buradan almıştır. Gilgal, "taşlarla çevrili avlu" demektir⁸⁶. Rivayete göre Joşua oraya, Ürdün nehir yatağından alınma on iki taş dikmiş⁸⁷ ve muhtemelen bu taşlar kutsal yerin sınırlarını (harem) belirlemiştir. Ayrıca bu taşların va'dedilmiş topraklardaki ilk ibadet yerlerini seçtikleri zaman İsrailoğulları tarafından oraya konulmuş olabileceği gibi, onlar eski bir Ken'an ma'bedinin yerini belirtmiş, daha sonra, İsrail tarihi ile ilgili bir refe-

83 Brandon, DCR, 378.

84 Douglas, NBD, 469.

85 Yeşu, 4/20.

86 de Vaux, age, 275.

87 Yeşu, 4/20.

ransla onların varlığı açıklanmış da olabilir⁸⁸.

Bütün bunlara rağmen Gilgal'in, Kudüs'ün fethinden hemen sonra önemli bir ibadet yeri olduğunda şüphe yoktur. Çünkü Ürdün'ü geçtikten sonra İsrailoğulları orada yerleşip Ahid Sandığı'nı oraya koymuşlar⁸⁹, sünnet olmuşlar ve Pesah'ı kutlamışlardır⁹⁰. Fakat daha sonra, Beytel'de kesilenlerle beraber, orada kesilen kurbanlar da peygamberler tarafından lânetlenmiştir⁹¹. O zaman Gilgal, halkın ibadet ettiği bir yerdirdi, fakat orada ma'bed yapıldığına dair bir kayda rastlanmamaktadır⁹².

Öyle anlaşılıyor ki burası, Yahudilerin va'dedilmiş topraklara girişinin, çöl hayatının sona erişinin ve zaferin ilk safhasının anılarını canlı tuttukları⁹³, kutsal kabul ettikleri ve pek çok yönden değer verdikleri bir yerdirdi⁹⁴. Hâkimler döneminde Şilo tarafından gölgede bırakılmıştır.

b) Şilo (Shiloh)

Şilo, Beytel'in Kuzey tarafında, Beytel'den Şekem'e giden yüksek yolun Doğu tarafında ve Lebonah'ın Güneyinde bir yerdir⁹⁵. Ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemekle beraber, kabileler için bir buluşma yeri olduğu ve Cemaat Çadırı'nın orada kurulduğu bir gerçektir⁹⁶. Ayrıca çok eskiden beri orada bir kutsal mekânın olduğu ve her yıl Şilo'ya ziyaretlerin düzenlen-

88 de Vaux, age, 275.

89 Yeşu, 4/19, 5/10, 7/6, 9/6, 10/6.

90 Yeşu, 5/9-10.

91 Amos, 4/4'te, "Beytel'e gelin de günah işleyin, Gilgal'a gelin de günahı artırın ve her sabah kurbanlarınızı ve her üç günde bir ondalıklarınızı getirin" denilmektedir.

92 de Vaux, age, 275.

93 Yeşu, 4/2-10.

94 Bk. de Vaux, age, 303; Douglas, NBD, 470.

95 Hâkimler, 21/19; Douglas, NBD, 1177.

96 Yeşu, 18/1, 19/51, 21/2, 22/9,12.

diği de kesin olarak bilinmektedir⁹⁷. Hâkimler döneminde o, İsrailoğullarının başlıca kutsal mekânıydı⁹⁸. Samuel'in babası Elkana da, Yahve'ye kurban kesmek için her yıl oraya giderdi⁹⁹. M.Ö. 1050 civarında Şilo'nun tahribinden yarım asır sonra Sandığın Davud tarafından yeniden ele geçirilmesiyle Kudüs, Şilo'nun yerini almıştır¹⁰⁰.

c) Benjamin'deki Mispah

Mispah, "gözcü, gözetleme yeri" gibi anlamlara gelir. Mispâ ve mispeh diye ifade edilir. Burası Yakub ve Laban'ın kendi aralarında ahid yaptıkları ve ahdin delili olarak da bir taş yığını oluşturdukları yerdir. Bu taş yığınının adını, "şehadet taşı" anlamında "Galed" veya "Mitspa" koymuşlardır. Daha sonra bu yer Mispah diye anılmaya başlanmıştır¹⁰¹.

Mispah, İsrailoğullarının belli dönemlerde hemen bütün önemli işlerini çözüme kavuşturmak üzere Yahve'nin huzurunda toplandıkları kutsal bir mekândı. Nitekim Gibealılıların suçu hikâyesinde anlatıldığına göre, burada toplanmışlar ve "kızlarını Benyamin erkeklerine karı olarak vermeyeceklerine" dair yemin etmişlerdi¹⁰².

Mispah, Samuel ve Saul dönemlerinde de İsrailoğullarının zaman zaman bir araya gelip topluca dua ettikleri, oruç tutup günah itirafında buldukları yerdi. Samuel her yıl Beytel ve Gilgal'le birlikte Mispah'ı da dolaşır ve bu yerlerde onlar arasında hükmederdi¹⁰³. Nihayet Samuel'in kral seçildiği yer de burasıydı¹⁰⁴.

97 Hâkimler, 21/19-21.

98 Hâkimler, 18/31.

99 I. Samuel, 1/3.

100 de Vaux, age, 304.

101 Tekvin, 31/44-49; bk. Douglas, NBD, 832-833.

102 Hâkimler, 20/1,3, 21/1,5,8.

103 I. Samuel, 7/5-6,12,16.

104 I. Samuel, 10/17-24.

Mispah, Samuel'den sonra, Makkabiler dönemine kadar uzun süre bir ibadet yeri ve dinî merkez olarak zikredilmemiştir. Makkabiler döneminde ise tekrar önemli bir toplantı yeri haline gelmiştir. Bu dönemde Judas Maccabaeus, tüm Yahuda erkeklerini orada toplanmaya ve oruç tutup birlikte dua etmeye çağırmıştır¹⁰⁵.

d) Gibeon

Gibeon, İsrailoğullarının Ken'an topraklarını işgal ettikleri sırada Hivilerin oturduğu, Erden'in dağlık bölgesinde önemli bir şehir adıdır¹⁰⁶. Burada, Ken'anlılar döneminde ibadet edilen bir "yüksek yer" vardı. İsrailoğullarının bölgeyi ele geçirmesinden sonra orada Yahve kültü, ibadetin eski şeklinin yerini almıştır. Nitekim Yeşu döneminde, Gibeonluları, Tanrı'nın ma'bedi için odun kesip su taşımaya mecbur eden anlaşma hükümlerinin ilk defa bu ma'bedde uygulamaya konmuş olması da¹⁰⁷, burada önceden beri ibadet edilen bir yer olduğu ihtimalini daha da destekler gibi görünmektedir. Ayrıca Gibeon'un bu yüksek yerinin, Kral Süleyman'ın kurban kestiği ve ilâhî bir mesajla mükafatlandırıldığı yer olduğu da söylenir¹⁰⁸.

e) Ofra (Ophra)

Ofra, Benjamin'in şehirlerinden birinin adıdır¹⁰⁹. Buranın kült yeri oluşuyla ilgili iki rivayet vardır. Birincisine göre, Yahve'nin meleği, Gideon'un babası Yoaş'a ait olup mahsulünü harman ettiği bir kayanın yanındaki ağacın altında görüldü. O zaman Gideon, İsrail'i, Medyenli zorbalardan korumakla görevliydi. Gideon, melekle ko-

105 I. Makkabiler, 3/46-54; de Vaux, age, 304-305; Douglas, NBD, 833.

106 Yeşu, 9/1; Douglas, NBD, 467.

107 Yeşu, 9/27.

108 I. Krallar, 3/4-5; de Vaux, age, 306.

109 Yeşu, 18/23; I. Samuel, 13/17; Douglas, NBD, 911.

nuştuğunun farkına varmazdan önce bir yemek hazırlamış ve Yahve onu, kayanın üzerindeki bir kurban olarak kabul etmişti. Bunun üzerine orada, "Yahweh-Shalom" (Yahve selâmettir) adını verdiği bir altar yapmıştı¹¹⁰.

Ofra ile ilgili ikinci rivayet ise şudur: Yahve, Gideon'la rüyasında konuşmuş ve babasına ait olan Baal altarını tahrip edip parçalamasını, tepede Yahve'ye bir altar yapmasını ve orada Aşera ağacının odunlarıyla kurban takdim etmesini istemiştir. Gideon derhal bu emri yerine getirmiştir. Ancak kasaba halkı ona kızmıştır. Fakat Yoaş, oğluna arka çıkmış ve, "bırakın, eğer bir tanrı ise, Baal kendi haklarını savunsun" demiştir. Burada anlatılmak istenen, Yahve ibadetinin, Baal' a yapılan ibadetin yerini almış olmasıdır. Çünkü Baal, o dönemde haklarını savunacak kadar güçlü değildir¹¹¹. Bu hikâye, atalar dönemine ait anlatımlara çok benzemekte olup kutsal bir yerin sıhhatine işaret eden bir rivayetin tüm unsurlarını da ihtiva etmektedir. Burada kutsal bir ağaç, bir teofany, bir kurtuluş mesajı, kayadan yapılma bir altar üzerinde ibadeti başlatma merasimi ve son olarak da bir altar yapımı zikredilir.

Bu rivayetlerden hareketle, Ofra'da iki ayrı ibadet yeri olduğu düşünülmemelidir. Çünkü birinci rivayetteki büyük ağaç, orada hâlihazırda bir ibadet yeri bulunduğunu ve bu ağacın Yoaş'a ait olduğunu gösterir. Nitekim ikinci rivayetteki altarın da Yoaş'a ait olduğu anlaşılmaktadır. de Vaux'un da belirttiği gibi burası, atalar döneminde olduğu gibi, Yoaş'ın temsil ettiği klân'ın özel ibadet yeriydi¹¹².

110 Hâkimler, 6/25-32.

111 Hâkimler, 6/25-32.

112 de Vaux, age, 306-307.

f) Dan

Dan, günümüzde Tell el-Kadi diye bilinen, Kuzey Danite bölgesinde, Ürdün yakınlarında bir şehrin adıdır¹¹³. Aynı zamanda Hz. Yakub'un da Dan adında bir oğlu vardı¹¹⁴. Ayrıca İsrail'in on iki kabilesinden biri de bu isimle anılıyordu¹¹⁵.

Dan Ma'bedi'nin uzun bir hikâyesi vardır. Hâkimler, 17/1-13, 18/1-31'e göre, bu ma'bedin kuruluşu, Dan kabilesinin göçü ile irtibatlandırılır. Burada, biri Mika ailesine ait bir kutsal mekân, diğeri de Dan kabilesine ait ma'bed olmak üzere, iki ibadet yerinden söz edilir. Rivayete göre Mika, annesinden bir miktar gümüş çalmış ve onu tekrar geri vermişti. Bu gümüşlerin bir kısmıyla annesi, bir oyma, bir de dökme put yaptırmıştı. Daha sonra Mika onları, eski İbranî rahiplerinin âyinlerde giydiği bir elbise (efod) ve bazı eski Yahudiler tarafından falcılıkta kullanılan ev ma'budlarıyla (teraphim) birlikte bir ma'bede koymuştu. Oğullarından birini de bu ma'bede rahip olarak atamıştı. Daha sonra, gezici bir Levili rahibini ücretle kâhin tuttu. Sonra Danite'nin gezici bir klânı, Kuzey'e göçleri sırasında, ma'beddeki tüm kutsal eşyayı çalmış ve Levili'yi, kendileriyle gitmeye ikna etmişlerdi. Levilili, bir şahsın rahibi olmaktansa, bir grubun rahibi olmayı tercih etmişti. Mika, bir darbede hem tanrısını hem de rahibini kaybettiğine üzülmüştü. O sırada Daniteliler, Laaish'e ulaşmış, oranın barışçı ve sakin halkını kılıçtan geçirmiş ve şehri de ateşe vermişlerdi. Daha sonra şehrin adını Dan koymuşlar ve Mika'nın putunu oraya yerleştirmişlerdi¹¹⁶. Burası İsrail şehirleri arasında en

113 Douglas, NBD, 289.

114 Tekvin, 30/1-6.

115 Yeşu, 19/10.

116 Bk. de Vaux, age, 307; Douglas, NBD, 289.

Kuzey'de bulunanı idi¹¹⁷. Burada, Musa'nın büyük oğlu Yonathan ve torunları tarafından kurulan ma'bed¹¹⁸, Yeroboam tarafından, Beytel'le birlikte ulusal ma'bed statüsüne kavuşturulmuştu¹¹⁹. Bu yer, bölgenin Asurlular tarafından işgaline kadar bu özelliğini korumuştur¹²⁰.

g) Kudüs

Kudüs Ma'bedi, İsrail tarihinin ilk döneminde inşa edilen tüm ma'bedlerin sonuncusudur. Onun, Hz. Davud'un krallık döneminde inşası iki safhada olmuştur: Ahid Sandığı'nın oraya taşınması ve gelecekte inşa edilecek olan ma'bedin yerinde bir altar yapılması.

Kudüs'ü fethinden ve Filistinliler'e karşı ilk zaferinden sonra Hz. Davud, o sırada Kiryath-Yearim'de bulunan Ahid Sandığı'nın kontrolünü Filistinliler'den aldı ve onu geri getirmeye gitti. Sandık, dinî bir alay eşliğinde, sevinç çılgınlıkları, trampet sesleri arasında, Hz. Davud tarafından kurbanlar kesilerek ve önünde yapılan danslarla geri getirildi¹²¹.

Davud'un bu hareketi, sonuçları bakımından önemliydi: Her şeyden önce Kudüs'ün merkez yapılması, siyâsî açıdan onun şahsî zaferi olup İsrail'in on iki kabilesinden herhangi birinin bölgesine ait değildi. O, tüm kabilelerin saygı duyduğu ve daha önceleri onların müşterek ibadetinin merkezî noktası olan sandığı oraya yerleştirmişti. Bunun yanında o, ülkenin çeşitli bölümleri üzerinde gücünü artırmış ve kendi tahtı etrafında ulusal birliği temin etmişti. Fakat dinî görünüm daha da önemliydi. Sandık için kutsal bir mekânın yapımı, Kudüs'te yapılacak olan ma'bedin, Şilo'daki ma'bede ve

117 Hâkimler, 20/1.

118 Hâkimler, 18/30.

119 I. Krallar, 12/29.

120 Douglas, NBD, 289; bk. Bauer, EBT, 899.

121 II. Samuel, 6/1-19.

çöldeki Cemaat Çadırı'na mirasçı olacağı anlamına geliyordu. Ayrıca Ahid Sandığı'nın Kudüs'e yerleştirilmesi, on iki kabilenin dinî geleneklerinin orada birleştirilmesi ve Kudüs'ün, İsrail ulusunun Mısır'dan çıkışından kutsal toprakların fethine kadar uzanan kurtuluş tarihinin merkezî noktası olması anlamına da geliyordu. Böyle yapmakla aynı zamanda Yahve inancının devamlılığı da garanti altına alınmış olacaktı.

Ahid Sandığı'nın getirilişiyle Kudüs, Kutsal Şehir oldu ve onun dinî önemi, siyâsî önemini gölgede bıraktı. Dinî bir merkez olarak o, Davud İmparatorluğu'nun parçalanmasını önleyecek, hatta ulusal bağımsızlığın bütünüyle tahribine engel olacaktı.

Hız. Davud'un, Süleyman Ma'bedi'nin inşa edileceği yerde bir altar yapmasıyla ikinci adım atılmıştı¹²². Böylece, bir yerin kutsal olduğunun anlaşılması ve orada ma'bed yapılabilmesi için gerekli olan tüm diğer unsurlar tamamlanmıştı: Hız. Davud, Yebûsi Aravna'nın harman yeri yakınında Yahve'nin meleşini görmüş (teofany) ve o yeri ma'bed yapmak için satın almıştı. Daha sonra bir kurtuluş mesajı almış, İsrail ulusuna gelen veba (tâun) durdurulmuş, meleşin görüldüğü yerde bir altar yapılmış ve orada kurbanlar kesilmek suretiyle ibadet başlatılmıştı¹²³. Bütün bunlar o yerin, ma'bed yapımı için elverişli, kutsal bir yer olduğunu gösteriyordu¹²⁴.

Verilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi, İsrailoğulları, başlangıçta Ken'anlılara ait kutsal yerlerde ibadet etmişler ve zamanla buraları, Yahve'ye ibadet edilen yerler haline getirmişlerdir. Ancak şu bir gerçek ki, Hız. Davud'un, ilâhî huzurun bir sembolü olan Ahid Sandığı'nı oraya getirmesiyle Kudüs, Yahve tara-

122 de Vaux, age, 309; Douglas, NBD, 615.

123 Bk. II. Samuel, 24/16-25, I. Tarihler, 21/15, 22/1.

124 de Vaux, age, 310-311.

fından seçilmiş bir ibadet yeri olarak kabul edilmiştir. Böylece, onun Kudüs'te kurmuş olduğu kutsal çadır'ın görevi Süleyman Ma'bedi'nde görülecekti¹²⁵.

B- MA'BED DÖNEMİ (BET HA-MIKDAŞ)

Hz. Davud'un (M.Ö. 1012-972), Ahid Sandığı'nı Kudüs'e taşımadaki amacı, onu, İsrail'in dinî merkezi yapmaktı. Fakat Sandığın, bir çadırda muhafaza edilmesi gerekiyordu. Çünkü onu koymak için elverişli bir yer yoktu. Bunun üzerine Hz. Davud, Yahve için bir "Ev" yapmayı düşünmüştü. Fakat Peygamber Nathan'ın kendisine getirdiği ilâhî emirle, bundan vazgeçirilmişti¹²⁶. Bununla beraber, konuyla ilgili vahy metnindeki bir ilâvede Yahve, böyle bir ma'bed yapma şerefini onun yerine geçecek olan oğlu Süleyman'a sakladığını bildirmişti. Krallar Kitabı'nda belirtildiğine göre Hz. Süleyman, daha sonra Yahve'nin bu vadini hatırlamış ve kendisini, babasının düşündüğü, fakat savaşlar sebebiyle gerçekleştiremediği plânın uygulayıcısı olarak takdim etmişti¹²⁷. Ancak Tarihler Kitabı'nda, Hz. Davud'un ma'bedi yapmasına izin verilmeyişine gerekçe olarak, onun savaşçı biri olup çok kan dökmüş olması gösterilmektedir. Halbuki Kitab-ı Mukaddes'te bu konuda, "Süleyman, barışçı kral anlamına gelen isimle bu görev için takdir edilmişti" denilmektedir¹²⁸.

Bütün bunlara rağmen Hz. Davud, ma'bedin yapımı için gerekli olan malzemeden, kutsal objeler için kullanılacak kaplara, ma'bedin inşasında çalıştırılacak işçilerden, rahiplerin sınıf ve görevlerini belirlemeye kadar her şeyi hazırlamıştı¹²⁹.

125 Brandon, DCR, 379.

126 II. Samuel, 7/1-17; Douglas, NBD, 865.

127 I. Krallar, 5/1-18.

128 I. Tarihler, 22/8-10, 28/3.

129 I. Tarihler, 22/2-16.

1- Ma'bed'in Yerinin Tespiti

Bilindiği gibi ma'bedin yeri, daha önce Yebûsi Aravna'ya ait olup onun harman yeriydi. Yahve'nin me-
leği burada Hz. Davud'a görünmüştü. Daha sonra Hz. Da-
vud, burayı Aravna'dan satın alarak bir altar yapmış¹³⁰
ve bu yeri, "Yahve'nin Evi"; altarı da, İsrail için, a-
teşte yakılan kurban altarı olarak tahsis etmişti¹³¹.
Daha sonra da Hz. Süleyman, Davud (a.s.) tarafından ha-
zırlanan bu yer üzerinde ma'bedin inşasına başlamıştı¹³².

Böylece ma'bedin yeri rastgele seçilmiş olmayıp
bir teofany¹³³, Yahve'nin meleğinin orada Davud'a(a.s.)
görünmesi, meleğin görüldüğü yer üzerinde altanın yapı-
mı, ibadetin başlatılması ve ilk kurbanların takdimiyle
belirlenmişti¹³⁴.

2- İnşası

Ma'bed'in yapımı Kral Süleyman idaresinin (M.Ö.
970-930) dördüncü yılında başlayıp on birinci yılında
sona ermişti¹³⁵. Kitab-ı Mukaddes'te belirtildiğine

130 II. Samuel, 24/16-25.

131 I. Tarihler, 22/1, II. Tarihler, 3/1; Grollen-
berg, Luc. H., Atlas of the Bible (trans. Mary
F. Hedlund), 137.

132 II. Tarihler, 3/1-2.

133 II. Tarihler, 3/1.

134 de Vaux, age, 309.

135 Bir Yahudi ansiklopedisi olan Judaica'da (XII,
535), Kral Süleyman'ın, M.Ö. 961'de bu görevi
üstlendiği ve 957'de yani dört yıl sonra Ma'be-
d'in yapımına başlandığı söylenmektedir. Moshe
Sevilla-Sharon da, "İsrail Ulusunun Tarihi" isim-
li eserinde (s.32-33), Ma'bed'in, Kral Süleyman
tarafından inşası ile M.Ö.586'da Bâbilliler ta-
rafından yıkılışı arasında 370 yıllık bir süre-
nin geçtiğinden bahsetmektedir. Ma'bed'in Bâbil-
liler tarafından yıkılış tarihi olan 586 ile bu
370 rakamını topladığımızda, 956 rakamı karşımı-
za çıkmaktadır. Bu rakamla, Judaica'da verilen ra-
kam arasında bir yıl gibi bir fark vardır. Bu da
takvim hesabından kaynaklanmış olabilir. Buna
rağmen, Ma'bed'in inşasına başlayış tarihi hak-
kında, yaklaşık da olsa, bir fikir vermektedir.

göre, onun yapımına başlayış tarihi, İsrailoğullarının Mısır'dan çıkışının "dört yüz sekseninci" yılına rastlıyordu¹³⁶. Hz. Süleyman, ma'bedin yapımı için gerekli olan kerestenin Lübnan'dan getirilmesi hususunda Tyre Kralı Hiram'la (M.Ö. 968-935) bir anlaşma yapmıştı¹³⁷. İnşaatta kullanılacak taş ise, Kudüs yakınından çıkarılıyordu¹³⁸. İş gücünün büyük bir kısmı, mecbûrî askerliğe tabi tutulan İsraililerce sağlanıyordu¹³⁹. Ancak, Lübnan'da kereste kesenler, ağaçları taşıyan gemiciler, Kudüs'te çalışan marangoz ve taşçılardan oluşan sanatkâr işçilerin tamamı Fenikeliydi. Ma'bedin girişine sağlı sollu olarak dikilecek olan "Yakin" ve "Boaz" adındaki iki sütunu ve diğer bronzları dökecek olan Tyreli usta Hiram da, annesi bir İsraili olmasına rağmen, aslen Fenikeliydi¹⁴⁰. Ayrıca ma'bedin uzunluk, genişlik ve yükseklik gibi ölçüleri, kaç kat olacağı, oda sayısı ve bölümleri, kullanılacak kerestenin cinsi, duvarlara yapılacak kaplama, kabartma ve diğer süslemeler, bizzat Yahve tarafından bütün teferruatıyla belirtilmişti¹⁴¹.

Ma'bedin yapımı tamamlandıktan sonra Ahid Sandığı, Süleyman (a.s.) tarafından, İsrail cemaatinin de katıldığı bir törenle, ma'bedin Kudüsülakdes denilen en mukaddes yerine konulmuştu¹⁴².

3- Bölümleri

Alışılmış, Önasya plânı üzere Fenikeli ustalar tarafından yapılan ma'bed; Doğu'dan Batı'ya doğru bir avlu, giriş (vestibul), kutsal mekân ve Kudüsülakdes gibi bö-

136 I.Krallar,6/1,37-38; Judaica, XII,535.

137 I.Krallar,5/1-12; Epstein,Isidore,Judaism,36.

138 I.Krallar,5/13-18; The Jewish Encyc., XII,98.

139 I.Krallar,5/29,31; Judaica, XII,535.

140 I.Krallar,7/14-15, II.Tarihler,2/14, 3/15; Judaica, XII,537.

141 Bk. I.Krallar,6/1-36, II.Tarihler,3/1-17, 4/1-22.

142 I.Krallar,8/6.

lülerden meydana gelmiştir¹⁴³. Vestibul; hem İbranca-
da, hem de Fenike dilinde "Saray" ve "Ma'bed" anlamları-
na gelir. İbadet için tahsis edilen yerdir. Ayrıca bu-
raya "Ulam" da denir¹⁴⁴. Ulam, "bir şeyin önünde olmak"
anlamını ifade eden bir kökten gelir. Vestibul'dan son-
ra kutsal mekân gelir. Diğer bir ismi de "Hekal"dir¹⁴⁵.
İbranca olan bu kelime, "büyük ev" anlamına gelen Sümer-
ce "E-GAL"den gelir. Burada, kurban keserken kullanılan
malzemelerle birlikte Altın Buhur Altarı, yakılan takdi-
meler için bir bronz altar, mayasız ekmeğin takdimi için
kullanılan masa ve on şamdan bulunurdu¹⁴⁶. Daha sonra
da, Yahve'nin huzurunu temsil eden Ahid Sandığı'nın bu-
lunduğu Kudüsülakdes gelir¹⁴⁷. Buraya İbranca "arka o-
da, en iç mekân" anlamında "Debir" de denilmektedir. Bu-
rası senede bir defa, kefaaret âyini günü açılır ve bu-
raya yalnız baş rahip girebilirdi¹⁴⁸. Burada Yahve'nin
huzuru bir bulutla temsil ediliyordu¹⁴⁹. Bu kısım, beş
basamakla çıkılan ve bir kapısı olan yüksekçe bir yer
olup tahta bir duvarla diğer bölümlerden ayrılmıştı¹⁵⁰.

Ma'bed'in girişinde de iki bronz sütun vardı¹⁵¹.
Bunlar, eski Ken'an ma'bedlerinin önünde duran dikili
taşları hatırlatmaktaydı. Bu sütunlara verilen Yakın
(pekiştirecek) ve Boaz (kuvvet bunda) isimleri o dönem-
de bunların, eski Yakın Doğu boyunca, ma'bed ve haneda-
nın devamlılığının bir sembolü sayılıyordu. Bu sütun-
ların, o dönemde aynı anlayışı yansıtan Mısır sütunları

143 Hinnells, DR, 324; Douglas, NBD, 1244-1245.

144 I. Krallar, 6/3, 7/19.

145 I. Krallar, 6/3.

146 Bk. I. Krallar, 6/4, 8/22, 9/25; The Jewish
Encyc., XII, 85; Douglas, NBD, 1244; Bauer, EBT, 900.

147 I. Krallar, 6/5, 19-23. Ma'bedin bölümleri hak-
kında geniş bilgi için bk. The Jewish Encyc.,
XII, 91-92; Judaica, XII, 535-536.

148 I. Krallar, 6/19; de Vaux, age, 313; Douglas,

149 I. Krallar, 6/3-22, 8/10.

150 Bauer, EBT, 899-900.

151 I. Krallar, 7/15-22; II. Tarihler, 3/15-17.

model alınarak yapıldığı söylenmektedir¹⁵². Yine "Yeni Krallık Dönemi"nde Mısır'da, senelik olarak düzenlenen bir şenlikle Firavunların, Amon-Re ma'bedleri önünde, Güneş'in sembolleri olarak iki sütun dikmeleri âdetti. Aynı anlayışın o dönemde Asurlular, Fenikeliler ve Kıbrıslılar için de geçerli olduğu ileri sürülmektedir¹⁵³. Kudüs'ün M.Ö. 586'da işgali sırasında söz konusu sütunlar kırılmış ve bunların yapımında kullanılan metal de Bâbil'e götürülmüştür¹⁵⁴. Hezekiel'in yapmayı düşündüğü ma'bedde ise bunların yerini ağaç sütunlar almıştır¹⁵⁵.

Ma'bed'in ön avlusunda da bir bronz leğen¹⁵⁶, on adet büyük el leğeni¹⁵⁷ ve bir de yakılan takdimeler altarı bulunuyordu¹⁵⁸. Ayrıca avluda, rahiplerin kullanması için veya başka amaçlarla yapılmış çok sayıda yapılar vardı¹⁵⁹.

4- Ulusal Ma'bed Haline Getirilişi

Geniş bir alan üzerinde inşa edilen ma'bed, saray ve müstemilâtının da içinde bulunduğu binalardan sadece biriydi. Doğu'nun başka yerlerinde ma'bed ve saray, mimârîleri ve görevleri ayrı olmakla beraber, genellikle birbirine bitişikti. Mısır'da ise, ma'bed daha geniş yer işgal etmekte idi. Ona bitişik olan saray, Firavun'un daimî ikamet yeri olmayıp sadece ma'bedi ziyarette veya âyinleri icrâya geldiğinde kaldığı mekândı. Fakat Kudüs'te durum böyle değildi. Öte yandan, Suriye ve Mezopotamya'da da ma'bed, Kral ve saray mensuplarının ibadet ettikleri, saraya ilâve edilmiş krallığa ait

152 Bk. de Vaux, age, 314-315; Bauer, EBT, 899-900.

153 Bk. Judaica, XII, 541.

154 II. Krallar, 25/13.

155 Hezekiel, 40/49.

156 I. Krallar, 7/23-26.

157 I. Krallar, 7/27-39.

158 II. Krallar, 16/14; Bauer, EBT, 900.

159 Bk. Douglas, NBD, 1245.

küçük tapınak durumundaydı. Bu husus, o dönemde Kudüs ma'bediyle mukayese edilen Tainat ma'bedi için de geçerlidir.

Sonuç olarak, pek çok yorumcu Süleyman Ma'bedi'ni bir saray ma'bedi, kral ve ailesinin özel ma'bedi olarak kabul eder. O, sarayla yanyana olup daha geniş bir alanı kaplamıştır. O, halkın parasıyla Hz. Davud'un satın aldığı yerde Süleyman (a.s.) tarafından yaptırılmış ve yine onun tarafından ibadete açılmıştır. Kendisinden sonra gelenler de ma'bede bağışta bulunmuşlardır¹⁶⁰. Onlar ma'bedin inşasında çalışmayı, ma'bede ait binaların tamiiri ve eskiyen eşyasının değiştirilmesi ve mefruşatını üstlendiler¹⁶¹. Onların avluda kurulmuş kendi kürsülerivardı¹⁶². Yoaş, sivil hizmetçilerini, dindarların taktimelerini toplamak ve dağıtmakla görevlendirmişti¹⁶³. Kısacası, Kudüs'teki ma'bed, Beytel'deki gibi, Kral himayesinde bir ma'beddi¹⁶⁴. Fakat ma'bedin Kral himayesinde olması, onun saraya bitişik bir kutsal mekândan başka bir şey olmadığı anlamına da gelmez. Çünkü Kral, ma'bedin kurucusu ve koruyucusu sıfatıyla, taşıdığı kutsallıkla ve ibadetteki meşru rolü sebebiyle devraldığı imtiyazlarla ona müdahale veya nezaret etme yetkisine sahipti¹⁶⁵. Fakat Kudüs Ma'bedi, Beytel'deki ma'bed gibi, özel bir yer olmayıp¹⁶⁶ krallığın bir ma'bedi, hem kralın, hem de halkın millî bir Tanrı'ya birlikte ibadet ettikleri ulusal bir ma'beddi. Bu özelliğini, çeşitli safhalardan geçerek elde etmişti. Süleyman'ın ölümünden hemen sonra Yeroboam (M.Ö. 931-910) Dan ve Beytel'de ibadet etmeye başladığı zaman açıkça

160 de Vaux, age, 320.

161 II. Krallar, 15/35, 16/10-18, 18/16, 23/4.

162 II. Krallar, 11/14, 16/18, 23/3.

163 II. Krallar, 12/5-17, 22/3-7.

164 Amos, 10/13.

165 de Vaux, age, 113-114.

166 Amos, 10/13.

mensuplarının Kudüs'teki ma'bede gitmelerine engel olmaya çalışıyor¹⁶⁷ ve kendi nüfuz sahası içinde halkı için bir ma'bed yapmak istiyordu¹⁶⁸. Birleşik Krallık için de Kudüs Ma'bedi aynen böyle olmuştu. Yeroboam'da açık bir şekilde onu, Yehuda Krallığı için ulusal bir ma'bed olarak devam ettirme düşüncesi vardı. Hz. Davud'un Ahid Sandığı'nı Kudüs'e getirmedeki niyeti, onu kendi özel ma'bedi için müsadere etmek değil, aksine onunla tüm kabileler için Kudüs'ü ibadet merkezi yapmaktı. Bir ma'bed inşa etmeyi ilk defa düşündüğünde de, Yahve adına ve O'nun da içinde bulunabileceği bir "ev" yapmak istemişti¹⁶⁹. Bu ev, Hz. Süleyman'ın inşa ettiği ve "tüm İsraille" takdis ettiği "ev"di¹⁷⁰. Şüphesiz böyle bir ma'bed yapma düşüncesinin temelinde, dinî olduğu kadar, siyâsî amaçlar da vardı. Ma'bed ve saray, sanki Yahve ve halkını idare etmesi için O'nun seçtiği kral, birbirleriyle kapı komşusu olarak yaşıyorlarmış gibi, yanyana idi. Bu durum, İsrail ulusunun son amacının, teokratik bir devlet kurmak olduğu şeklinde yorumlanır¹⁷¹.

5- Ma'bed-İbadet İlişkisi

Başlangıçta İsrail kabileleri, buldukları her yerde takdimelerini Yahve'ye sunarlardı. İşte bu amaçla, çöldeki seyahatleri esnasında yanlarında küçük bir çadır taşımışlar ve bunu, Yahve'nin kendi aralarında bulunuşunun (sekîne) bir sembolü olarak, konakladıkları yerin merkezine kurmuşlardı. Ayrıca Filistin'e yerleştikten sonra da, Yahve'ye ibadet için özel yerler tahsis etmişlerdi. Aynı zamanda Ken'anlılara ait pek çok ma'bedin idaresini de ele geçirip oralarda da Yah-

167 I. Krallar, 12/26-33.

168 Grollenberg, age, 148-149; Epstein, age, 38.

169 II. Samuel, 7/1-6.

170 I. Krallar, 8/1-5, 13, 62-66.

171 de Vaux, age, 320-321.

ve'ye ibadet etmişlerdi. Fakat bu durum, aynı anda, birden fazla tanrıya ibadet edilmesine yol açtı. Bazı zamanlarda halk, aynı yerde Yahve'ye, Baal'e ve Aştarte'ye dua ediyorlardı. Bu dönem bir şaşkınlık dönemiydi. Halk, Yahve'nin saf ibadetini Baal'inkiyle tamamen birleştirmişti¹⁷².

Daha sonra Kral Süleyman, Kudüs'te büyük bir ma'bed yaptı ve İsrailîliler o zaman bunu dinlerinin merkezi olarak telakki ettiler. Ayrıca onlar Yahve'nin bu ma'bedi kendi adına tahsis ettiğine ve O'nun, ma'bedin içindeki derin, karanlık ve gizli odada (kudüsülakdes) özel bir tarzda hazır bulunduğu inanmaya başladılar. Zamanla, Yahve'ye gerçekten ibadet eden kişinin, O'na yalnız Kudüs'teki ma'bedde bir kurban takdim edebileceği anlayışı hâkim oldu¹⁷³. Nihayet Kral Yoşua, M.Ö. 622'de, Ma'bed'i, orada Yahve'nin yegane meşru kutsal mekânı haline getirmek suretiyle, kültün tek merkezde yapılmasını sağladı¹⁷⁴.

İbadetin belli yerlerde yapılması fikri, aslında Yahudi peygamberlerinin öğretilerine ters düşüyordu. Çünkü onlar, Tanrı'nın lutuf ve inâyetinin, yeryüzünün her tarafını kaplayacağını öğretiyorlardı. Onun için de; "Bu durum, Tanrı'ya yalnız bir yerde ibadet etmeyi gerekli kılar mı veya O'na yalnız bir yerde ibadet etmeye delâlet eder mi?" sorusunu soruyorlardı¹⁷⁵.

İbadetin belli merkezlerde yapılması gerektiği fikrinin ortaya çıkışı, o yerin Tanrı tarafından seçilmiş olduğu anlayışına bağlanır. Tevrat'ın Tesniye Kitabı'nda bu husus şöyle açıklanır: "...Fakat kendi ismini oraya koymak için Allah'ınız Rabb'in, bütün sıpt-

172 Ringgren-Ström, age, 126.

173 Brown, David A., A Guide to Religions, 115.

174 Ringgren-Ström, age, 126.

175 Kaufman, age, 161-162.

larınızdan seçeceği yeri, O'nun meskenini ayıracaksınız ve oraya geleceksiniz...", "Sakın yakılan takdîmelerini, gördüğün her yerde arzetme; fakat yakılan takdîmelerini Rabb'in sıptlarının birinde seçeceği yerde arzedeceksin ve sana emretmekte olduğum bütün şeyleri orada yapacaksın"¹⁷⁶. Böylece Ma'bed'in, Yahve'nin ikâmet yeri olduğu anlayışla O'nun orada özel bir şekilde hazır bulunduğu anlayışını da ortaya çıkardı. Ayrıca bu anlayış, ibadetin Ma'bed'de yapılması gerektiği düşüncesinin de temeli oldu ve inananlar tarafından Ma'bed'e saygı duyulmasını sağladı¹⁷⁷.

Bu fikir İsrail'e monarşi döneminin sonundan itibaren hâkim olmaya başlamış ve Krallar Kitabı boyunca devam etmiştir. Ancak, peygamberlerin düşüncesinde böyle bir anlayışın hiçbir temeli yoktur. Hiçbir peygamber, Tanrı'ya özel bir yerde ibadet edilmesi gerektiğini iddia etmemiştir. Böylece ibadetin merkezîleştirilmesi fikri, peygamber öğretisinin sonucu değildir. Çünkü onlar, Allah'ın rahmetinin, yeryüzünün her tarafını kapladığını öğretmişlerdir¹⁷⁸. Ancak, peygamberlerin karşı koymasına rağmen Kudüs Ma'bedi, zaman içerisinde, kurban ibadetinin meşru olarak yerine getirilebileceği biricik yer kabul edildi. Fakat onun M.S. 70'de tahrip edilmesiyle, Yahudilik hem altardan, hem de kurban ibadetinden mahrum kalmıştır¹⁷⁹.

6- Ma'bedin Toplum Hayatındaki Yeri

Süleyman Ma'bedi İsrailoğullarının dinî merkeziydi. Bu özelliği, krallığın ikiye ayrılmasına ve Yero-boam'ın Beytel'de rakip bir ma'bed yapmış olmasına rağmen de devam etmişti. O zaman İsrail'in Şilo bölgesin-

176 Tesniye, 12/5-7,13-14.

177 Bauer, EBT, 901.

178 Kaufman, age, 161-162.

179 de Vaux, age, 331.

den bir peygamber olan Ahiyyah, Yahudi devletinin ikiye ayrılacağını önceden haber vermiş ve Kudüs'ten, Yahve'nin seçmiş olduğu şehir¹⁸⁰ diye söz etmişti. Kuzey'deki Krallık'ta yaşayan dindar Yahudiler de Kudüs'e bağlılıklarını devam ettiriyorlardı. Hatta şehrin düşüşünden sonra bile Şekem'den, Şilo'dan, Sâmiriye'den Ma'bed'i ziyarete gelenler, takdimelerini harabe halindeki Ma'bed'e getirmişlerdi¹⁸¹. de Vaux, Kudüs'ün kutsal şehir kabul edilmesini, Süleyman Ma'bedi'nin orada yapılmış olmasına bağlar¹⁸².

Ma'bed'in toplum hayatında önemli bir yere sahip olmasının sebeplerinden bazıları şunlardır: a) Her şeyden önce ma'bed, "Yahve'nin Evi" sayılıyordu. Sandığın oraya getirilmesiyle Yahve, evinin mülkiyetini üstlenmiş ve ma'bed bir bulutla doldurulmuştu¹⁸³. Çöl hikâyelerinde geçen bu bulut, Yahve'nin Cemaat Çadırı'ndaki huzurunun işareti sayılıyordu¹⁸⁴. Takdis esnasında sesli olarak okuduğu kısa şiirde Hz. Süleyman, Yahve'ye "bir ikamet yeri; ebedî olarak yaşayacağı bir ev yaptığını" söylemişti¹⁸⁵. Yahve'nin kendi ma'bedinde hazır bulunduğu şeklindeki bu inanç, ibadetin orada yapılmasının ve insanların dindarâne âdetlerinin yegâne sebebi kabul ediliyordu¹⁸⁶. Hezekiel'in şu hareketi bunun daha çarpıcı bir örneğini teşkil etmektedir: Asur Kralı Sanherib'in tehdit mektubunu aldığı anda o, derhal Yahve'nin ma'bedine gitmiş ve onu Yahve'nin huzurunda açmıştı¹⁸⁷. Mezmurların ibadetle ve ma'bedle birleştirilmesi de bunun bir başka delili sayılıyordu. Çünkü mezmurlarda

180 I. Krallar, 2/32.

181 Yeremya, 41/5.

182 de Vaux, age, 325.

183 I. Krallar, 8/10.

184 Çıkış, 33/9, 40/34-35; Sayılar, 12/4-10.

185 I. Krallar, 8/13.

186 de Vaux, age, 326.

187 II. Krallar, 19/14.

genellikle "Yahve'nin evine" veya "sarayına" bağlılıktan söz edilmektedir. Bunun sebebi olarak da, Yazıcıların, Tanrı'nın ma'bedde yaşadığından emin olmaları gösteriliyordu¹⁸⁸.

Orada yapılan ibadet hakkındaki istisnaya rağmen, peygamberler de şu şekilde aynı inancı paylaşıyorlardı: "Yahve Sion'dan gürler ve sesini Kudüs'ten işittirir"¹⁸⁹. İşaya'ya peygamberlik görevi de ma'bedde verilmişti. O, tahtında otururken Yahve'yi ve takdis gününde olduğu gibi, ma'bedi dolduran bulutu görmüştü¹⁹⁰. Ma'bed, "Yahve'nin Dağı" üzerinde yapılmıştı¹⁹¹. Özellikle İşaya'dan sonra Sion, dinî bir anlam yüklenmişti¹⁹². Yeremya'ya göre de Yahve'nin inayetinin tahtı Sion'dadır¹⁹³. Bununla beraber, Tanrı'nın, halkı arasındaki bu huzuru bir lutuf olup, halk O'na karşı sadakatsiz olduğunda bu lutuftan yoksun olacaktı¹⁹⁴. Nitekim Hezekiel, Yahve'nin inayetini, İsrâil'in günahlarıyla kirletilmiş olan ma'bedi terkederken görmüştü¹⁹⁵. Fakat İsrailoğullarına göre Tanrı, tahtının yeri olacak yeni ma'bede geri gelecek ve onların arasında ebediyen yaşayacaktı¹⁹⁶.

b) Ma'bedin toplum hayatında önemli bir yere sahip olmasının diğer bir sebebi de, onun bir seçim alâmeti oluşuydu. Tanrı'nın, yukarıda izah edilen, ma'beddeki bu huzuru bir lutuftu. Kendi halkı arasında, bu şehirde ve ma'bedde yaşamayı bizzat kendisi tercih etmişti. Ma'bed yapılmadan önce, yeri, teofany yoluyla belirlenmişti¹⁹⁷.

188 Mezmurlar, 27/4, 42/5, 76/3, 18, 122/1-4, 132/13-14.

189 Amos, 1/2.

190 İşaya, 6/1-4.

191 İşaya, 2/2-3.

192 Bk. Tesniye, 33/2; I. Krallar, 8/10-13; de Vaux, age, 281.

193 Yeremya, 14/21.

194 Yeremya, 7/1-15, 26/1-15.

195 Hezekiel, 8/6, 16-17, 10/18-19.

196 Hezekiel, 43/6-8.

197 II. Samuel, 24/16; II. Tarihler, 3/1.

Yahve Sion'u kendi evi olarak seçmişti¹⁹⁸. Böylece Sion, Tanrı'nın, ikameti için seçtiği dağdı¹⁹⁹. Kısaca belirtmek gerekirse, ulusal ma'bed tüm Yahudi ibadeti-nin ve dinî hayatının Kudüs'teki tarihî merkezi olup²⁰⁰ onun orada yapılmış olması, İsrâil kültürlerinin bir merkezde toplanmasına sebep olmuştur. Bu da onlara hem siyâsî hem de dinî yönden avantaj sağlamıştır²⁰¹.

7- Ma'bed'in Yıkılışı ve Safhaları

İsrailoğullarının Mısır'dan çıkışının dört yüz sekseninci yılında²⁰² Kral Süleyman tarafından yaptırılan ve dört asır ayakta kalabilen Ma'bed, Kral Süleyman'ın hükümdarlığı süresince Yahudi ibadetini Kudüs'te merkezileştirme ve İsrail'in dinî birliğini güçlendirmeye hizmet ederek, bütün diğer Yahudi kutsal yerleri arasında ilk sırayı almıştı. Hz. Süleyman'ın ölümünden sonra krallık ikiye ayrıldığında o, Güney'deki Yahuda Krallığı tarafından kullanılıyordu. Defalarca yağmalanma ve hasar görmesine rağmen, Bâbilliler'in M.Ö. 586'da Nabukadnezar (Buhtunnasr) yönetiminde Kudüs'ü tahribine kadar ayakta kalmıştı²⁰³.

Her ne kadar Ma'bed'in yıkılış sebebi olarak, İsrail'in günahları yüzünden onun kirletilmiş olması ve bunun üzerine Yahve'nin inayetinin orayı terketmesi gösterilmişse de²⁰⁴, bunu hazırlayan başka sebepler de vardı. Yeni Ahid'de de belirtildiği gibi ma'bed, amacının dışında kullanılmaya başlamıştı. Hz. İsa'nın tebliğ

198 Mezmurlar, 132/13.

199 Mezmurlar, 68/17, 76/2, 78/68.

200 Boscawen, Chad, Religious Systems of the World, 24; Pike, ERR, 371.

201 Smart, Wold's Religions, 206.

202 I. Krallar, 6/1-38.

203 II. Krallar, 24/8-16, 25/9, 13-17; Douglas, NBD, 1245; Hinnells, DR, 324; Grolier Universal Encyclopedia, XIX, 30.

204 Hezekiel, 8/10; de Vaux, age, 326.

yıllarına rastlayan bu dönemde ma'bedin durumu şöyle dile getirilmektedir: "...Yeruşalim'e geldiler, İsa ma'bed'e girip ma'bed'de olan satıcıları ve alıcıları dışarı atmağa başladı; sarrafların masalarını, güvercin satanların iskemlelerini devirdi. Ve bırakmıyordu ki, kimse ma'bed'in içinden bir kap geçirsin. Ve öğretilip onlara diyordu: 'Bütün milletler için benim evime dua evindenilecek'²⁰⁵ diye yazılmış değil midir? Fakat siz onu "haydut ini"²⁰⁶ ettiniz. Başkâhinler ve yazıcılar bunu işitip onu nasıl helâk edeceklerini araştırıyorlardı; zira kendisinden korkuyorlardı"²⁰⁷. Yine bir gün İsa ma'bed'den çıkarken öğrencilerinden biri ona şöyle demişti: "Muallim, bak, ne biçim taşlar, ne biçim binalar!" İsa da ona şu cevabı vermişti: "Bu büyük binaları görüyor musun? Burada taş üstünde yıkılmadık taş bırakılmayacak"²⁰⁸.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Güney'deki Krallık Yehuda'nın ve dolayısıyla ma'bed'in yıkılışı, peygamberlik görevi M.Ö. 626'dan M.Ö. 586'da Kudüs'ün düşüşüne kadar süren Yeremya'nın zamanına rastlar. Yeremya, Yahudi ulusunun felâketini önceden görmüş, fakat onun çabaları fayda vermemiştir. Neticede Kudüs yerle bir edilmiş ve Yahudi ileri gelenleri Bâbil'e, sürgüne götürülmüşlerdi. Bu dönem, hem Yahudi ulusunun hem de Yahve dininin ayakta kalabilmesi için dikkatli olunması gereken bir dönemdi. Çünkü üst sınıflar sürgün edilmiş, sadece çiftçilikle uğraşanlar yerinde kalmış; ma'bed tahrip edilmiş ve Ahid Sandığı, bir daha ele geçmemecesine kaybolmuştu²⁰⁹. Ma'bed'de yalnız Hz. Süleyman'ın on şamdanının yerinde, kutsal mekânda, yedi kollu bir şam-

205 İşaya, 56/7.

206 Yeremya, 7/11.

207 Markos, 11/15-18; Luka, 19/45-46; Yuhanna, 2/13-18.

208 Markos, 13/1-4; bk. Luka, 19/41-44; 20/5-8, 21/20.

209 Smart, Religious Experience, 356-360; Douglas, NBD, 1246.

dan, mayasız ekmek takdimi için bir masa ve buhur altarı kalmıştı²¹⁰. Artık bir daha Ahid Sandığı olmayacak, fakat buna rağmen Yahve'nin inayeti ma'bedi dolduracak²¹¹; O, bizzat İsrailoğulları arasında orada ikamet edecekti²¹².

Bütün bu olumsuz şartlara rağmen, sürgündeki Yahudiler, Kudüs'teki ma'bed'in yardımı olmaksızın Tanrı, Tanrı'ya ibadet ve dua hakkında pek çok şeyler öğrenmişler²¹³; Yahve'ye ibadet etmeye devam etmişlerdi²¹⁴. Bu arada, kaybolmuş vatana hasret duygusu, muhafazakâr bir geleneği devam ettirmede güçlü bir faktör olmuştu. Dahası, sürgündekiler aynı zamanda Hezekiel gibi lider peygamberleri de ortaya çıkarmışlardı. Hezekiel rahip ailesinden olup Kudüs'teki kurban ibadetini yeniden ihya etmek için çok çaba sarfetmişti. Onun, M.Ö. 571'de, gelecekte ma'bedin yeniden inşası ile ilgili vizyonu²¹⁵ ve inançlı iyimserliği, öncülüğünü yapmaya çalıştığı halkın isteklerine uygundu. Böyle bir umut olmaksızın toplum parçalanabilir ve İsrail'in mirası batırılmış olabilirdi²¹⁶.

Her ne kadar Hezekiel, sürgünde iken, bir vizyonla, yeniden inşa edilmiş bir ma'bed ve hedefine ulaşmış bir Kudüs görmüş ve bunu uzun uzun anlatmışsa da²¹⁷, Ma'bed henüz onarılmış değildi. Bununla beraber onun, ma'bed'in yıkılmadan önceki halini görmüş ve idealindeki ma'bedi de aynı şekilde canlandırmış olabileceği de düşünülmüştür. Fakat burada önemli olan, bu vizyonun

210 Douglas, NBD, 1246.

211 Hezekiel, 44/4.

212 Hezekiel, 43/7.

213 Brown, age, 105.

214 Epstein, age, 83. Sürgün döneminde Yahudilerin Bâbil ma'bedlerinde ibadet ettikleri ve onlardan etkilendikleri söylenir. Bk. Bosca-
wen, age, 24.

215 Hezekiel, 40/1-49, 43/1-27; Douglas, NBD, 1245.

216 Smart, Religious Experience, 360.

217 Bk. Hezekiel, 40/1-44.

ortaya çıkmasını sağlayan düşünce ve musibetin anlaşılmasını sağlayan ideal idi. Burada Hezekiel, tebliğinin özünü oluşturacak olan kutsallık, temizlik ve maneviyat düşüncelerine kesin açıklık kazandırmayı planlıyordu. Ma'bed, dinî esaslara göre yürüyecek bir hükümlürlüğün odak noktasını oluşturacaktı. Hezekiel'in bu teolojik düşünceleri, daha sonra yapılacak olan ma'bedin özelliklerinden çok, Yahudi düşüncesi üzerinde daha derin bir iz bırakmıştır²¹⁸.

Nitekim M.Ö. 538'de²¹⁹ İran İmparatorluğu'nu Batıya doğru genişleterek Bâbil'i fetheden İmparator Krus, Yahudilerin Kudüs'e dönüp ma'bed'i yeniden inşa etmelerine izin verdiği gibi, Nabukadnezar tarafından yağmalanarak götürülen altın ve gümüş eşyaları da, tekrar Kudüs'e dönen Yahudilere teslim etmişti²²⁰. Farklı zamanlarda pek çok grup Kudüs'e tekrar dönüp yavaş yavaş ma'bedi yeniden inşa işine, harabeler üzerinde, eski bulunduğu yerde, altın yapıyla başlamışlardı²²¹. Ma'bedin yeniden inşası, Yahuda valisi Zerubabel'in idaresi altında ve Şehbazar'ın kontrolünde²²², M.Ö. 515'te tamamlanmıştı²²³. Ancak bu yeni yapı, Süleyman Ma'bedi'nin modeline göre yapılmış olmasına rağmen²²⁴ daha az gösterişliydi. Ahid Sandığı sürgün esnasında kaybolduğundan, Kudüsülakdes de boş kalmıştı²²⁵.

218 de Vaux, age, 322-323.

219 Epstein, age, 80.

220 Ezra, 5/14-16.

221 Ezra, 3/2-6; Smart, Religious Experience, 362-363; de Vaux, age, 323; Brown, age, 105; Douglas, NBD, 1246.

222 Bu ikisinin aynı şahıs olduğunu söyleyenler de vardır. Bk. Judaica, XII, 547.

223 Ezra, 5/16; Judaica, XII, 547; Epstein, age, 81.

224 The Jewish Encyclopedia, XII, 85.

225 Glorier Universal Encyclopedia, XIX, 30; Herod tarafından yeniden yaptırılan ma'bed hakkında geniş bilgi için bk. The Jewish Encyclopedia, XII, 85-89; Judaica, XII, 550.

Böylece ma'bedin yeniden inşası tamamlanmış, fakat her şey bitmiş değildi. Helenistik çağ, çok geçmeden Yahudiliği yeni problemlerle karşı karşıya getirdi. Filistin, iki helenistik kültürel merkez olan Suriye ve Mısır arasında bulunuyordu. Siyâsî olarak ülke, sonunda Suriye'ye bağlandı. Helenistik tesir Yahudiler arasında, dinde olduğu kadar kültürde de kendini hissettirdi. Pek çoğu, bu yeni eğilime karşı olumlu bir tavır takındı. Hasidîler veya Muhafazakâr adı verilen diğerleri ise, atalarının inancına bağlı kalarak helenistik tesirden uzak durdular. Sonunda Suriye kralı IV. Antiochus Epiphanes, M.Ö. 168'de, Kudüs'teki ma'bedde ibadeti yasaklayıp M.Ö. 167'de bir Zeus heykelini ma'bedin içine koyup²²⁶ kendisine karşı gelenlere işkence etmeye başlayınca, Yahudilerle onun arasında şiddetli bir çatışma cereyan etti. Kutsal mekândaki yedi kollu şamdan, mayasız ekmeğe takdimi için kullanılan masa ve buhur altarı, Epiphanes tarafından ganimet olarak götürüldü ve bunların yerine bir putperest altarı veya bir heykel yerleştirildi²²⁷. Fakat dört yıl sonra, Yudas Makkabi idaresinde Yahudiler, bağımsızlıklarını yeniden elde etmeyi başardılar²²⁸ ve ma'bed, zafer kazanmış bir tavırla yeniden takdis edildi. Aradan bir yıl geçmez, M.Ö. 163'te de Ma'bed'e Romalı kumandan Pompey hâkim oldu. Fakat onu yağmalamadı²²⁹. Yaklaşık bir yüzyıl, Yahudi yüksek rahibi, Kudüs'te küçük bir krallığı idare etti. Romalılar Yunanlıları yendikten sonra, M.Ö. 63'ten itibaren de Suriye ve Filistin'i yönetmeye başladılar. Romalılar, yüksek rahiplere birkaç yıl müsadde ettikten sonra, Filistin'in farklı kısımlarının

226 Grollenberg, age, 188.

227 I. Makkabiler, 1/54; Douglas, NBD, 1246.

228 Ringgren-Ström, age, 130; Glorier Universal Encyclopedia, XIX, 30.

229 Bk. I. Makkabiler, 4/36-59.

kendi adlarına idaresini, yarı Yahudi olan Herod ailesine bıraktılar. Fakat M.Ö. 37'den itibaren Romalı memurlar, Yahuda eyaletine ve Kudüs'e hâkim oldular. Böylece, bu tarihten itibaren Yahudiler, Roma hâkimiyetine girdiler²³⁰.

Sürgün sonrası onarım zamanından beri bakıma muhtaç hale gelen Ma'bed, M.Ö. 37-4 arasında Yahuda Krallığı'nı ele geçiren Herod tarafından muazzam bir şekilde yeniden inşa edilmeye başlandı. Yeni binanın esas temeli M.Ö. 19'da atıldı ve on yıl sonra tamamlandı. O, önemli ölçüde genişletilmiş ve güzelleştirilmişti. Fakat birçok avlu, M.S. 64'e kadar tamamlanamadı²³¹. Ancak yeni bina bir asırdan fazla da ayakta kalamadı. M.S. 6'da Yahuda eyaleti; Romalılar tarafından doğrudan ilhak edildi. Bu arada Romalı vali Pontius Plate'in idaresi, çoğu zaman Yahudilerin dinî ve millî duygularını rencide ediyordu. Taşradaki Romalı memurların bozulma ve zorbalığı; bayraklarında imparatora ait tasvirleri taşıyan Lejyonların (bir alaya mensup erler) kutsal şehre gönderilişi, Yahudi duygusallığına aleni hakaret sayılıyordu²³². Bunun üzerine M.S. 66'da Yahudilerin başlatmış olduğu tekrar bağımsızlık teşebbüsü, başarısızlıkla sonuçlandı. Şiddetli bir çatışmadan sonra Titus idaresindeki Romalı askerler Kudüs'ü zaptettiler. M.S. 70'de de Ma'bed'i tahrip ettiler ve Yahudileri kendi yurtlarından dağıttılar. Ayrıca tüm imparatorluk üzerindeki Yahudiler, Roma'daki Jupiter tapınağının idâme masrafı için vergi ödemek zorunda bırakıldılar²³³.

230 Smart, Religious Experience, 342; Brown, age, 105-106.

231 The Jewish Encyclopedia, XII, 85; Judaica, XII, 550; Smart, Religious Experience, 378-379; Glorier Universal Encyclopedia, XIX, 30; Pike, ERR, 371; Hinnells, DR, 324.

232 Smart, Religious Experience, 378-379.

233 Brown, age, 105-106; Glorier Universal Encyclopedia, XIX, 30; Smart, Religious Experience, 342.

M.S. 70'de Kudüs'ün tahrip edilişi, Yahudi dininin kesin bir yokoluşu anlamına gelmedi. O dönemde ilgi odağı, şeriat kaidelerine bağlılık, kutsal metin çalışmaları ve sinagog ibadetine o kadar kaymıştı ki, ma'bedin yıkılması ve ma'bed kültürünün ortadan kalkması bir felaket derecesine varmadı. Başlangıçta Yahudiliğin manevî merkezi, Yavne'deki (Yabne) Yeshivah Akademisi iken²³⁴, Bar Kohba'nın başkaldırısının başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra (M.S. 132-135), bu merkez Galile oldu. Ayrıca Filistin dışında, Bâbil'de, sonraki yüzyıllarda Yahudiliğin gelişmesinde başlıca rolü oynayacak olan geniş bir Yahudi kitlesi de bulunmakta idi²³⁵.

8- Yıkılış Sonrası Durum

M.S. 70'de tahrip edilen ma'bed, M.S. 132'de Yahudilerin, Simon Bar Kohba önderliğinde, Romalılara karşı yeniden ayaklanması üzerine tamamen yıkıldı. Yahudiler buradan sürüldü ve şehir, "Colonia Aelia Capitolina" adı altında bir sömürge haline getirildi. Bu arada ma'bedin yerinde Romalılarca bir de putperest tapınağı inşa edildi. M.S. IV. yüzyıl başlarında İmparatorluğun Hıristiyanlığı kabul etmesiyle Kudüs, bir hac ve ziyaret merkezi haline getirildi. M.S. 330'da İmparator Konstantin, ma'bedin bulunduğu yerde, Hıristiyanların İsa'nın mezarının olduğunu kabul ettiği yerde, Kıyâme Kilisesi'ni yaptırdı²³⁶. Daha sonra Meryem Ana Kilisesi de, Jüstinyen tarafından yaptırılmıştı. Ancak, Hıristiyanlara ait dinî yapılar, M.S. 614'te İran hükümdarı Hüsrev tarafından tahrip edilmiştir.

234 Yeshivah Akademisi, geleneksel Yahudiliğin başlıca eğitim kurumu idi. Burada 18-20 yaş grubuna dahil tüm erkek çocuklar eğitim görürdü. Bk. Hinnells, DR, 356; Epstein, age, 112.

235 Ringgren-Ström, age, 131-132.

236 Bk. Mathews-Smith, ERE, 207.

M.S. 638'de şehir, müslüman Araplar tarafından fethedildi. Böylece Kudüs, Arap-İslâm medeniyetinin merkezlerinden biri haline geldi. Hz. Ömer devrinde, ma'bed zemini üzerinde tahta veya tuğladan sade bir mes-cid ve muallaktaşı (Hacer-i Muallaka) üzerinde bir mu-salla yapıldığı söylenir. Emeviler döneminde, Abdülme-lik bin Mervan M.S. 691'de, muallaktaş'ın üzerinde Kub-betü's-Sahrâ'yı yaptırmıştı²³⁷. Yine Abdülmelik bin Mervan tarafından yapımına başlanan Mescid-i Aksâ, oğ-lu Velid tarafından tamamlanmıştır.

Kubbetü's-Sahrâ'nın bir ziyaret mahalli olmasına karşılık Mescid-i Aksâ, ibadet mahallidir. Bugün Mes-cid-i Aksâ deyince, geniş manada, İslâm kaynaklarında zikredilen ve Halife Abdülmelik'ten, Osmanlı halifesi Kanuni Sultan Süleyman'a kadar gelip geçen pek çok hali-fe ve hükümdar tarafından burada inşa edilen Kubbetü's-Sahrâ, mezar türbe, tekke, zaviye, sebil gibi dinî yapı-ların bulunduğu, yaklaşık yüz elli dönüm arazi üzerine serpiştirilmiş "binalar külliyesi" anlaşılır. Dar mana-sıyla Mescid-i Aksâ, Kubbetü's-Sahrâ'nın Güneyinde ve o-na yakın bir yerde, Abdülmelik tarafından inşa edilmiş cami demektir. Mescid-i Aksâ'yı oluşturan bu yapılar bugün ayakta olmakla beraber, Süleyman Ma'bedi'nden sa-dece Ağlama Duvarı adı da verilen²³⁸ Batı duvarı günü-müze ulaşmıştır²³⁹.

237 Gerek Batılılarca, gerekse müslümanlarca Kub-betü's-Sahrâ'dan "Ömer Camii" diye bahsedil-miş olması doğru değildir. Bk. Pike, ERR, 208; Türk Ansiklopedisi, XXII, 329-330.

238 Brandon, DCR, 605; Glorier Universal Encyc-lopedia, XIX, 30.

239 İslâm Konferansı Teşkilâtı, Kudüs (Tarihî Belge), (trc. Acar Tanlak), 32; Hitti, Phi-lip K., Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi (trc. Salih Tuğ), II, 409-412; Buhl, F., "Kudüs", İslâm Ansiklopedisi (IA), XI, 953 vd.; Türk Ansiklopedisi, XXII, 329-330.

Görüldüğü gibi Ma'bed, M.S. 70'te Romalılar tarafından tahrip edildikten sonra, Yahudiler tarafından bir daha inşa edilmemiştir. Ancak, geleneksel Yahudiler, Mesih döneminde Üçüncü Ma'bed'in inşa edilebileceğine inanırlar²⁴⁰. Bu sebeple, Yahudi halkı, Kutsal Ma'bed'in yeniden inşası ve İlahî Huzur'un oraya tekrar geleceği umudunu günümüze kadar yitirmemişlerdir. Ortodoks Yahudi dua kitabında bu ma'bedin kurbanlarla yeniden ihya edilebileceği umudu yer alır. Yine onların reformcu ve muhafazakâr kesiminin dua kitaplarında, kurbanların yeniden ihyası umudunu açıkça gösteren ifadeler rastlanmaz²⁴¹.

Burada şu ve benzeri sorular akla gelebilir: Süleyman Ma'bedi, diğer adıyla Mescid-i Aksâ, M.Ö. 70'te Romalılar tarafından yıkıldığı ve Emeviler dönemine kadar aynı isimle yeniden inşa edilemediğine göre, İsrâ ve Mirac hadisesinin akabinde müşrikler Hz. Peygamber'e, Mescid-i Aksâ ile ilgili soruları niçin sordular? Onların bu soruları sorduğu sırada Mescid-i Aksâ yıkılmış durumda değil miydi? Yıkılmış vaziyette idiyse, Hz. Peygamber, sorulara neye göre cevap verdi?

Bu soruların cevabına geçmeden önce, konu ile ilgili ayet ve hadisleri göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Konu ile ilgili ayette şöyle denilmektedir:

"Kulu Muhammed'i bir gece Mescid-i Haram'dan, kendisine bir kısım âyetlerimizi göstermek için, çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah'ın şâ-nı yücedir..."²⁴².

Hız. Peygamber de konu ile ilgili bir hadisinde şöyle demiştir:

240 Hinnells, DR, 324.

241 Encyclopedia Britannica, XXI, 828.

242 İsrâ, 17/1.

"Mescid-i Aksâ'ya sefer ettiğimi söylediğimde Kureyş beni yalanlayınca, Mescid-i Haram'a gidip Hicir'-de²⁴³ ayakta durdum. Daha sonra Allah, Beyt-i Makdis'i ile gözümün arasındaki mesafeyi kaldırdı da, (denemek için ne sordularsa) Mescid-i Aksâ'ya bakarak onun nişânelerinden Kureyş'e haber vermeye başladım"²⁴⁴.

Bu husus, Müslim'in Ebu Hüreyre'den gelen rivayetinde, daha açık bir şekilde şöyle anlatılmıştır:

"Kureyş, bana seyahat ettiğim yerlerden soruyordu. Özellikle Mescid-i Aksâ'ya dair öyle şeyler sordular ki, ben İsrâ gecesi onlarla ilgilenip tesbit etmemiştim. Bu yüzden o kadar zor bir duruma düştüm ki, hayatımda hiçbir zaman öyle zorlanmamıştım. Bunun üzerine Allah Teâlâ, benimle Beyt-i Makdis arasında engel olan mesafeyi kaldırdı. Şimdi ben Beyt-i Makdis'i görüyordum. Ne sordularsa, muhakkak ona bakarak cevap vermiştim"²⁴⁵.

İbn Sa'd'ın, Ümm-i Hânî'den konu ile ilgili rivayetinde de Hz. Peygamber şöyle demiştir:

"Kureyş bana, Mescid-i Aksâ'nın kaç kapısı var diye sormuştu. Halbuki ben Kudüs Mescidi'nin kapılarını saymamıştım. Fakat karşımda mescid tecelli edince, ona bakmaya ve kapıları saymaya başladım"²⁴⁶.

Ayet ve hadislerden de anlaşılacağı gibi, Mescid-i Aksâ'nın varlığı Kur'ân ve Sünnet ile de kabul ve te'yd edilmiştir. Bu da gösteriyor ki, Hz. Süleyman tarafından inşa edilen ve çeşitli tahriplerden sonra Yahudiler

243 Hicir, Ka'be'nin Kureyş tarafından inşası sırasında yapı malzemesi yetişmediği için Beyt'in dışında bırakılan kısımdır. Bk. Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi, VI, 55; X, 59.

244 Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, Sahîhu'l-Buhârî, Menâkıbu'l-Ensar, 41; Tefsîru Sûre 17,3; Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac, Sahîh-i Müslim, İman, 276; Tefsîru Sûre 17,3; Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 377.

245 Müslim, İman, 278.

246 Bk. Tecrid Trc., X, 60.

tarafından defalarca onarılan Ma'bed, her ne kadar Romalılar tarafından son defa tahrip edilmişse de, bir Mescid-i Aksâ olgu ve imajı asla zihinlerden silinemiştir. Öte yandan, İslâmî anlayışa göre, "yeryüzünün her tarafı mescid" sayıldığından²⁴⁷, binanın yıkılmış olması, oranın mescid olma özelliğini ortadan kaldırmaz. Nitekim Hz. Peygamber, "Mescid-i Aksâ, yeryüzünde inşa edilen ikinci mesciddir"²⁴⁸, "Ancak şu üç mescide ibadet ve ziyaret amacıyla gidilir. Bunlar: Mescid-i Haram, Benim mescidim (yani Mescid-i Nebi) ve Mescid-i Aksâ'dır"²⁴⁹ buyurmak suretiyle, Mescid-i Aksâ'nın, bu özelliğini koruduğuna işaret etmiştir. Konu ile ilgili diğer pek çok hadisi ile de hem ashabını bilgilendirmiş, hem de bu anlayışı canlı tutmuştur.

Öte yandan, ticaret kervanlarıyla devamlı olarak Suriye ve Şam'a gidip gelen Kureyşliler de, bir Mescid-i Aksâ gerçeğinden haberdardılar. Hiç değilse onlar, Kudüs'ün coğrafî durumunu, Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'teki yer ve konumunu gidip görmüşlerdi. Mescid'in yeri o dönemde de muhafaza edildiği gibi, "Ağlama Duvarı" adı verilen "Batı Duvarı" da yıkılmamıştı. Mescid'in yerinin ve bir duvarının korunmuş olması bile, Mescid hakkında bazı bilgilerin edinilmesine yardımcı olabilirdi. Ayrıca Tevrat'ta da, Mescid-i Aksâ hakkında ayrıntılı bilgi verilmişti. Gerek o bilgilerden, gerekse İsrailiyyat türü anlatımlardan hareketle Mescid-i Aksâ hakkında bazı sorular sormak da mümkündür. Aynı şekilde, ticaret amacıyla Kudüs'e gidip gelenlerin, orada temas kurdukları Yahudilerden Mescid-i Aksâ hakkında birtakım bilgileri öğrenmiş olmaları da imkân dâhilinde idi.

247 Buhârî, Teyemmüm, 1; Salât, 56; Müslim, Mesâcid, 3,4,5.

248 Buhârî, Enbiyâ, 10, 40; Müslim, Mesacid, 1,2.

249 Buhârî, Mescid-i Mekke, 1,6; Müslim, Hacc, 415, 511, 512, 513.

Kaldı ki, bu soruları soran müşriklerin esas gâyesi, Mescid-i Aksâ hakkında bilgi edinmek de değildi. Onların amacı, Hz. Peygamber'i, İsrâ ve Mirac hadisesi ile ilgili olarak verdiği haberlerde yalanlamak ve bazı sorularla onu zor durumda bırakmaktı. Fakat Yüce Allah buna fırsat vermemişti. Bu durumda Mescid-i Aksâ konusunu İsrâ ve Mirac mucizesi ile birlikte değerlendirmek gerekmektedir. Eğer Hz. Peygamber, Allah'ın kudretiyle, bir gecede Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksâ'ya, oradan da Sidre-i Münteha'ya kadar götürülmüş²⁵⁰; semada peygamberlerle görüşmüş, Kudüs'te onlarla birlikte namaz kılmış ve onlara imam olmuşsa²⁵¹ ve bunlar birer mucize olarak gerçekleşmişse, Hz. Peygamber'in Mescid-i Aksâ hakkında vermiş olduğu bilgi ve cevapları da aynı çerçevede değerlendirmek gerekmektedir. Aksi takdirde ya konu ile ilgili âyet ve hadisleri görmezlikten gelmek veya tarihî gerçekleri inkâr etmek gerekecektir. Oysa âyet ve hadisleri görmezlikten gelmek ve hiçe saymak, iman nokta-i nazarından mümkün olmadığı gibi, tarihî gerçeklere ters düşmek de ilim nokta-i nazarından imkânsızdır.

C- MA'BED SONRASI DÖNEM: SİNAGOG

1- Tanımı

Yahudi cemaatinin öncelikle topluca ibadet etmek, halkı eğitmek veya kültürel kimliklerini korumak amacıyla toplandıkları yere sinagog adı verilir²⁵². Yahudi dinî literatüründe "dua ve ibadet evi" demek olan sinagog kelimesi, "toplama" anlamına gelen Grekçe "Sunagōgē" den gelir. Bu sonuncu kelime, klasik Yunancada "Cemaat" veya "cemaatin toplandığı yer" demektir. İbranca

250 Necm, 53/14.

251 Müslim, İman, 278.

252 Judaica, XI, 476; Pike, ERR, 366.

karşılığı da "Keneseth"tir. Keneset ise, halkın ibadet için toplanmasına denir ve "ev" anlamına gelen "Bet" kelimesiyle Bet ha-keneset (cemaat evi) tarzında bir tamlama ile kullanılır. Keneset'in Aramca karşılığı ise "Kanishta"dır²⁵³. Arapçaya da "Kenîse" olarak geçmiştir²⁵⁴. Aynı anlama gelmek üzere Kur'ân-ı Kerim'de "Salvât"²⁵⁵; hadislerde ise genellikle "Kenîsetü'l-Yehûd" kelimesi kullanılmıştır²⁵⁶. "Yahudilerin ibadet etmek üzere toplandıkları yeri" ifade etmek üzere Türkçede kullanılan diğer bir kelime de "havra" olup İbranca "hebhrâh"tan gelir²⁵⁷.

Sinagog kelimesine Yahudi kaynaklarında ilk önce I. Makkabiler, 14/28'in Grekçe metninde rastlandığı söylenir. Bu kelime orada "Sunagōge Megalē" (Büyük Toplantı) şeklinde ifade edilmiştir. Bu son ifade, Kitab-ı Mukaddes'in İngilizce metninde "Grand Assembly" olarak geçer²⁵⁸. Bununla beraber, Tevrat'ın İbranca metninde bu terimin yer almadığı da söylenmektedir²⁵⁹.

Yahudiler toplanma yerlerini ifade etmek üzere, "yer" veya "ev" anlamına gelen "bet" kelimesi ile başlayan üç terkip kullanırlar. Bunlar: Bet ha-Keneset (toplanma yeri), bet ha-tefillah (dua yeri) ve bet ha-midrash'tır (Tevrat okuma yeri). Bu terimlerin hepsi de

253 The Jewish Encyc., XI, 619-620; The Universal Jewish Encyc., "Synagogue", X, 119; Zeitlin, Solomon, The Origin of the Synagogue (Ed. Harry M. Orlinsky), 72-73; Maybaum, Ignaz, Synagogue and Society, 131; Cohen, Martin, "Synagogue", ER, XIV, 210; Gutmann, Joseph, The Jewish Sanctuary, 3; Oesterley, W.O.F.-Box, G.H., The Religion and Worship of the Synagogue, 309.

254 İbn Manzur, age, VI, 199.

255 Hacc, 22/40.

256 İbn Mâce, Mesâcid, 2; Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 416, II, 222, VI, 25.

257 Meydan Larousse, V, 709.

258 Bk. The Jerusalem Bible, 600; The Jewish Encyclopedia, XI, 619.

259 Oesterley-Box, age, 309.

Talmud döneminde kullanılıyordu²⁶⁰. Bu üçü içerisinde en çok kullanılanı olan bet ha-keneset, Talmud döneminden beri temel terim olmuştur²⁶¹. Yeni Ahid'de de, sinagogtan, "Yahudi dua ve ibadet yeri" diye söz edilmektedir²⁶².

Sinagog kelimesi, Almanca, Fransızca, İtalyanca ve İngilizceye, Ortaçağ Latincesi kanalıyla geçmiştir. Yahudi İspanyolcasına ise "esnoga" şeklinde girmiştir. Daha sonra bu kelime yaygın olarak, "halkın evi, dua evi, toplanma yeri ve Sabbat evi" anlamlarında kullanılmıştır²⁶³. "Tanrı ile buluşma yeri" anlamına da gelir. Yine, Talmud'da geçen ifadelere göre, sinagogun, "halkın evi, küçük ma'bed" gibi anlamlara geldiği de söylenmektedir²⁶⁴.

Verilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi, önce "cemaat", sonra da "cemaatin toplandığı yer" anlamına gelen sinagog kelimesi, Yahudilerin Yunan idaresine girdikleri M.Ö. 4. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır²⁶⁵.

2- Dinî Kurum Olarak Ortaya Çıkışı

Sinagoglar, yukarıda da belirttiğimiz gibi, her şeyden önce dua yapma, Kânun'u okuma ve halkın eğitimi amacıyla yapılmış binalardır. Yahudiliğin organize edildiği bir dönemde ortaya çıkmış ve çok geçmeden Filistin'de, Filistin dışında (Diaspora) ve hatta bizzat Kudüs'te ma'bedle yanyana görülmeye başlamış olmalarına rağmen sinagogların ortaya çıkış tarihleri kesin olarak

260 Gutmann, age, 1.

261 Cohen, "Synagogue", ER, XIV, 210.

262 Zeitlin, age, 73.

263 The Universal Jewish Encyc., X, 119.

264 Encyclopedia Britannica, XXI, 563.

265 Bk. Oesterley-Box, age, 309; Cole-Morgan, age, 133.

bilinmemektedir²⁶⁶. Yahudi geleneği, sinagogun menşei-
ni Hz. Musa'ya²⁶⁷, hatta atalar dönemine kadar götürür.
Yahudi tarihçisi Josephus, Hz. Musa'nın erkeklere, Tev-
rat'ı dinlemeleri için haftada bir gün, günlük işlerini
bırakmaları gerektiğini söylediğinden²⁶⁸ bahsetmiştir.
Hz. Musa'nın bu sözü, genel olarak bir sinagogun varlı-
ğına işaret olarak anlaşılır. Yahudi filozof Philon
da (M.Ö. 20-10, M.S. 50?), sinagogun başlangıcını Hz.
Musa dönemine kadar götürür. Öte yandan Kudüs Targu-
mu'nda²⁶⁹, Jethro'nun (Şuayb) Hz. Musa'ya, halka, kendi
sinagoglarında yapabilecekleri duaları öğretmesini tav-
siye ettiğinden²⁷⁰ söz edilirken; Tarihler Targumu'nda,
Gibeon'un yüksek yerleri sinagoga benzetilmişti²⁷¹. On-
kelos Targumu da Jethro'yu, sinagog idarecisi gibi gös-
termiştir²⁷². Yine Mezmurlar, 74/8'de geçen "Tanrı'nın
buluşma yerleri" ifadesi, genel olarak sinagogların var-
lığına işaret olarak kabul edilmiştir²⁷³. Yeremya, 39/
8'de zikredilen "halkın evi" sözcüğü de sinagogun menşe-
ine işaret olarak yorumlanmıştır²⁷⁴.

266 de Vaux, age, 343; Encyclopedia Britannica,
XXI, 563; Cohen, "Synagogue", ER, XIV, 210.

267 Gutmann, age, 1.

268 Resullerin İşleri, 15/21.

269 Targum: Eskiden Yahudilerin kullandığı, Aram-
caya tercüme edilmiş Tevrat nüshalarından bi-
ridir. İkinci Ma'bed döneminin sonunda Yahudi-
ler, Aramca'yı ana dilleri olarak kabul ettiler
ve İbranca Tevrat metinlerini anlayamaz duru-
ma geldiler. Bu sebeple Tevrat'ı topluca okur-
ken Aramca tercümesini de yanlarında bulundur-
maya başladılar. Bunların en meşhuru Onkelos
Targumu'dur. Diğerleri de Kudüs ve Tarihler
Targumu'dur. Bk. Hinnells, DR, 322-323; Pike,
ERR, 370.

270 Çıkış, 18/20.

271 I. Tarihler, 16/39.

272 Tekvin, 25/7; Bk. Rowley, H.H., Worship in An-
cient Israel, Its Forms and Meaning, 213 vd.

273 Encyc. Britannica, XXI, 563; Cohen, "Synagogue",
ER, XIV, 210.

274 The Jewish Encyc., XI, 619; Encyc. Britannica,
XXI, 563; Cohen, "Synagogue", ER, XIV, 210.

Fakat bugün hakim görüş, onların, ma'bed ibadetlerinin yerine getirilebilmesi için, sürgün esnasında Bâbil'de ortaya çıktıkları şeklindedir. Bununla beraber onların, Ezrâ veya Nehemya dönemlerinden sonra veya bölgede İran hâkimiyeti döneminin hemen akabinde bizzat Filistin'de ortaya çıktıkları görüşünü benimseyenler de vardır. Bazı bilim adamları da sinagogları, Filistin menşeli olup sürgün öncesi dönemde ortaya çıkmış bir müessesesi olarak kabul eder. Bu da onların, Yeşu'un reformunun bir sonucu olarak ortaya çıkmış oldukları intibâını verir. Bu kanaati benimseyenler şöyle düşünürler: Ülke halkı, Yeşu tarafından mahallî ma'bedlerinden ve kurban ibadetinden mahrum edilince, topluca ibadet için belirli günlerde bir araya geldiler, fakat kurban kesemediler. Bunun tabii sonucu olarak da sinagoglar ortaya çıkmıştır.

Konu ile ilgili bu varsayımların çokluğunun sebebi, eski metinlerdeki ifadelerin yeterince açık olmaması ve sinagogun varlığını gösteren arkeolojik deliller vb. de rastlanmamış olmasıdır²⁷⁵. Fakat kitabe ve papi-rüsler, M.Ö. 3. yüzyıl ortalarından itibaren Mısır'da dua evlerinin varlığını göstermiştir²⁷⁶. Josephus da,

275 Gutmann, age, 1.

276 İsrailoğullarının Mısır'daki ibadet yerleri ile ilgili olarak Yunus sûresi, 10/87. ayette şöyle denilmektedir: "Biz de Musa ve kardeşine, kavminiz için Mısır'da evler hazırlayın ve evlerinizi namaz kılınacak yerler yapın... diye vahyettik". Bu ayetle ilgili bir açıklamaya göre, İsrailoğulları, ancak mescidlerinde ve havralarında ibadet ediyorlardı. Allah, Musayı İsrailoğullarına peygamber olarak gönderdiğinde Firavun, İsrailoğullarının ibadet yerlerinin yıkılmasını emretti. Bunun üzerine ibadet yerlerinin tamamı yıkıldı ve onlar da ibadetten alıkonuldular. Daha sonra Allah, Musa ve Harun'a, "İsrailoğulları için Mısır'ın belirli yerlerinde evler edin" diye vahyetti. Ayette geçen "evler"den maksat mescidlerdi, yoksa oturulan evler değildi. Yine bu ayette kastedilen, "Firavun ve beraberindekilerin tuzağından emin olmanız için, evlerinizde namaz kılın" demektir. Ayrıca bu konuda

Antiochus Epiphanes'in halefleri döneminde Antakya'da bir sinagogun varlığından bahsetmiştir. Bunun, sinagogun varlığından söz eden en eski delil olduğu söylenmektedir. Öte yandan, Kitab-ı Mukaddes metinlerinin hiçbiri, sürgün esnasında Bâbil'de ortak dua yerlerinin varlığını ispatlamaz. Hatta Henoch'un Apokrif Kitabı'nda "toplanma evlerinin" zikri²⁷⁷ genellikle, Filistin'de sinagogların var olduğu teorisini desteklemek için ileri sürülür, fakat bu evler, Makkabiler döneminin ma'bedleridir. Geriye, onları destekleyen Mezmurlar'ın, 74/7-8'de geçen "Onlar senin ma'bedini (Makdis) ateşe verdiler... Ülkede Allah'ın bütün cemaat yerlerini yaktılar" sözleri kalır. Pek çok araştırmacı bu mezmuru, Makkabiler dönemine atfeder. Fakat bu görüşü kabul etmek oldukça zordur. Çünkü yukarıda zikredilen pasajın, ma'bedin 586'da tahribine işaret ettiği açıktır. Aynı pasajda geçen, "...Allah'ın bütün cemaat yerleri..." sözüyle de, sinagoglardan önceki ma'bedlerin kastedilmiş olması daha muhtemeldir. Diğer taraftan, bu müesseseleri Yeşu'un yenilikleriyle irtibatlandırmak da kolay değildir. Çünkü mahalli ma'bedler sadece kısa bir süre için kapatılmıştı. Öyle anlaşılıyor ki, bu "cemaat yerleri", Kudüs'ün düşüşü zamanında bir kere daha etkili olan aynı mahallî ma'bedlerdir.

Bu durumda, sinagogların ne zaman ortaya çıktıklarına kesin olarak karar vermek mümkün değildir. Muhtemelen bu müessese, Yahudilerin sürgünden sonraki hayatlarında büyük rol oynayan iki faktörün etkisi altında, tedricî olarak meydana gelmiştir. Bunlardan birincisi, ma'bedin yıkılmasıyla ortadan kalkan kurban ibadetinin yerine, Kudüs dışında dua yerlerine sahip olma zarureti-

sabretmeleri ve evlerinde mescidler edinmeleri emredilmiştir. Bk. Muhammed ed-Dâvûdî, el-Mescidü fi'l-Kitâbi ve's-Sünneti ve Akvâli'l-Ulemâi, 48.

277 Henoch, 46/8.

nin doğması; ikincisi ve belki de en önemlisi, ma'bedin yıkılmasından sonra Tevrat'ın ön plâna geçmesi ve bundan dolayı kutsal metinleri toplu halde okuyup öğrenmenin bir mecburiyet haline gelmesidir. Bu iki zaruretın tabîî sonucu olarak sinagoglar ortaya çıkmıştır. Çünkü sinagoglarda öğreti, en az dua kadar önemlidir²⁷⁸.

Şu halde, sinagogun ortaya çıkışını kuruluş amacıyla birlikte düşünmek gerekmektedir. Solomon Zeitlin, dinî karakterli müesseselerin ortaya çıkışını toplumun sosyo-ekonomik durumuna bağlar ve Yahudi hayatının ayrılmaz parçası olan sinagogun menşeinde sosyo-ekonomik karakterli olduğunu söyler²⁷⁹. Konuyla ilgilenenlerin çoğunluğunun kabul ettiği görüşe göre, sinagoglar, ma'bedin yerine geçmek üzere ve halkın topluca ibadeti ve eğitimi için yapılmış müesseseler olarak, Yahudilerin Bâbil Tutsaklığı esnasında ortaya çıkmışlardır²⁸⁰.

3- Bölümleri

Sinagoglar; bazen yuvarlak, bazen kare, bazen dikdörtgen, bazen de sekizgen şeklinde olan, mimârî yapıları ülkeye ve çağa göre değişen sade yapılardır. Sinagogların en kutsal yeri; Doğu yönünde bulunan ve bir perde ile örtülen "Aron ha-Kodeş" adı verilen dolap veya hücredir²⁸¹. Rulo halinde el yazması Tevrat tomarları, burada bir sandık içinde muhafaza edilir²⁸². Sandık Kuds yönünde olup dua esnasında herkes ona döner. Sandığın önünde, tavana asılı ve sürekli yanan ebedî ışık ve-

278 de Vaux, age, 343-344.

279 Bk. Zeitlin, age, 15-17.

280 Hertzberg, Arthur, Judaism, 233; Ayrıca bk. Encyc. Britannica, XXI, 563; de Vaux, age, 343; Gutmann, age, 1; Epstein, age, 79; Parkes, James, The Foundations of Judaism and Christianity, 12.

281 Bk. Çıkış, 25/16, Tesniye, 10/2; II. Tarihler, 35/3.

282 Tümer-Küçük, age, 132.

ya daimî lamba (ner tamid) bulunur²⁸³. Daha sonraki Yahudilik, her sinagogun kalbi durumunda olan bu "kutsal sandığı", daha önceki dönemlerden bir miras ve bir sembol olarak devralmıştır²⁸⁴.

Sinagogların ortasında, âyini yöneten kişinin dua etmesi ve Tevrat'tan bölümler okuması için yapılmış; yönü sandığa dönük bir okuma masası veya kürsü (Bema, al-mamor)²⁸⁵ vardır²⁸⁶. Bunun, Kudüs Ma'bedi'ndeki altanın yerini aldığı söylenir²⁸⁷. Şamdanlar bu kürsüde durur. Binanın üç tarafında, cemaatin oturması için oturaklar bulunur. Üst katta, kadınlara tahsis edilmiş bir dehliz vardır. Kadınları ayrı bir bölmede bulundurma uygulaması, muhafazakâr sinagoglara aittir. Öteden beri Yahudi anlayışına göre kadınların, ince bir duvar veya perde ile ayrılmış bir bölmede oturmaları gerekmektedir. Günümüzde ise, Liberal veya Reform yanlısı Yahudiler, tüm ailenin bir arada oturmasına izin verir. Böylece erkek ve kadınlar birlikte oturabilirler.

"Oyma putlar yapmayacaksın"²⁸⁸ emrinden dolayı sinagoglarda resim veya suret yoktur. Ancak Kutsal Kitap metinleri duvarlara yazılabilir. Fakat sandığın üzerinde genellikle bir arslan veya kartal figürü, bir taç veya On Emir'in iki tabletinin sembolik bir resmi vardır²⁸⁹. Yine sinagoglarda, Yahudilerin dinî ve millî sembollerinden biri olan yedi kollu şamdan (Menora) bulunur. Onların diğer sembolü, Kral David'in mührü

283 Bk. Çıkış, 27/10; Levililer, 24/2; Gutmann, age, 13; Oesterley-Box, age, 310; Encyc. Britannica, XXI, 564.

284 Kaufman, age, 302.

285 Ortaçağ Aşkenazi Sinagoglarında bu kürsüye al-mamor (Arapça el-minber'den) veya Shulhon denilirken, Sefardi cemaatlerinde genellikle tevah veya migdal (migdal etz) deniliyordu. Bk. Gutmann, age, 15.

286 Gutmann, age, 15; Encyc. Britannica, XXI, 564; Oesterley-Box, age, 309-310.

287 Epstein, age, 169.

288 Çıkış, 20/4; Tesniye, 14/21.

289 Parrinder, Worship, 174, Living Religions, 144-145.

olarak kabul edilen, iki üçgenden meydana gelmiş "Magen David" adı verilen altı köşeli bir yıldızdır²⁹⁰. Ayrıca, bazı modern sinagoglarda altı köşeli yıldız desenleriyle süslü, boyalı cam pencereler (vitraylar) bulunmasına rağmen içeride, Tevrat tomarları veya eski ma'bedden kalma yedi kollu şamdan gibi unsurlar azdır. Yine bazı modern sinagoglarda, ilahi söylemek için çalgı âleti de bulundurulur²⁹¹.

Sinagoglarda bulundurulanan eşyaların aynı zamanda sembolik yönleri de vardır. Bunlardan hâlâ sık sık kullanılan yedi kollu şamdanın haftanın yedi gününü, on kollu şamdanın On Emri ve galeriyi tutan On Sütun'un da İsrail Krallığı'nın on kabilesini temsil ettiği söylenmektedir²⁹². Bazen sinagog veya müstemilâtı içerisinde, dinî bir banyo almak için kullanılan ve "mikveh" adı verilen bir odaya rastlamak da mümkündür²⁹³.

Bugün pek çok Ortodoks sinagog, bu özelliklerin tamamını veya pek çoğunu muhafaza eder²⁹⁴.

290 Öteden beri Yahudi sembolü olarak bilineğelen, Davud'un bu altı köşeli yıldızı, İsrail devletinin bayrağında da görülmektedir. Bunun yegâne Yahudi sembolü olarak kullanımı ise, sadece bir kaç asır öncesine kadar gider. Ondaki önce bu yıldız, bir süsleme motifi olarak Yahudi olmayanlar tarafından da kullanılıyordu. Günümüzde o, Yahudi mezar taşlarında da göze çarpar ve genç Yahudiler tarafından, boyuna takılan bir süs olarak da kullanılır. Bk. Hinnells, DR, 195.

291 The Jewish Encyc., XI, 640; Parrinder, Worship, 174, Living Religions, 144-145, A Book of..., 17-18, What World Religions, 165.

292 Parrinder, What World Religions, 165.

293 Mikveh hakkında geniş bilgi için bk. Hinnells, DR, 213-214.

294 Encyc. Britannica, XXI, 564.

4- Sinagog-İbadet İlişkisi ve Sinagogda Yapılan İbadetler

a) Sinagog-İbadet İlişkisi

Yahudilikte ibadet ferdî olarak veya cemaat halinde yapılabilir. Ferdî ibadet evde, cemaatle ibadet ise sinagogta yapılır. Ma'bed döneminde genel olarak kurbanaya dayalı ibadet de ma'bedde yapılırdı. Ma'bede bağlı olmayan ibadet merasimi ise, Bâbil Sürgünü'nden sonra ortaya çıkmıştır²⁹⁵. Bunu göz önünde bulundurarak Annamari Schimmel, Yahudi ibadetini, ma'bed dışında ifa edilen ve kutsal yerlere ihtiyaç duyulmayan ilk ibadet olarak kabul eder²⁹⁶.

Pek çok Yahudi, Sabbat ve diğer bayramlarda sinagoga giderken, haftanın diğer günlerinde evde dua eder. Evde yapılan dualar, küçük farkların dışında, topluca yapılan dualara benzer. Meselâ, "Şema İsrail" (İşit Ey İsrail) duası, dindar Yahudiler tarafından her sabah ve akşam sinagogtaki gibi evde de okunur. Bu da çocuklukta öğrenilen ilk ve ölürlen okunan son duadır²⁹⁷.

Dindar bir Yahudi, "Amida"yı²⁹⁸ veya "Onsekiz ha-

295 Tümer-Küçük, age, 248.

296 Schimmel, age, 113.

297 Bk. Hinnels, DR, 295; Pike, ERR, 349-350; Epstein, age, 162.

298 Amida, Yahudi ibadetinin belli başlı dualarından birisidir. Bu dua, Kudüs'e dönerek ayakta yapıldığından, "ayakta durmak" anlamına gelen "Amida" kelimesiyle ifade edilmiştir. Amida, 19 hayır duadan oluşur. Aynı zamanda "Shemoneh Esreh" (Onsekiz hayır dua) olarak da bilinir. İkinci asırda ayrılıkçılara karşı bir hayır dua ilavesiyle on dokuz olmuştur. Amida, günde üç defa okunur. Sabbat günlerinde ve dinî bayramlarda, az farkla ve ilâve bir Amida (Musaf) ile aynı dua okunur. Bk. Hinnels, DR, 36; Epstein, age, 165.

yır dua"yı (Shemoneh Esreh) okumak suretiyle ve diğer pek çok olayda, çeşitli türden yiyecekleri yerken, güzel şeyleri koklarken, şimşegi, gökkuşağını, denizi, hikmetli kişi veya kralları gördüğünde, hülasa her güzel şey veya değerli şahıs için ev hayatında devamlı olarak Tanrı'ya hameder. Yahudilik, maddeye değer veren ve genel olarak zühde karşı olan bir din olduğundan, bu dine göre bekarlık ve kısırlık tabii değildir. Bu sebeple erkeğe verilen ilâhî emir, "verimli ol, çoğal ve yeryüzünü yeşert"²⁹⁹ şeklindedir. Dolayısıyla Yahudilikte evliliğe büyük önem verilir. Çünkü Yahudi evi, hem haftalık Sabbat'ta, hem de yıllık Pesah'ta dinî tören bakımından, sinagogtaki kadar önem verilen dinî bir merkez durumundadır³⁰⁰. Ayrıca pek çok Yahudi evinin giriş kapısının arkasında "Mezuza" adı verilen, uzun bir boru içine rulo halinde konmuş, üzerine "Şema"nın ilk iki paragrafı³⁰¹ elyazması halinde bulunan³⁰² mahfazalar asılıdır³⁰³. Dindar Yahudiler eve her giriş ve çıkışlarında, Tanrı'nın Kanunu'nu hatırlamak için, mezuzaya dokunur ve ellerini öperler. Bu kutu, evin bir Yahudi evi ve Yahudi evinin de sinagog kadar, kendisinde Tanrı'ya düzenli olarak ibadet edilen kutsal bir yer olduğunu gösterir³⁰⁴. Bazen büro ve okulların giriş kapıları arkasına da konan mezuzanın, Tevrat'ın Tesniye bölümünde geçen "Dinle ey İsrail: Allahımız Rab, bir olan Rab'dir..."³⁰⁵ sözüne istinaden, Tanrı'nın huzuru kadar, onların Tanrı'ya olan güvenlerini de sembolize eder³⁰⁶. Yahudilikte sabah duası "Sharit" ve öğ-

299 Tekvin, 1/22, 9/1.

300 Parrinder, Worship, 176.

301 Bk. Tesniye, 6/4-9, 11/13-21; Sayılar, 15/37-41.

302 Hinnells, DR, 213.

303 Tümer-Küçük, age, 132.

304 Parrinder, A Book of, 16, Worship, 171; Epstein, age, 161.

305 Tesniye, 6/4-9, 11/20; Nigosian, S.A., World Religions, 31; Mathews-Smith, DRE, 282; Hinnells, DR, 213.

306 Pike, ERR, 253.

leden sonra duası "Minha"dan farklı olarak akşamları evde yapılan bir dua türü de "Maariv" veya "Maarib"-tir³⁰⁷.

b) Sinagogta Yapılan İbadetler

Yahudilikte topluca yapılan ibadetler; günlük, haftalık ve yıllık olmak üzere üçe ayrılır. Günlük ibadetler arasında; sabah, öğleden sonra ve akşam olmak üzere, üç dua zamanı vardır³⁰⁸. Bu günlük üç dua, ma'bed dönemine dayanır. Bunlardan sabah ve öğleden sonra duaları daha önemlidir. Çünkü bu dua zamanları, Eski Ma'bed'de günlük olarak kesilen kurbanların takribi zamanlarına tekabül eder³⁰⁹. Sabah ve akşam duaları şunlardan ibarettir:

1. Yahudi inancının temel esaslarını ihtiva eden ve övgülerle dolu ilâhîlerden oluşan Şema³¹⁰.

2. Bir çeşit "ortak dua" sayılan "Simone Esre" (on sekiz hayır dua) veya diğer adıyla Amida. Amida, bütün ibadetlerde, cemaatle ayakta okunur. Cemaat fertleri bu duayı alçak sesle; okuyucu, herkes adına yüksek sesle okur. Amida, Tanrı'ya iman itirafıyla başlayıp Kudüs'ün yeniden imarı ve barış için yapılan dualarla sona erer³¹¹.

3. Tanrı'nın ismini takdis ve krallığının gelmesi için yapılan dua "Kaddish"³¹².

307 Mathews-Smith, DRE, 267; Örs, age, 400; Oesterley-Box, age, 315.

308 Hertzberg, age, 233.

309 Parrinder, Worship, 175.

310 Bk. Tesniye, 6/4-9, 11/13-21; Sayılar, 15/37-41; Epstein, age, 162.

311 Parrinder, Worship, 176; Epstein, age, 162; Hertzberg, age, 227.

312 Bu duanın esasını, İşaya, 6/3'te geçen şu ifadeler oluşturur: "Ve biri obirine çağırıp diyordu: Orduların Rabbi Kuddüstür, Kuddüstür, Kuddüstür; bütün dünya onun izzetiyle dolu". Ayrıca bk. Epstein, age, 163.

4. Tanrı'nın, dinî hakikati açığa vurmasına bir teşekkür sayılan "Alēnū", öğleden sonra duası Şema'yı ihtiva etmez. Onun yerine, çeşitli övgüler yapılır ve türlü şarkılar söylenir. Öte yandan, işçiler, günlük işlerine başlamadan önce dua ve ibadetlerini yapabilsinler diye, sabah duaları genellikle saat 6'da yapılır³¹³.

Yahudilikte cemaatle yapılan dua daha önemli olup Yahudilerin dinî hayatında merkezî bir yer işgal eder. Duanın uygun yeri ise sinagog olmakla beraber, Cumartesi hariç, haftanın diğer günlerinde evde de yapılabilir³¹⁴. Pek çok mezmur ve kutsal kitap bölümleri tüm ibadetlerde okunduğu halde, Pazar ve Salı günleri sabah ibadetlerinde sadece Tevrat'tan bölümler okunur³¹⁵.

Yahudilikte haftalık ibadet, kutsal günleri sayılan Sabbat'ta (Cumartesi) yapılır. Yahudilerin dinî hayatlarının merkezini teşkil eden Sabbat; bütünüyle bir dinlenme ve dua günüdür. Bu günde sadece iş yapmak yeterli olmayıp aynı zamanda ateş yakmak, yazı yazmak ve hatta telefon etmek bile yasaklanmıştır. Dindar Yahudilere göre Sabbat, sevinç ve neşe içerisinde geçirilmesi gereken bir bayram günüdür³¹⁶. Bu günün hazırlıkları Cuma günü ikindi vaktinden itibaren başlar. Yahudilikte günler Güneş'in batışından batışına hesap edildiğinden, Sabbat ibadeti de Cuma günü akşamı havanın kararmasıyla başlayıp Cumartesi günü Güneş'in batışıyla sona erer³¹⁷.

Sabbat âyini, hem evde hem de sinagogta yapılabilir. Evde yapılan Sabbat âyini; evin hanımının oldukça

313 Parrinder, Worship, 175.

314 Ringgren-Ström, age, 135-136; Schimmel, age, 113.

315 Parrinder, Worship, 176.

316 Ringgren-Ström, age, 136; Parrinder, Worship, 176, A Book of, 16; Pike, ERR, 332.

317 Çıkış, 16/29; Parrinder, Living Religions, 143; Pike, ERR, 332+ Mathews-Smith, DRE, 389-390.

parlak özel şamdanlardaki mumlar üzerine yaptığı hayır dua ile başlar. Baba ve çocuklar annenin etrafında toplanır. Anne, mumları yakarken şöyle dua eder: "Ey Tanrı! Bizim Allahımız, kâinatın hâkimi, emirleriyle bizi takdis eden ve bize, Sabbat ışığını tutuşturmamızı emreden Tanrı! Hamd sanadır"³¹⁸. Öte yandan baba, eline bir fincan şarap alıp üzerine hayır duada bulunduktan sonra herkese birer yudum içirir³¹⁹. Sonra Sabbat sonunu dilimlenip paylaşılır. Bazen peşinden bir akşam yemeği yenebilir³²⁰. Âyinin bu kısmı evde kutlanandır.

Sinagog ibadeti, Tanrı'ya yapılan dua ve övgülerle, özellikle İsrail halkını korumasından dolayı O'na teşekkürle ve Yahve'nin "Evi"nin ibadetini yenilemesinden dolayı yapılan bir dua olan Amida ile başlar. Bu ve daha sonra yapılan duaların ve okunan mezmurların dili, Ortodoks sinagoglarda İbranca, Reformcu sinagoglarda ise kısmen İbranca, kısmen İngilizcedir. Fakat İsrail devletinde bu dilin yeniden canlanması ve yaygın olarak kullanılmasından dolayı günümüzde ibadet dili daha çok İbrancadır³²¹.

İbadetin önemli kısmını, sinagogun Doğu yönündeki Aron ha-Kodeş denilen yerde bulunan sandıkta muhafaza edilen Tevrat tomarının topluca getirilişi ve cemaate okunuşu teşkil eder. İbadet, sandığın açılışı ile başlar. Sonra, altın veya gümüşle süslenmiş kadife veya ipek örtüye sarılmış Tevrat tomarı sandıktan çıkarılıp sinagogun etrafında dolaştırılır. Bu esnada herkes, arkasını Kanun'a dönmüş olmamak için ona doğru yönelir. Yanlarından geçerken onu selâmlar veya elleriyle ona dokunur. Sonra Tevrat tomarı okuma masasının üzerine ko-

318 Bk. Hertzberg, age, 120.

319 Hinnells, DR, 292.

320 Parrinder, Living Religions, 143, A Book of, 16-17.

321 Parrinder, Living Religions, 145.

nur, örtüsü açılır ve herkesin görmesi için havaya kaldırılır. Daha sonra Kanun'dan bir bölüm, İbranca olarak okunur. Bununla beraber, İngilizce tercümesiyle veya ibadet edenlerin yaşadığı ülkenin dilinde de okunabilir. Ayrıca Tevrat'ın sonlarından, peygamberler bölümü gibi bir bölüm de okunabilir³²². Dinî bayram ve şenlik zamanlarında ve Sabbat'ta kısmen Tevrat'tan, kısmen de peygamberlere ait bölümlerden bazıları okunur. Tevrat'tan bölümler okuma çeşidine "parasha", ötekine de "haftara" adı verilir³²³.

Sinagogta yapılan duaların büyük bir bölümünde cemaat oturur. Fakat tüm Yahudiler tarafından her gün okunan Şema okunurken herkes ayağa kalkar ve bu duayı tekrarlar³²⁴. Ruhânî sınıfa mensup olmayan herhangi bir kişi, Tevrat'tan bölümler okumak için ayağa kalkabilir. Ayrıca erkek çocuklar (bazen de kızlar), on üçüncü yaş günlerinde onu ilk defa okurlar³²⁵. Bunların dışında daha fazla dua ve ilahilerle beraber bir de vaz yapılabılır. Fakat sinagoglarda para toplanmaz³²⁶.

Sinagoglarda topluca ibadet yapabilmek için en az on erkek cemaatin bir araya gelmiş olması şarttır³²⁷. Öte yandan erkek sayılmak ve cemaate katılabilmek için "bar mitzva"³²⁸ olmak, yani on üç yaşına basmış olmak gerekir. Böylece on üç yaşına gelen kişiye cemaatle ibadet terettüp eder. Cemaatle ibadet için en az on

322 Parrinder, A Book of, 18.

323 Ringgren-Ström, age, 136.

324 Parrinder, Living Religions, 145.

325 Epstein, age, 168.

326 Parrinder, Living Religions, 145, Worship, 175.

327 Mitzvah, İbranca "emir" demektir. Tevrat'ın ilk beş kitabında, 248'i olumlu ve 365'i olumsuz olmak üzere, 613 emir bulunduğu ve bunların en meşhurlarının da "On Emir" olduğu söylenmektedir. Bk. Hinnells, DR, 216-217; Pike, ERR, 258; Epstein, age, 168.

erkeğin bir arada bulunmasının temelinde ise Tevrat'ın pek çok yerinde rastlanan, "on erkeğin bir arada Tevrat okuduğu yerde Tanrı'nın celâli bulunur" sözü vardır³²⁸. Cemaatle ibadet yapabilmek için on erkeğin bir araya gelmesinde ısrar edilmesi, aynı zamanda Yahudilerin işbirliği yapmalarını sağlar ve dinî sadakatlerinin sosyal karakterini gösterir³²⁹.

İbadet esnasında başlar örtülü olup "tallit" denilen bir de dua atkısı kullanılır. Sabah dualarında ise, hususi bir dua mantosu giyilir. Diğer günlerde ayrıca bir de dua bilekliği takılır. Cemaate katılan her erkek âyini yönetebilir. Dua esnasında yüzler Kudüs'e çevrilir. Eskiden dualar serbest olup şiirlerle (piutim) zenginleştirilmişti. Bu münasebetle, muhtelif ülkelerde yerli şairlerin eserleri de ibadet esnasında okunuyordu. Bütün dua ve şiirleri toplayan eserler (mahsor), Yahudilerin Almanya ve Amerika Yahudilerini oluşturan "Aşkenazim" ile İspanya vb. Yahudilerini oluşturan ve "Sefardim" adı verilen iki büyük grubuna göre tanzim edilmiştir. Sinagogta kullanılan besteletin ne zamana ait olduğu bilinmemekle beraber çok eski geleneklere dayandığı sanılmaktadır³³⁰.

Sinagogta topluca yapılan ibadette erkeklerle kadınlar bir arada bulunmaz. Kadınların yeri ya arka taraf ya da yanlardaki maksurelerdir. Bu yerler perde veya kafesle kapatılmıştır. İbadet esnasında kadınlar, erkeklere mahrem oldukları için değil, ibadetin erkeklere mahsus olduğu telakkisi gelenekleştiği için ayrı bölümlerde bulunur. Son zamanlarda reformcu cemaatlerde bu uygulamadan vazgeçilmiş ve kadınlar da, sinagogun

328 Schimmel, age, 247-248; Örs, age, 401.

329 Epstein, age, 163.

330 Schimmel, age, 113-114, 247-248; Hinnells, DR, 282.

erkeklere mahsus yerinde oturmaya başlamışlardır. Ancak kadınlar yine sadece dinleyici olarak bulunurlar. Kudüs'ün eski mahallelerinde veya Kuzey Afrika'da bulunan küçük sinagoglarda kadınlar kapı dışında durmak ve oradan dinlemek zorundadır³³¹. Bu husus, "sinagoglarda kadınların hemen hemen hiç hakları yoktur" şeklinde yorumlanır³³².

Sinagoglarda yapılan ibadette, Hıristiyan ve müslümanların ma'bedinde görülen huşuya rastlanmaz, ibadet esnasında her ağızdan bir ses çıkar, cemaat sağda solda dolaşır, birbirleriyle konuşur. Okunanları dinleyen azdır. Onlara göre sinagog, ma'bedden çok, bir toplantı yeridir³³³. Özellikle küçük sinagoglara ibadet saatinden önce gidip eş dostla konuşmak âdettir. Hatta yarım kalmış konuşmalara ibadetten sonra devam edildiği de olur. Bu haliyle sinagog, bir ibadet yeri olmaktan ziyade, adından da anlaşılacağı gibi, bir toplantı yeridir. Yahudilerden vakti olanlar her gün oraya gider ve kendilerini evlerindeymiş gibi hissederler. Sinagogların genelde büyük olmayışı ve asla anıtsal bir özellik taşımamaları, sonuç olarak buna bağlanır.

İbadet nizamında da bir disiplin ve düzen yoktur. Herkes canının istediği gibi Kantor'un ilâhisine katılır; bazen bunu yarıda bırakarak yanındakiyle konuşmaya dalar; bazen de, daha Kantor başlamadan kendi kendine ilâhi söylemeye başlar. Bütün bunlara rağmen, sinagogta kimse kimseye karışamaz.

İbadet esnasında Tevrat'tan okunan bölümler ve yapılan dualar hep İbrancadır. Bunun yanında bu dili anlayan da azdır. Üstelik bu dualar uzun olmanın yanında, yeni gelenlerin de katılabilmesi için, devamlı ola-

331 Örs, age, 402-403.

332 Schimmel, age, 113.

333 Tümer-Küçük, age, 249.

rak tekrarlanır. Cemaatin çoğu, bundan duyduğu can sıkıntısını yaptığı sohbetlerle gidermeye çalışır. Bu açıdan bakıldığında, sinagogta yapılan ibadete, "cemaatle yapılan" ibadet gözüyle bakmak imkânsız gibi görünmektedir. Bu duruma bir çeki düzen vermek isteyen bazı cemaatler, her ne kadar musiki âletlerini sinagoglara sokmamışlarsa da, güzel sesli ilâhici ve korolarla ibadete âhenk vermek, sükûn ve huşuu sağlamak istemişlerdir. Fakat bu defa da sinagog, konser salonuna benzemiş ve cemaatsiz kalma tehlikesi ile karşılaşmıştır. Bununla beraber, tamamıyla bir ibadet yeri vakar ve sakinliğinin hüküm sürdüğü sinagoglar da yok değildir. Bunu sağlamaya çalışan cemaatlerin sayısının gün geçtikçe arttığı da söylenir³³⁴.

Sinagogta yıllık olarak yapılan ibadetler arasında "Yom Kippur" ibadeti gelir³³⁵. Kippur Günü'ne riayetinin ve o gün kurban kesme geleneğinin Hz. Musa dönemine ait bir uygulama olduğu ve Tevrat'ın şu hükmüne dayandığı söylenir:

"Bütün suçlarından dolayı İsrailoğulları için, yılda bir kere kefaret etmek üzere, sizin için bu ebedi bir kanun olacaktır. Ve Rabbin Musa'ya emrettiği gibi yaptı"³³⁶.

Nasıl yapılacağı hakkında Levililer, 16'da geniş bilgi verilen bu yıllık ibadet, aslında Kudüs'teki Ma'bed'in ve altarının öteden beri yapılagelen temizliği ve cemaatin, bir sene boyunca işlemiş oldukları günahlarından arınmalarından ibaretti³³⁷. O gün, günah takdimesi olarak bir boğa ve bir koç (veya keçi) kesilir ve bu kurbanlar ma'bedin (önceleri çadırın) dışında ya-

334 Örs, age, 403-404.

335 Brandon, DCR, 385; Tümer-Küçük, age, 248; Epstein, age, 175.

336 Levililer, 16/34.

337 Kaufman, age, 178, 210 (17 nolu dipnot)

kılırdı³³⁸. Kippur Günü faaliyetleri rahipler tarafından icra edilirdi. Halk ise, o gün yalnız oruç tutar³³⁹ ve tüm süre ibadetle geçirilirdi³⁴⁰.

İlk zamanlarda sadece rahiplere ait belli başlı uygulamalardan ibaret gibi kabul edilen Yom Kippur, son dönem Yahudiliğinde, her erkeğin, bir yıllık kaderinin tayin edildiği gün olarak telakki edilmeye başlanmıştır³⁴¹. Kippur Günü'nde sinagogta yapılan ibadetin esasını, Kudüs'teki Ma'bed'de yapılan ibadetin tekrarı ve bilhassa günahların itirafı oluşturur³⁴². Ayrıca duanın yanında, haftanın her gününe mahsus, kutsal metinlerden okunan parçalar da vardır. Bu günün sonunda, günahtan kurtuluşun ve Tanrı Yahve ile barışın bir işareti olarak bir köç boynuzu öttürülür³⁴³.

5- Toplum Hayatındaki Yeri

Abraham A. Neuman'ın, "Bâbil tutsaklığının çocuğu, Kilise ve Cami'nin anası" diye nitelendirdiği sinagog, ortaya çıktığı tarihten itibaren günümüze kadar, halka malolmuş sosyal bir kurumdur. İbrancada sinagog kelimesi, "Dua Evi", "Çalışma Evi", "Toplanma Evi" anlamlarına gelir. Bu anlamlar, sinagogun teolojik ve sosyolojik görevleri hakkında bir fikir vermektedir.

Bazı bilim adamlarının ileri sürdüğü gibi sinagog, kaynağını, ister ilk ma'bed günlerine kadar giden Filistin'in ilk dönem dua toplantılarından alsın, isterse bazılarının iddia ettiği gibi, Yahudilerin Bâbil tutsaklığı döneminde, orijinal olarak sosyal amaçlar için organize edilmiş ve dinî karakterini daha sonra yavaş yavaş

338 Bk. Levililer, 16/27.

339 Kaufman, age, 305; Epstein, age, 175.

340 Pike, ERR, 37.

341 Kaufman, age, 302; Hertzberg, age, 140.

342 Epstein, age, 175.

343 Bk. Pike, ERR, 37.

kazanmış olsun, onun, yukarıda sayılan üç özelliği, ortaya çıktığı andan itibaren bünyesinde taşıdığı şüphe yoktur³⁴⁴. Sinagogun bu üç özelliğini göz önünde bulundurarak, onun toplum hayatındaki yerini şöyle sıralamak mümkündür:

a) Dua ve İbadet Yeri Olması

Yahudilikte önceleri çeşitli kurbanlar vasıtasıyla ve Levili sülâlesine mensup rahiplerin yardımı ile yerine getirilen ibadet, M.S. 70'te Yahudi devletinin yıkılışı ve Kudüs'teki Ma'bed'in tahribi ile tamamen ortadan kalktı. Böylece Ma'bed'in yerini sinagog³⁴⁵, kurbanların yerini de dua aldı³⁴⁶. Yahudilere göre dua, insan ruhundaki bağlılık, samimiyet veya acziyet gibi duyguların en kuvvetli şekilde dile getirilmesidir. Fakat ferdî olarak dua eden bir Yahudi, tıpkı mezmurlarda ifade edildiği gibi, sinagogtaki toplu dualarda, ferdîliğini, İsrail'in kollektif ruhunda eritir.

Sinagogta ibadet edenle, kendisine ibadet edilen Tanrı Yahve arasına, hiçbir aracının girmesine izin verilmez. Orada dinî hayatta daha az yer işgal etmesine karşılık, toplu dualar daha sık yapılır. Sinagogta topluca yapılan dualarla ferde, Yahudi kardeşliğinin veya İsrail ulusunun bir üyesi olmanın şuuru kazandırılmaya çalışılır. Ferde göre ev ne ise, cemaate göre de sinagog odur³⁴⁷.

Yahve'nin huzurunda dua eden ve "atalarımız İbrahim, İshak ve Yakub'un Allah'ı" diyerek içini döken bir Yahudi; yaratıcısının önünde çıplak bir ruh olarak değil, bilakis kutsal hatıralarla dolu sosyal bir şahsiyet ola-

344 Neuman, "Judaism", The Great Religions of the Modern World, Ed. Edward J. Jürji, 254.

345 Fohrer, Georg, History of Israelite Religion (trans. David E. Green), 379.

346 Epstein, age, 112.

347 Epstein, age, 169.

rak durur. Bu sebeple duaların muhtevaları genelde u-muma şâmindir. Sinagogta ibadet eden bir Yahudi, sadece kendisi için değil, aynı zamanda toplumun refahı için de dua eder.

Yahudilikte dua evde veya yolda giderken dahi yapılabilirdiği halde, cemaatle yapılan duaların daha faziletli olduğuna inanılır. Ancak, Tanrı'nın Krallığı'nın gelmesi için yapılan Kaddish gibi coşkulu dualar, en az on erkek cemaatin bir araya gelmesi halinde okunabilir. İşte bu ve benzeri psikolojik telkinlerle sinagog, sosyal sorumluluk ve toplumsallık şuurunu beslemek için, duanın mistik gücünden yararlanır³⁴⁸.

b) Tevrat'ın Okunup İncelendiği Yer Olması

Sinagogta topluca yapılan dua, orada Tevrat'ın cemaatle okunup anlaşılmasının zorunlu olduğu anlayışını da beraberinde getirmişti. Böylece Tevrat'ın sinagogta topluca okunması, Yahudi ibadetinin ayrılmaz bir parçası olarak telakki edilmeye başlanmıştı. Kezâ sinagog, Tevrat'ı, Yakub'un cemaatinin bir mirası yapmış ve Ezra'nın başlattığı şeyi devam ettirmişti. Çünkü Ezra, Tevrat'ı halka getirmekle, çok önemli manevî bir inkılabı başlatmıştı³⁴⁹. Sinagog ise, Tevrat'a ev sahipliği yapmış ve onu Yahudi milletin manevî varlığı haline getirmişti³⁵⁰. Tevrat'ın halk tarafından topluca okunup incelenmesi de, onları, rahiplerin baskı ve zulümlerinden kurtarmıştı. Ayrıca, Tevrat'ın cemaatler arasında yayılması, yerleşmiş rahiplik ve aristokrasi ile ısrarla mücadele eden Ferisîlerin başarılarını da kolaylaştırmıştı³⁵¹.

348 Neuman, "Judaism", age, 254-255; bk. Simpson, William W., Jewish Prayer and Worship, 11-13.

349 Epstein, age, 86.

350 Fohrer, age, 379.

351 Neuman, "Judaism", age, 255.

Ma'bed'in yıkılışına bağlı olarak ortadan kalkan kurban ibadetinin yerini alan ve böylece ön plâna geçmiş olan Tevrat, Yahudilerin dinî hayatlarının da merkezi haline gelmişti. Tevrat'ın ön plâna geçmesiyle Yahudiler, okuyup yazmaya da büyük önem vermeye başlamışlardı. Çünkü kutsal metinler, doğru dürüst yaşayabilmek için uyulması gereken birer rehber olarak telakki ediliyordu. Ayrıca, Ignaz Maybaum'un da belirttiği gibi, Yahudilikte, "öğren" sözü Yahudi kutsal metinlerini öğrenmek, her Yahudi için, Hıristiyanlıkta benzeri bulunmayan dinî bir görev sayılıyordu³⁵². Bu sebeple, kutsal metinlerin emir ve öğretilerini kadın-erkek herkesin bilmesi gerekiyordu. Öte yandan, Eski Yunan ve Roma dönemlerinde Yahudiler, sık sık köle veya yazıcılar olarak istihdam ediliyorlardı. Kezâ eğitimin zenginlere ve soylulara tahsis edildiği bir devirde Yahudi çocukları da okuyup yazmayı sinagog okullarında öğrenmeye başlamışlardı³⁵³. Yahudilere göre ibadet yeri aynı zamanda ders yeridir. Onun için sinagoglarda, kitapların bulunduğu raflar ve sandıklar bulundurulur. Hatta büyük sinagogların derslikleri, kitaplıkları ve oturma salonları bile vardır³⁵⁴.

Bu açıdan bakıldığında sinagogun, sadece Tevrat'ın okunup anlaşıldığı yer olmayıp genel anlamda bir eğitim-öğretim yeri olma özelliğine de sahip olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü, özellikle ilk dönemlerde, sinagoga bitişik olarak yapılmış, Talmud'da "Bet ha-Sefer" (Kitap Evi) diye bilinen sınıflar vardı. Buralarda Yahudi çocukları, kendi dinleri hakkında bilgi öğreniyorlardı. Yine pek çok yerde, "Beth ha-Midrash" (Eğitim Evi) adı verilen yerler vardı. Buralarda da, bülüğ çağına gelenler ve yetişkinler, eğitim-öğretim için bir araya gelirlerdi.

³⁵² Maybaum, age, 141.

³⁵³ Cole-Morgan, age, 134.

³⁵⁴ Örs, age, 403.

Bazı Yahudi toplumlarında da "Yeshivah" adı verilen yüksek öğrenim kurumları vardı³⁵⁵. Ayrıca, "Tevrat'ın okunup anlaşıldığı yer" anlamında veya genel anlamda bazı dillerde sinagoga, "Shul, School" (Okul) gibi isimlerin verilmiş olması³⁵⁶; onun, toplumun eğitim ve öğretimindeki yerini ifade ettiği gibi, Yahudi kimliğinin muhafaza edilmesinde önemli bir rol üstlenmiş olduğunu da göstermektedir³⁵⁷. Çünkü yabancı bir kültürde, Yahudiliğin, azınlığın dini olma tecrübesinden doğan sinagog, yaklaşık olarak iki bin beş yüz yıldır Yahudi imanına hizmet etmektedir. Yahudi ailesinin, Yahudi imanını ve hayat tarzını canlı tutmasına rağmen sinagog, her Yahudinin, toplumun bir üyesi olduğunu devamlı olarak hatırlatmıştır.

Yahudilere göre ibadet yeri aynı zamanda ders yeridir. Onun için sinagoglarda, raflara, sandıklara konmuş kitaplar bulunur. Hatta büyük sinagogların derslikleri, kitaplıkları ve oturmaları için salonları bile vardı³⁵⁸.

Sinagogun, eğitim-öğretime ait günümüzdeki rolü ise, İbranca öğretmek, Tevrat'ın anlaşılmasını sağlamak ve özellikle İsrail devleti ile ilgili Yahudi kültürünü aktarmaktır. Bunun yanında gençlik kulüpleri, spor takımları, kadın grupları, İbranca sınıfları ve diğer pek çok etkinliklerle geniş bir hizmet alanında görev üstlenir³⁵⁹. Bugün modern bir sinagog, düzenli halk ibadeti yanında, çocukların, gençlerin ve yetişkinlerin eğitimi ve çeşitli sosyo-kültürel faaliyetlerine imkân sağlar³⁶⁰.

c) Cemaatin Buluşma Yeri Olması

Sinagog, sadece dua ve Tevrat'ı inceleme yeri ol-

355 Epstein, age, 169.

356 Maybaum, age, 144; Gutmann, age, 3; Oesterley-Box, age, 272.

357 Epstein, age, 169.

358 Örs, age, 403.

359 Cole-Morgan, age, 134-136.

360 Encyc. Britannica, XXI, 563-564.

mayıp aynı zamanda o, tüm Yahudi toplum hayatının merkezileştiği bir yerdir. Ortaçağın başlangıcından günümüze kadar, on beş asır boyunca, sinagogun halka mal olmuş etkisi siyasal, sosyal ve hayırseverlikle ilgili bütün yönleri yansıtmıştır. Yahudilerin özgürlüklerine kavuşmalarına tekaddüm eden; Yahudi cemaatlerinin, kendi kendilerine yeten küçük cumhuriyetler olduğu uzun asırlar boyunca tüm siyasî toplantılar sinagogta yapılmıştır. Sinagogta toplanan bu cemaatlerin konsillerinde öncül demokratik prensipler, Tevrat adına ve Tevrat'ın otoritesi altında tespit edilmiştir. Adalet, sinagog çevresinde kurulan hahamlara ait mahkemelerce (Sanhedrin)³⁶¹ tatbik edilirdi. Herhangi bir mağdur şahıs, istediği an duruşma isteyebilir ve eğer gerekli görülürse, dava konusunun ele alınacağından emin kılınacağı kadar sinagog ibadetine ara verilirdi. Bu yönüyle sinagog, bir mahkeme salonu görevi de üstlenmişti³⁶². Aynı zamanda sinagog, fukaraya yardımı telkin ve tatbik de etmiş; yoksul ve başkalarının himaye ve

361 Sanhedrin, Yahudi ulusunun en yüksek mahkemesidir. İlk kez M.Ö.198'de adından söz edilmiştir. Bu mahkemenin yetkileri Herod döneminde (M.Ö. 37-4) azaltılmıştır. Roma idaresi döneminde bu mahkeme, Romalı valiye bağlı olarak Yahudilerin iç işlerine bakıyordu. Bu mahkemenin üyeleri yetmişbir kişiden ibaret olup beş rahip (Nasi) kendilerine başkanlık ediyordu. Bu yetmiş bir kişi içerisinde Sadukiler çoğunlukta idi. Ferisiler ise sayıca daha azdı. Fakat onlar daha etkiliydi. Bu mahkemenin üyeleri, Kudüs'teki Ma'bed'e bitişik bir odada toplanıyorlardı. Bu ilk şekliyle mahkeme, M.S. 66-70 yılları arasında dağıldı (Hinnells, DR, 285). Bu mahkeme daha sonra Babil'de yeniden kuruldu. Üyeleri arasında rahipler, yaşlılar, yazıcılar, hukuk doktorları vb. vardı. Bk. Pike, ERR, 337; Epstein, age, 89, 97-98; Polack, A.I.-Simpson, W.W., age, s.62; Hinnells, DR, 285.

362 Parkes, age, 12, 27.

ve yardımına muhtaç kimselerin ihtiyaçlarına da yönelmiştir. Ek binalarında yabancı ve yolcuları barındırmakla bir nevi otel görevi de üstlenmiş³⁶³, geniş çapta hayır (yardım) kurumlarına da öncülük etmiştir. Hıristiyanlığın doğuşundan iki asır önce sinagog, iyilik ve ibadetin insan toplumunun üzerine bina edildiği temeller olduğunu öğretmişti³⁶⁴.

Görüldüğü gibi sinagoglar, Bâbil tutsaklığı dönüşünden itibaren, diğer pek çok amacın yanında, özellikle resmî veya umumî toplantılara mahsus bina veya toplantı salonu adı altında asırlar boyunca gerek toplum liderlerinin bir araya geldiği, gerekse halka ait toplantıların yapıldığı yer olarak kullanılmışlardır. Aynı şekilde hukukî ilânlar veya Ortaçağ döneminde laik hükûmetin kararları da burada yayımlanmıştır³⁶⁵.

Sinagogun toplum hayatında ifa etmekte olduğu önemli görevlerden birisi de onun, cemaat şuurunu aşılması ve daima canlı tutmasıdır. Çünkü Yahudi cemaatinin olduğu her yerde bir sinagog yapma geleneği, tâ başlangıçtan beri devam edegelmektedir. Bu husus aynı zamanda Yahudilerin dağılmalarını da önlemiştir³⁶⁶. Ayrıca, gerek sinagog yapabilmek, gerekse orada topluca dua ve ibadet için en az on erkek cemaatin bir araya gelme şartının konulmuş olması da³⁶⁷, cemaatin oluşmasını sağlama açısından önemlidir. Öte yandan, cemaat hususunda "on" rakamı üzerinde ısrar edilmesi ile "On Emir" arasında bir bağlantı kurulacak olursa, Musa şeriatının sinagog kanalıyla devam ettirilmesinin istenmiş olabileceğini düşünmek de mümkündür.

363 Cole - Morgan, age, 136; Encyclopedia Britannica, XXI, 562-564.

364 Neuman, "Judaism", age, 256.

365 Encyc. Britannica, XXI, 563-564.

366 Parrinder, Worship, 174.

367 Parrinder, Living Religions, 145.

d) Diğer Kullanım Alanları

Bütün bu sayılanlara ilâveten sinagoglar, zamanın ihtiyaç ve şartlarına göre toplumun önde gelenlerinin ve Rabbilerin cenaze merasimlerinin icra edildiği, düğün ziyafetlerinin verildiği, sünnet merasimlerinin yerine getirildiği, Pesah zamanı mayasız ekmeğin pişirildiği yerler olarak da kullanılmışlardır³⁶⁸. Bunlardan bir kısmı zaman içerisinde ortadan kalkmış olabilir. Fakat sinagoglar, dua ve ibadet yeri, eğitim-öğretim yeri ve toplantı yeri olma vasıflarını ilk çağlardan beri muhafaza edegelmişlerdir³⁶⁹. Bugün, zorunlu olmamakla beraber, ailelerin çoğu, genellikle nikahlarını sinagogta kıydırırılar³⁷⁰.

Görüldüğü gibi sinagog, Kudüs'ün Yahudilerin elinden alınışını takip eden yıllardan itibaren günümüze kadar Yahudi toplumunun müşterek hayatının merkezi olmuş ve büyük önem kazanmıştır. Çünkü onu ortaya çıkaran toplumdu. Bugün o, çevresinde yaşayan ve kendisinde bir araya gelen toplumun her türlü ihtiyacına cevap vermek için vardır³⁷¹. Böylece din; İsrail'in temeli olduğu gibi, sinagog da bu dinin ayrılmaz bir parçası olmuştur. İşte bu önemine binâendir ki, her kurulan yeni mahallede, her hastahane, hatta her üniversitede mutlaka bir sinagog yapılır. Sinagogla Yahudilerin hayatı özdeşleşmiş durumdadır. Hikmet Tanyu'nun da belirttiği gibi, onlar Yahudiliğin ruhu, temeli ve manevî kaynağıdır³⁷².

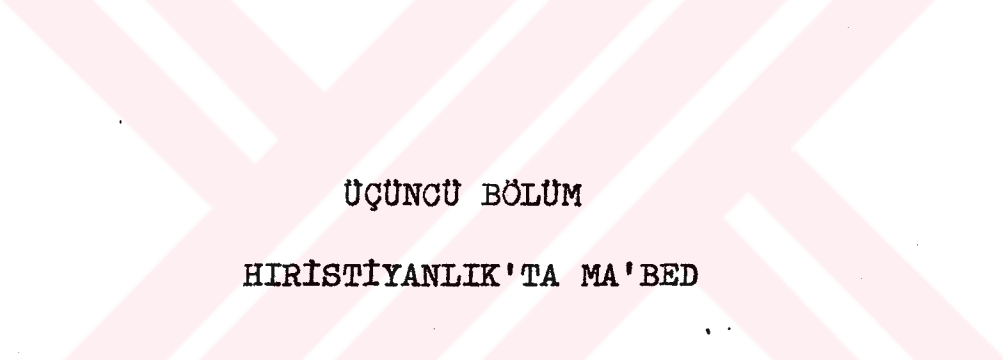
368 Cole-Morgan, age, 136; Encyc. Britannica, XXI, 563-564.

369 Örs, age, 401.

370 Örs, age, 378; Tümer-Küçük, age, 134.

371 Cole-Morgan, age, 136; Encyc. Britannica, XXI, 563.

372 Tanyu, Hikmet, Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler, II, 1153.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HİRİSTİYANLIK'TA MA'BED

Bilindiği gibi, "Hz. İsa'nın doğduğu yıllarda Filistin, Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında idi. Yahudiler çeşitli mezheplere bölünmüş, dinî konular çıkar meselesi olmuştu. Kudüs'teki Kutsal Ma'bed ticaret yeri haline getirilmişti. Tek Tanrı inancına sahip Yahudiler, putperest Romalılardan kurtulma yollarını arıyorlardı. Bunun için bir kurtarıcı, mesih bekliyorlardı. Hz. İsa, bu sırada ortaya çıktı. O, insanları doğru yola çağırırdı. Fakat havariler dışında ona çok az kimse inandı. Şikayet üzerine çarmıh hadisesi oldu. Hz. İsa'dan sonra, kendisine inananlar bir araya geldi. Sayıları günden güne artıyordu"¹. Daha sonra kendilerine, Hıristiyan olmayanlar tarafından "Hıristiyan" ismi verilmişti². Hz. İsa tarafından tebliğ edilen bu dine de Hıristiyanlık adı verildi³.

Hıristiyanlık, yeni bir din olmaktan ziyade, Yahudiliğe karşı hareket olarak nitelendirilir. Çünkü onun, sürgün sonrasında, özellikle Ferisiler grubuna mensup Yahudilerce benimsenen İsrâil dini düşüncesine karşı bir tepki olarak Yahudiler arasından çıktığı söylenir. Hz. İsa zamanında Yahudi dini uygulaması, monolitik (tek unsurlu) idi. Hz. İsa'ya inanan ilk Hıristiyan cemaati de kendilerini yeni bir dinin mensubu olarak değil, gerçek İsrâilli olarak görüyorlardı⁴.

Hz. İsa tarafından tebliğ edilen ve onun adına nispetle bu ismi alan Hıristiyanlık, önce Kudüs'teki Yahudi cemaati içerisinde organize edilmeye başlandı. Bu yönüyle Hıristiyanlık, Yahudi dini içerisinden çıkmış

1 Tümer-Küçük, age, 140-141.

2 Resüllerin İşleri, 11/26'ya göre, Hz. İsa'ya tâbi olanlar için "Hıristiyan" ismi, M.S. 40-44 yılları arasında Antakya'da kullanılmaya başlanmıştır. Bk. Brandon, DCR, 193-194.

3 Hinnells, DR, 88.

4 Sloyan, Gerard, "Christianity", Historical Atlas, 202-203; Wand, J.W.C, A History of the Early Church, 2-3.

bir hareketti. Fakat yaklaşık yirmi yıllık bir süre içerisinde Hıristiyanlık, Yahudi olmayanlar (Gentiles) arasında da taraftarlar buldu. Akdeniz dünyasına doğru hızlı bir şekilde yayıldı. Ancak kendisine Yahudi Hıristiyanlar adı verilen ilk Hıristiyan cemaati, M.S.70'-de Kudüs'ün tahribinden kısa bir süre önce Yahudi cemaatinin dağılıpına kadar, Filistin bölgesinde Hz. İsa'ya inananlar arasında hâkim bir unsur olarak kaldı. Fakat Kudüs'ün tahribinden kısa bir süre sonra tesirleri gittikçe azaldı.

Yahudi Hıristiyanların tesirlerinin azaldığı bu dönemde, Yahudi olmayan Hıristiyanlar, Yahudilik'ten kesin olarak ayrıldılar. Bunların cemaatler halinde bir araya gelmeleri, Roma hukukuna göre yasal değildi. Yer yer bu cemaatleri bastırma teşebbüsleri görülüyordu. Nihayet M.S. 64'te Neron'un, Roma yangınından, mânen Hıristiyanları sorumlu tutması üzerine, Yahudilerin ve o dönem idarecilerinin dikkatlerini ve öfkelerini üzerlerine çekmeye başladılar. Her ne kadar kendilerine yapılan şiddetli zulüm ve baskılar, onların sayılarının artmasını ve dört bir tarafa yayılmalarını engelleyemedi ise de, onları ayrı bir cemaat olarak yaşamak zorunda bıraktı⁵. Bu cemaat, Hz. İsa'ya inananlar cemaati, yani kilise (egglise) idi. Hz. İsa, Petrus'a hitaben; "Sen, benim kilisemi üzerine kuracağım kayasın"⁶ sözüyle, ileride kurulacak olan bu "Kilise"ye önceden işaret etmişti. Böylece, "Kilise" sözcüğünü ilk defa kullanan da Hz. İsa olmuştu.

A- KİLİSE

1- Tanımı

Kısaca "Hıristiyan imanı veya Hz. İsa tarafından

⁵ Hinnells, DR,88-89; Tümer-Küçük, age,140-141.
⁶ Matta, 16/18.

dünyaya takdim edilen ve Hz. İsa üzerine kurulan din" diye de tanımlanan⁷ Hıristiyanlığın başlıca ibadet yerine Kilise (Church) adı verilir. Dinî ve fizikî anlamda bir cemaat, bir ibadet yeri ve bir müessese olarak ortaya çıkan Kilise'yi ifade etmek üzere şu kelimeler kullanılmıştır:

a) Gahal: Hıristiyanlık'ta, Hz. İsa'ya inananların bir araya gelişini ifade etmek için kullanılan ilk kelime, İbranca "gahal" idi. Bu kelime Septuagint'te Yunancaya "ekkleisia" olarak tercüme edilmiştir⁸. Gahal aynı zamanda, "Allah'ın kavmi" diye adlandırılan Hıristiyanların tamamını ifade etmek için de kullanılır⁹.

b) Ekklesia: Gahal kelimesinin ifade ettiği anlam, daha sonra, "eski Yunan sitelerinde halkın davet edilmesi veya Agora'ya çağrılması" anlamına gelen Yunanca Ekklesia ile karşılanmaya başladı¹⁰. Aynı zamanda "cemaat" anlamına da gelen Ekklesia da; yine "toplantı, meydan, kilise" gibi anlamlara gelen Latince "ecclesia"ya kaynaklık etmiştir¹¹.

Ekklesia sözü Hıristiyanlık'ta, geniş anlamda, bütün bir inananlar topluluğunu (İslâm'da ümmet) ifade eder. Ancak bütün dünya Hıristiyanlarını manevî bir cemaat olarak bir araya toplayan ümmet (Ekklesia) ile, bu ümmetin üyeleri sayılan cemaatler (Eglises) arasında genel olarak bir ayırım yapılmaktadır. Ümmet kavramı, bir peygambere bağlı olan bütün cemaat, mezhep ve tarikatları içine alır. Meselâ Hıristiyan ümmeti; Katolik, Anglikan, Presbiteryan, Baptist, Luteryan, Metodist, Kuveykır, Hıristiyan Bilimi mensupları, Doğu Kilisesi üyeleri vb. nin tamamını kapsar. Bu durumda, "dinî top-

7 Pike, ERR, 94.

8 Congar, Yves, "Church: Ecclesiology", ER, III, 480.

9 Rousseau, age, 135-136.

10 Renan, Ernest, Havariler (çev. Ziya İhsan), 76-77.

11 Brandon, DCR, 196; Türk Ansiklopedisi, XXII, 106.

luluk veya ümmet" anlamına gelen Kilise (Ekklesia, Eglise) deyiminden, daha çok, Hz. İsa'ya inanan tüm Hıristiyanlar cemaatini anlamak gerekir¹². Nitekim Ekklesia'nın, Pavlus'un mektuplarında, tekil veya çoğul olarak, mahallî cemaatler veya tüm Hıristiyanlar cemaati için kullanıldığı görülür¹³.

"Ekklesia" kelimesi ile şu üç noktaya işaret edilmiştir:

1. Onunla belirli bir yerdeki cemaat kastedilir.
2. Bu cemaat, Tanrı'nın cemaatidir. Başka yerlerdeki diğer cemaatlerin de Tanrı'nın aynı cemaati olduğu gibi. Yalnız bir Tanrı, bir iman, bir vaftiz ve bir umut olduğu gibi, yalnız bir kilise vardır. Kiliseler kendi aralarında birlik halindedirler. Çünkü onlar, aynı manevî gerçeklerle bir araya gelmişlerdir.
3. Bu gerçekler Tanrı'ya ait olup O'nun tarafından plânlanmıştır¹⁴.

c) Church: Kilise karşılığında kullanılan "Church" kelimesi ise, "Tanrı'ya ait olan şey" anlamına gelen Yunanca "kyriakon"dan gelir¹⁵. Bu kelime İskoçya'da "kirk" şeklinde yaygın olarak kullanılır.

İster "Hz. İsa'ya inanan Hıristiyan cemaati", isterse "bu cemaatin toplandığı yer" olarak düşünölsün, her iki halde de Yunanca kökenli olan ve geniş kapsamlı olarak kullanılan Kilise (Church) kelimesi şu anlamlara gelmektedir:

1. İçinde bir Hıristiyan cemaatin ibadet ettiği bina.
2. Bir araya gelerek cemaatle ibadet eden Hıristiyanlar.

12 Taplamacıoğlu, Mehmet, Karşılaştırmalı Dinler Tarihi, 26,181 (109 nolu dipnot)

13 Brandon, DCR, 196.

14 Congar, Yves, "Church: Ecclesiology", ER, III, 481.

15 Brandon, DCR, 196.

3. Belli bir dönemde yaşayan Hıristiyanların tamamı veya bir mezhep.

4. Başlangıçtan günümüze kadar İsa Mesih'in kilisesine mensup olan bütün Hıristiyanlar¹⁶.

5. Hıristiyanlara ait dinî teşkilât.

6. Hıristiyan doktrininin öğretilmesi ve çeşitli dinî işlerin yönetimiyle görevli piskoposlar topluluğu¹⁷.

Günümüzde bu kelime ile Hıristiyanlığın özel ibadet yeri kastedilmektedir.

d) Katakomp: Yunanca "kata" (alt) ve "tumba" (mezar, yeraltı mezarı) kelimelerinden türeyen ve genellikle Roma'da, ölen kimselerin cesetlerini veya kemiklerini muhafaza etmeye yarayan yeraltı mezarı anlamında kullanılan bir kelimedir¹⁸.

Yakın zamanlara kadar varlığını sürdürdüğü bilinen katakomplar, aynı zamanda ilk Hıristiyan ibadet yerlerinden birisidir. Roma dışında, başka maksatlarla kazılmış katakomplar da vardır. Fakat Roma katakompları, mezarlık olarak kazılmıştır¹⁹. İlk Hıristiyanlar da bunları Konstantin zamanına kadar bu amaçla kullanmışlardır.

Katakomp; birbirine karışan, bazen de genişleyerek odalar teşkil eden koridorlardan ibaretti. Buralarda geniş holler, aile mezarları, âyin yerleri ve toplantı odaları bulunurdu. Duvarlarında, Evharistiya'yı ve Hz. İsa'yı temsil eden balık resimleri vardı. 2. yüzyıldan itibaren buralarda Hz. İsa ve Meryem Ana resimlerine de rastlanmıştır. 4. yüzyıldan itibaren de, hacıların tarafından ziyaret edilen yerler haline gelmiştir. Katakomplara ölü gömme âdeti 5. yüzyıla kadar devam et-

16 Hinnells, DR,91; Pike, ERR,101; Brown, age, 166; Meydan Larousse, VII,298; Dinler Tarihi Ansiklopedisi,II,311;Türk Ansiklopedisi,XXII,106.

17 Meydan Larousse, VII,298.

18 Pike, ERR,84; Meydan Larousse, VII,72.

19 Cole -Morgan, age, 158-159.

miştir. Daha sonra buralar sığınak amacıyla veya barbar istilâları sırasında kutsal kişilerin kalıntılarını kurtarmak için papalar tarafından geniş ölçüde kullanılmışlardır. Bununla beraber, bu istilâlar sırasında pek çok katakomp, buralarda gömülmüş hazine bulunabileceği düşüncesiyle, barbarlar tarafından tahrip edilmiştir. Neticede papaların, kutsal eşyaları buralardan çıkarıp kiliselere taşımaları üzerine katakomplar tarihe karışmış ve unutulmuşlardır²⁰.

e) Şapel: Esas itibariyle özel veya ilâve ibadet yeri anlamına gelen²¹ Şapel, mahalli bir kilise veya katedral dışında, bir hapishane, bir şato veya gösterişli bir bina içerisindeki ibadet yerlerini tanımlamak için de kullanılır. Daha geniş bir kilise içerisinde tahsis edilmiş özel ibadet yerine de Şapel denilmektedir²². Şapel, bazen bir kilisenin Hz. Meryem'e veya bir Hıristiyan azizine tahsis edilmiş bir bölümü de olabilir. Kezâ üniversite kolejlerinde, Londra'da avukatlık stajı yapma hakkını veren cemiyetler ve onlara ait binalardaki ibadet yerlerine de Şapel adı verilir. Günümüzde az kullanılmakla beraber eskiden, muhaliflerin veya Anglikan Kilisesi'nden ayrılan Protestanların ibadet yerlerine de Şapel deniliyordu²³. Bir piskoposluk bölgesinde bulunan ve çok sayıda görevlisi bulunan, sıradan bir kiliseden daha geniş ve daha büyük olan binalara da Katedral adı verilir²⁴.

İslâmî literatürde ise Hıristiyan ibadet yerlerini

20 Pike, ERR, 84-85; Meydan Larousse, VII, 72; Türk Ansiklopedisi, XXI, 395.

21 Parrinder, A Book of, 21.

22 Cole-Morgan, age, 158; Pike, ERR, 90.

23 Pike, ERR, 90.

24 Brandon, DCR, 178; Pike, ERR, 86.

karşılama üzere "Bîa" (بَيْعَةٌ)²⁵, "Kenîse" (كَنِيسَةٌ)²⁶ ve "Deyr" (دَيْرٌ)²⁷; Manastır karşılığında da "Savmaa" (صَوْمَعَةٌ)²⁸ kelimeleri kullanılmıştır.

Kilisenin, Hıristiyanlık'ta üç büyük mezhep olan Katolik, Ortodoks ve Protestanlara göre yapılan tanımı ise şu şekildedir:

Katolik dogmasına göre Kilise, İsa tarafından kurulan, temeli İsa olan ve İsa'ya inananların meydana getirdiği topluluktur. Bu da üçe ayrılır: a. Yeryüzünde çarpışan kilise, b. A'raf'taki çile çeken kilise, c. Cennetteki şanlı kilise.

Yine Katolik dogmasına göre, yeryüzündeki görünür kilisenin dört kriteri vardır: 1- Birlik: Bu birlik, Papa'dan ayrılan Hıristiyan kiliselerinden dolayı henüz tam olarak sağlanamamıştır. 2- Kutsallık: Bu kutsallık da, inananların ahlâkî kusurlarından dolayı henüz gerçekleştirilememiştir. 3- Genellik: Katolik kelimesi Yunanca olup anlamı, "bütün dünyaya ait, genel din" demektir. Bu kriter, misyonerlerin temel taşıdır. 4- Apostolluk: Yani havari silsilesinden gelme, hilâfet. Katolıklara göre Katolik kilisesi, hiçbir yanlışlığa düşmeyen, İlâhî bildiriye koruyan ve bunu, bütün insanlara, Cennet'e giden doğru yol olarak gösteren kilisedir.

25 Hacc, 22/40; Buhârî, Salât, 54; Ebu Davud, İmâre, 30; Nesâî, Mesâcid, 11; İbn Mâce, Ticârât, 48, Mesâcid, 2,5; Mâlik b. Enes, Muvatta', Selâm, 6; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 222, V,320; el-Mu'cemu'l-Vasît, I-II, 79.

26 Buhârî, Salât, 48,54; Müslim, Mesâcid, 16,17; Nesâî, Mesâcid, 13; Ahmed b. Hanbel, IV,74, V, 441,442, VI,51; İbn Manzur, age, VI,199; el-Mu'cemu'l-Vasît, I-II,806.

27 Müslim, Birr,7, Fiten,119; Ebu Davud, Edeb,44, Melâhim, 15; Nesâî, Kudât, 12; İbn Mâce, Fiten, 33; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II,434, VI,373, 374,413,417,418.

28 Hacc, 22/40; Ebu Davud, Edeb, 44; el-Mu'cemu'l-Vasît, I-II,532.

İsa'nın kilisesinin, Eski Ahid'in Yahve'nin kavmi (yani Yahudiler) ile olan ilişkisini, İkinci Vatikan Konsili şöyle ifade etmiştir: "İsa Mesih'in kilisesi, Yeni Allah kavmi olduğundan, Eski Allah kavmi buna karışıp onun içinde kaybolmalıdır; çünkü Allah'ın Eski Ahid'de verdiği sözler, İsa'nın şahsında yerine gelmiştir"²⁹.

Ortodoksların Kilise'yi tanımı, yani görünür ve görünmez dünyaya, A'raf ve Cennet'e ait kiliselerin, bir tek birlik oluşturmalarına dair dogması, Katolik Kilisesi'ninkine yakındır. Ancak, "birlik" anlamının tayininde Kiliseler birbirinden ayrılır. Şimdiki Protestan ilâhiyâtı, kilise anlamının tayininde, geniş ölçüde reformcuların düşüncelerine dayanmaktadır. Protestanlara göre kilise, Allah sözünün sunuluşunu benimseyip sakramentlere katılmak yoluyla toplanarak, manevî hayatlarını şu iki esasa dayandıran kiliselerin manevî bütünlüğüdür: İsa'yı Mesih olarak kabul etme ve söyledikleri her sözle, yaptıkları her hareketle İsa'ya bağlılıklarını göstermedir³⁰.

Görüldüğü gibi, Yunanca ekklesia'dan gelip toplandı, cemaat gibi anlamlara gelen "kilise" kelimesi, her şeyden önce, Hz. İsa'ya inanan Hıristiyan cemaatinin tamamını ifade etmektedir. Daha geniş anlamda ise, Hıristiyan cemaatinin toplandığı yer demektir. Bu yer, geçmiş dinlerin ma'bedlerinde olduğu gibi Tanrı'nın evi değildir. Çünkü Tanrı orada bir heykel şeklinde bulunmaz³¹.

29 Hıristiyanlara göre Hz. İsa, İbrahim'e (a.s.) ve Davud'a (a.s.) vadedilen sözlerin vârisidir. Bk. Galatyalılara Mektup, 3/16; II. Samuel, 7; İşıya, 7/13; Matta, 1/23, 2/6; Markos, 5/1.

30 Türk Ansiklopedisi, XXII, 106.

31 Yahudilik'teki Tanrı anlayışının esasını oluşturan ve sembolik olarak da olsa, Tanrı'nın ma'bedde huzuru ve ikâmeti anlamına gelen "Sekine" anlayışına Hıristiyanlık'ta rastlanmaz. Bu mada kilise bir ma'bed değildir. Bk. Turner, age, 121.

Eğer orada hazır bulunuyorsa, ibadet esnasında mistik bir şekilde hazır bulunuyor demektir. Hz. İsa bunu şöyle açıklamıştır: "Nerede iki kişi benim adıma bir arada bulunursa ben onların arasındayım"³². Bundan dolayı Hıristiyanlara göre dua ve ibadetin herhangi bir yerde, meselâ açık havada yapılması bile tabii ve mantıkîdir³³. Bu durumda, Hıristiyanlık'ta cemaat, cemaatin bir araya geldiği binadan daha önemlidir³⁴.

2- Ortaya Çıkışı

a) Hz. İsa ve Kilise

Her Hıristiyan kilisesi varlığını, İsrâil tarihini oluşturan olaylardan ve Hıristiyanlık'ta biricik hadise olan Hz. İsa'dan çıkardığını ileri sürer. İsrâil tarihinin kesin safhaları, her üç dinin mensuplarının da atası kabul edilen Hz. İbrahim, Hz. Musa ve Hz. Davud'un isimleriyle irtibatlandırılır. Bu safhaları belirleyen faktörler ise Yahve'nin İsrâilîloğullarını seçmiş olması, "Kanun" (Tevrat) temeli üzerine ahid ve ilâhî vaadlerdir. Bu vaadler üzerine İsrâil'in on iki kabilesi, Tanrı'nın kavmi olan bir topluluğa dönüştürülmüştür. Bunu Yahve'nin şu sözünden anlıyoruz: "Ben onların Tanrı'sı, onlar da benim kavmim olacak"³⁵. Bu açıklama, bütün insanları kapsamaması için peygamberler tarafından genişletilmiştir³⁶. Böylece Hıristiyanlar Hz. İsa'yı, Hz. İbrahim'e³⁷, Hz. Musa'ya ve Hz. Davud'a verilen sözlerin³⁸ vârisi olarak görürler³⁹. Şu halde Hz. İsa, kökü Hz. İbrahim'e kadar uzanan tarihî ve dinî mirasın vârisi olarak

32 Bk. Matta, 18/17-20.

33 Rousseau, age, 127-128.

34 Bk. Nolon, Albert, Jesus Before Christianity, 47, 104.

35 Tekvin, 15/7; Çıkış, 19/5, 24/3.

36 İşaya, 45/14, 56/7; Markos, 11/7; Congar, "Church", ER, III, 480.

37 Galatyalılara Mektup, 3/16.

38 II. Samuel, 7; İşaya, 7/13; Matta, 1/23, 2/6.

39 Congar, "Church", ER, III, 480.

dünyaya gelmiştir.

Esasen Hz. İsa ve Kilise deyince, "Hz. İsa, bir ibadet yeri olarak Kilise inşa etti mi?" sorusu akla gelir. Bu soruya ise müsbet cevap vermek mümkün değildir. Çünkü, Hz. İsa da aslen Yahudi olup İsrâilîoğullarına peygamber olarak gönderilmişti⁴⁰. Dolayısıyla o, Yahudiliğe yabancı olmadığı gibi, ma'bede de yabancı değildir. Çünkü Hz. İsa'nın annesi, daha doğmadan ailesi tarafından ma'bede adandığı gibi⁴¹, kendisi de çocukluktan itibaren ma'bede getirilip götürülmüştü⁴². Ayrıca Hz. İsa, ma'bedde yetişen birinin çocuğu olarak, ma'bedle olan ilişkisini gençlik yıllarında da devam ettirmişti. Hatta zaman zaman ma'bede gidip orada bulunan Yahudi din adamlarının meclislerinde bulunmuş, onlara sorular sormuş ve kendisine sorulan sorulara da cevaplar vermişti⁴³. Aynı zamanda Hz. İsa, ma'bedle olan bu yakın ilişkisini tebliğ döneminde de sürdürmüş, ara sıra sinagoglara gidip Yahudilerin Cumartesi günü yaptıkları âyinlerine katılmış ve oradaki cemaate vaaz vermişti⁴⁴. Hatta Hz. İsa'nın bu tutumuna bakarak bazı âlimler, onun bir rahip gibi yetiştirilmiş olabileceğini bile düşünmüşlerdi. Onları böyle düşünmeye sevkeden sebep ise, Hz. İsa'nın, sinagoglarda daha çok bir rahip gibi davranması olmuştu⁴⁵.

Hz. İsa'nın yeni bir ma'bed inşa etmeyi düşünmemiş olmasının diğer bir sebebi de, kendisine inanan ilk Hı-

40 Bk. Âl-i İmrân, 3/48-49; Parrinder, Living Religions, 171; Encountring World Religions, 113; Turner, age, 107.

41 Âl-i İmrân, 3/35; bk. Luka, 1/8.

42 Luka, 2/27-28; Turner, age, 107.

43 Luka, 2/46-47.

44 Guy, Harold A., The Story of Jesus of Nazareth, 17,57; Polack, A.I.-Simpson, W.W., Jesus in the Background of History, 58,79,81,85; Challaye, Felicien, Dinler Tarihi (çev.S.Tiryakioğlu), 189.

45 Smart, Religious Experience, 406-407.

ristiyan cemaatinin Yahudiler arasından çıkmış olmasıdır. Bu sebeple, ilk Hıristiyanlar kendilerini gerçek İsrâil olarak görüyorlardı. Dışa yansıyan yönleriyle de, Yahudilik içerisinde yeni bir mezhep (Yeni İsrâil) görünümündeydiler. Kudüs'te kendilerine ait sinagogları vardı. Burada yapılan ibadetler dua, kutsal kitap okuma ve vaazdan ibaretti. İlk Hıristiyanlar bunları Yahudilik'ten almıştı. Kendilerine ait ibadetler sadece Evharistiya ve vaftizdi⁴⁶. Ayrıca ma'bede gidip tüm Yahudi ibadet ve âyinlerine de katılıyorlardı⁴⁷. Bazen de kendi evlerinde ibadet ediyorlardı⁴⁸. Diğer taraftan Hz. İsa, hiçbir yeni âyin tesis etmemişti. Etrafında oluşan yeni cemaatin özel dinî törenleri de yoktu. Kendi aralarında yapmış oldukları toplantılar da bir âyin niteliği taşıymıyordu. O dönemde henüz ruhban sınıfı da yoktu⁴⁹.

Yahudi ibadetinin ilk Hıristiyanlarca da tatbik edilmiş olmasının tabii sonucu olarak Yahudi ma'bedlerine gidiliyor, dolayısıyla yeni bir ma'bed yapma ihtiyacı hissedilmiyordu. Esasen Hz. İsa da Yahudi ibadetine ve ma'bedine karşı değildi. Fakat zaman içerisinde Yahudi din adamlarınca oluşturulan ma'bed telakkisine karşıydı. Bundan dolayı o, etrafındaki küçük bir grupla Kudüs'e giderek Ma'bed'i kutsal olmayan şeylerden temizlemişti⁵⁰. Satıcıları ma'bedin avlusundan kovmuştu⁵¹. Hz. İsa'nın bu şekilde ma'bed idaresine karışmış olması, onu o dönemde rahiplik işleriyle uğraşan Sadukiler'den uzaklaştırmış; otorite iddiaları da, Kanun'un geleneksel temsilcileri

46 Bartlet, J. Vernon-Cartyle, A.J., Christianity in History (A Study of Religious Development), 156-157.

47 Wand, J.W.C., A History of the Early Church, 14.

48 Cole-Morgan, age, 158; Turner, age, 115.

49 Renan, age, 82.

50 Sarıkçioğlu, age, 211.

51 Yuhanna, 2/13-22; Guy, age, 86-87; Challaye, age, 189.

sayılan yazıcılar tarafından tasvip görmemişti⁵². Çünkü Hz. İsa, halkı yazıcılara karşı şu sözleriyle uyar-
mıştı: "Yazıcılardan sakının! Onlar kaftanlarla gez-
mek isterler ve çarşılarda selâmları, havralarda baş
kürsüleri ve ziyafetlerde baş yerleri severler. Onlar
dul kadınların evlerini yutarlar ve gösteriş için uzun
dualar ederler. Bunlar daha büyük mahkûmiyete uğraya-
caklardır"⁵³.

Hz. İsa'nın getirmiş olduğu ahlâkî prensipler,
kendi peşin yargıları ve menfaatleriyle çatıştığı için
hahamların da kendisine karşı tavır almalarına sebep
olmuştu. Çünkü, onun orada oluşu sebebiyle meydana ge-
lebilecek kargaşa yüzünden, Romalıların telâşlanacağıın-
dan ve ma'bedi yıkacaklarından endişe etmişlerdi⁵⁴. Hal-
buki ma'bed, onların zenginlik ve itibarlarının kayna-
ğıydı. Bunun üzerine başhaham Kayafa, öteki hahamlarla
Ferisiler'i çağırıp, "bir kavmin yok olmasındansa, bir
adamın ölmesi daha iyidir" demiş; böylece İsa'nın öldü-
rülmesi kararlaştırılmıştı⁵⁵. Hz. İsa'nın bu tutumu,
Yahudi din adamlarının kendisine karşı tavır almalarına
ve Romalıları da aleyhinde kışkırtmalarına sebep oldu.
Ayrıca mensuplarının da Yahudi ma'bedlerinden kovulma-
rını hazırlayan önemli etkenlerden biri idi. Esasen Hz.
İsa, havarilerinin, Yahudi ibadet yerlerinden kovulacak-
larını bildiği ve bunu önceden haber verdiği gibi⁵⁶, Ma'-
bed'in Romalılar tarafından yıkılacağını da bildirmişti⁵⁷.
İşte bu safhadan itibaren ufukta yeni bir ma'bed belir-
mişti.

52 Smart, Religious Experience, 404.

53 Luka, 20/47-47.

54 Ayrıca Hz. İsa'nın, ma'bedlerini tahrip edece-
ğinden de endişe duymuşlardı. Bk. Resullerin
İşleri, 6/14.

55 Challaye, age, 189.

56 Luka, 21/12-13; Yuhanna, 9/22, 12/42, 15/20,
16/2.

57 Luka, 21/5-6,20.

Hız. İsa ise yeni bir din kurmak için ortaya çıkmamıştı⁵⁸. Fakat gelişen şartlar, onun hayatının ve yaptıklarının bir neticesi olarak, Hıristiyanlığın ve dolayısıyla ileride kurulacak olan Kilise'nin temelini atılması için gerekli ortamı oluşturmuştur⁵⁹.

Gerçeği söylemek gerekirse, tebliğini sadece ma'bede veya sinagoga gelenlere hasretmeyip ma'bed dışındakilere, özellikle bataklığa düşmüş olanlara da ulaştırmak istiyordu. İşte bunun için etrafında her kesimden insan toplanmıştı⁶⁰. Böylece Hız. İsa, tebliğ sahasını genişletmek ve onu ma'bedin dışına taşımakla yeni bir ma'bede ve ma'bed anlayışına imkân veren şartları oluşturmaya çalışmıştı. Onun bu yeni ma'bed anlayışında cemaat (egglise) ve cemaatin oluşturulması önce geliyordu. Bu cemaatin ilk nüvesini ise, Hız. İsa'nın seçmiş olduğu havariler teşkil ediyordu. Kezâ Hız. İsa, havarileri seçmek suretiyle kendisine halef olacak olan Kilise'nin de temelini atmış oluyordu⁶¹.

Ancak Hız. İsa adına bir araya gelecek olan bu cemaat, yine İsa'nın nezaretinde olacak ve o, onların arasında bulunacaktı. Bunu kendisi şöyle açıklamıştı: "... Eğer yeryüzünde sizden iki kişi, isteyecekleri herhangi bir şey hakkında ittifak ederlerse, göklerde olan babam tarafından kendilerine verilecektir. Çünkü iki veya üç kişi nerede benim ismimle bir araya toplanmış olursa, ben orada onların arasında olurum"⁶².

Hız. İsa, bu ve benzeri sözleriyle havarilerine bazı görevler verdiği gibi, onları birtakım yetkilerle de

58 Bir sözünde o; "Sanmayın ki ben şeriatı yahut peygamberleri yıkmaya geldim; ben yıkmaya değil, bilakis tamamlamaya geldim" demişti. Bk. Matta, 5/17.

59 Sarıkçioğlu, age, 216.

60 Parrinder, A Book of, 56.

61 Parrinder, What World Religions, 176-179.

62 Matta, 18/17-20.

donatmıştı⁶³. Ancak o, müesseseleri, kanunları vb. ile bugünkü anlamda bir kilise kurmamıştı⁶⁴.

b) Hz. İsa'dan Sonra Kilise

Hz. İsa, üstlenmiş olduğu tarihî misyonu havarilerine devrederken, aralarında şöyle bir konuşma geçmişti: "Ya siz, ben kimim dersiniz? Simun Petrus; 'Sen hay olan Allah'ın oğlu Mesih'sin' diye cevap verdi. Bunun üzerine Hz. İsa ona şunları söyledi: 'Ne mutlu sana, ey Yunus oğlu Simun! Çünkü bunu sana açan et ve kan değil, göklerde olan babamdır. Ben de sana derim ki: Sen Petrus'sun ve ben kilisemi bu kayanın⁶⁵ üzerine kuracağım ve ölümler diyarınının kapıları onu yenemeyecektir'"⁶⁶.

Hz. İsa'dan bu görevi devralan havarilerin, onun sağlığında iken birbirlerine olan sevgileri, ölümünden sonra daha da arttı. Havariler, başlangıçta kimse ile temas etmeyen ve yalnız kendi aralarında yaşayan küçük bir cemaat oluşturmuşlardı. Çok dindar idiler. Fakat dindarlıkları, Yahudi dindarlığının şekillerine bağlıydı. En önemli ibadet yerleri yine Kudüs'teki Ma'bed'di⁶⁷. Her gün oraya gidiyor⁶⁸, Hz. İsa'dan devraldıkları tebliğ ve irşad faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Ayrıca hastaları, sakatları iyileştirme görevlerine de devam ediyorlardı. Bunların önemli bir kısmını da Ma'bed'de yapıyorlardı⁶⁹. Gündüzleri genellikle Ma'bed'in revak-

63 Yuhanna, 20/19-23, 21/15.

64 Leon-Dufour, Xavier, The Gospels and the Jesus of History (trans. John Mc Hugh), 250.

65 Petrus'a aynı zamanda, Yunanca taş, kaya anlamında Kifas deniliyordu. Bk. Yuhanna, 1/42.

66 Matta, 16/15-19; bk. Wand, age, 2.

67 Renan, age, 53.

68 Resullerin İşleri, 2/46.

69 Resullerin İşleri, 3/1-10, 4/1, 5/19-21, 42, 6/9. O dönemde ma'bed ve havra dışında başka ma'bedler de vardı. Bk. Resullerin İşleri, 14/13, 18.

larında, bilhassa Sedron vadisine bakan ve "Süleyman Eyvanı" adı verilen revakta toplanıyorlardı. Ma'bed'in etrafında daima büyük bir faaliyet olduğu için fazla dikkat de çekmiyorlardı. Zaten havariler hâlâ Yahudi ibadetlerini tatbik ediyor, Kanun'un bütün kaidelerine riayet ediyorlardı. O dönemde kendilerini diğer Yahudilerden ayıran şey, sadece Mesih'in gelmiş bulunmasına inanmış olmalarıydı. Şüphesiz Ma'bed'in ileri gelenleri onlardan hoşlanmıyor, fakat varlıklarıyla yoklukları pek farkedilmediği için onları rahatsız da etmiyorlardı⁷⁰. Ancak onların bu devamlı ve gündün güne gelişen beraberlikleri, Hz. İsa'nın çarmıha gerilişinden ve elli gün sonra tekrar diriltilip göğe yükseltilişinden sonra, küçük bir grup veya mezhep görünümünden cemaat (kilise) görünümüne doğru hızlı bir şekilde hareket etmeye başladı⁷¹. Bunun farkında olan havariler de, kendi gruplarına kilise adını veriyorlardı.

Özellikle Hz. İsa'dan sonra, Hıristiyan dini mensuplarını veya Hz. İsa taraftarlarını ifade etmek için "cemaat" anlamında "kilise" kelimesi sık sık kullanılıyordu⁷². Fakat henüz o dönemde kilise sözü ile, pek çok organizasyon ve görevlileri bulunan bir kurum kastedilmiyordu. Kelime, bir topluluk veya cemaat anlamında kullanılmakta olup her nerede bir havari grubu oluşsa, buna Kilise adı veriliyordu. Ve bu, bina anlamına gelmiyordu. Daha doğrusu havariler, müstakil bir binaya sahip olacak kadar güçlü veya zengin değillerdi. Bu sebeple onlar evlerde toplanıyorlardı. Böylece kilise, Kudüs'te, küçük bir cemaat şeklinde başladı ve bu cemaatler, Roma İmparatorluğu'nun pek çok şehrinde görülün-

70 Renan, age, 71-72.

71 Neill, Stephen, Christian Faith and Other Faiths, 210; Parrinder, A Book of, 143.

72 Bk. Resullerin İşleri, 12/1,5, 14/23,27, 15/3-4,22,41, 16/5, 18/22, 20/17,28; Pavlus'un Koloselilere Mektubu, 1/18.

ceye kadar, tedricî olarak yayıldı. Bu cemaatin çıkış amacı olan İncil'i yayma işi, zaman içerisinde Hıristiyan Kilisesi'nin dünya üzerindeki görevi haline geldi⁷³.

Havariler döneminde kilise ve Hıristiyanlık adına önemli bir gelişme de, Pavlus'un havariler arasına katılmış olmasıydı. Başlangıçta koyu bir Hıristiyan düşmanı olan ve ev ev dolaşarak Hıristiyanlara işkence yapan Pavlus⁷⁴, Şam yolculuğu sırasında görmüş olduğu ani bir vizyonla Hıristiyanlığı kabul etmiş ve onun katılmasıyla havarilerin sayısı da yine on iki olmuştu⁷⁵.

Pavlus'un Hıristiyanlığa girmesi üzerine, Hz. İsa'ya inananların oluşturduğu cemaat, aralarında çıkan ihtilâflar sebebiyle ikiye ayrılmış ve bu ihtilâfların artması üzerine de, iki cemaat arasında kapanması mümkün olmayan düşmanlık meydana gelmişti. Bu cemaatlerden birinin öncülüğünü Pavlus, diğerinin öncülüğünü de, Hz. İsa'nın kardeşi Yakobus üstlenmişti. Öncülüğünü Yakobus'un yaptığı ve kendilerine Yahudi Hıristiyanlar adı verilen cemaat, gelişemeyerek kısa bir süre sonra tarihten silinmişti⁷⁶. Önderliğini Pavlus'un yaptığı cemaat ise, misyon ağırlığını putperestlere vermiş ve Pavlus'un dinî görüşleri, putperestler arasında süratle yayılmıştı. Onun görüşlerini benimseyen bu grup, gelişerek bugünkü dünya Hıristiyanlığını meydana getirmiştir⁷⁷.

Görüldüğü gibi, ilk Hıristiyan cemaatleri (kilise) Filistin'de yaşayan inananlar grubu idi. M.S. 30'lu yıllardan sonra da, Kudüs'teki Ma'bed'e sıkı bir şekilde bağlı kalmışlar ve Yahudi kutsal kitaplarını kullanmışlardı. Ancak M.S. 70'te Romalıların Kudüs'ü tahrip et-

73 Guy, age, 108-109.

74 Resullerin İşleri, 8/1-3, 9/19-21, 13/43, 14/1, 18/4,19, 27/11.

75 Resullerin İşleri, 9/1-5, 17/1-3,17,22-24.

76 Sarıkçioğlu, age, 219-221.

77 Sarıkçioğlu, age, 228-229.

mesiyle, Hıristiyan cemaati ile Yahudi Kudüs'ü arasındaki bağ koparılmıştı. Öte yandan, Roma İmparatorluğu yetkilileri başlangıçta Hıristiyan cemaatini fazla dikkate almamışlardı. Zaten Hıristiyanların pek çoğu kanuna riayetkâr ve dürüst kimselerdi. Buna rağmen, onların artan sayıları, çok geçmeden hükümet yetkililerini, onlara karşı tavır almaya zorladı. O günlerde insanların, Roma İmparatoruna, sanki bir ilâhmış gibi tapınma törenleri vardı. Bu törenler, bir kimsenin hükümete bağlılığının bir işareti sayılıyordu. Hıristiyanlar ise Hz. İsa'nın otoritesinin daha üstün olduğunu iddia ediyor ve insan olan İmparatora ilâhî nitelik atfeden faaliyetlere katılmayı reddediyorlardı. Bu sebeple pek çok Hıristiyan bu merasimlere katılmayı kabul etmedi. Bunun üzerine Romalı yetkililer kiliseye düşman olmaya başladı ve Hıristiyan tarihinin ilk üç asrı Roma hükümetinin Hıristiyanlara yapmış olduğu acımasız zulüm ve işkencelerle geçti. Bu dönemde pek çok Hıristiyan, inancından dolayı ölüme mahkûm edildi.

Yapılan bunca zulüm ve işkenceye rağmen, Akdeniz'in Kuzey ve Güneyi'nde, Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde kalan pek çok şehirde kilise cemaatleri kuruldu. Bu cemaat; eğitilmiş ve varlıklı erkek ve kadınlar dahil, pek çok kimseyi bünyesine aldı⁷⁸.

Hz. İsa'ya inananların artan başarısı, İmparator Desius'u, M.S. 250 ve takip eden yıllarda, her Roma vatandaşının, İmparator adına kurban kestiğini gösteren bir belge almasını zorunlu kılan bir uygulamaya sevketti. İtaatsızlığın cezası ölümdü. Bu yüzden binlerce kişi öldürüldü. Çok sayıda insana da işkence edildi. Bu uygulama bazı Hıristiyanları, gerekli belgeyi almak için ilgili memurlara rüşvet vermek zorunda bıraktı. Bazıları da kiliseyi terketti. Fakat işkence de sonuç ver-

78 Brown, age, 166-167.

medi ve bu uygulamadan vazgeçildi⁷⁹. Daha sonra Valerian ve Diocletian dönemlerinde de Hıristiyanlara yapılan işkencelere yer yer devam edildi⁸⁰.

Verilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi, Hıristiyanların sayısı gün geçtikçe artmış olmasına rağmen, hâlâ fizikî manada bir kilise binasına sahip olamamışlardı. Çünkü M.S. 260'a kadar Hıristiyanlara mülk edinme izni verilmemişti. Nihayet Gallienus, M.S. 260'da babası Valerian'ın yerine geçmiş ve imparatorluk değişikliği, siyaset değişikliğini de beraberinde getirmişti. Nitekim Gallienus, Hıristiyanların kendi mezarlıklarının ve diğer mülklerinin, kendisi için onarılması gerektiği konusunda bir ferman yayınlamıştı. Oysa bu yerler daha önce Valerian tarafından kamulaştırılmıştı. Hıristiyanlık yasal olmayan bir din sayıldığından Hıristiyanların kendilerine ait binalara sahip olma hakları yoktu. Ancak Gallienus'un fermanıyla ilk defa onlara meşru haklar verilmişti. Fakat Hıristiyan olmak hâlâ yasal değildi⁸¹.

M.S. 3. yüzyılın sonlarına doğru Roma İmparatorluğu'nda iç karışıklıklar baş göstermişti. İmparatorluk içerisinde, her biri imparator olmak için mücadele eden rakip generaller arasında sık sık çatışmalar oluyordu. Nihayet M.S. 313'te Konstantin, rakiplerini mağlup ederek imparator oldu. Annesi de bir Hıristiyan olan Konstantin, kendisiyle Hıristiyanlığı meşru bir din olarak resmen tanıdığı Milan Fermanı'nı yayınladı. Neticede Hıristiyanlık, çok geçmeden İmparatorluğun en önemli dini haline geldi⁸².

79 Sarıkçioğlu, age, 229-230.

80 Smart, Religious Experience, 442.

81 Cole-Morgan, age, 158.

82 Brown, age, 167; Parrinder, Encountring, 114; Sarıkçioğlu, age, 229-230.

c) Konstantin ve Kilise

Hız. İsa'nın havarilerle son akşam yemeğini yediği "yukarı oda"da temeli atılan ve faaliyetlerine pentekost günü başlayan⁸³ Kilise'nin, fizikî manada bir ibadet yeri olarak ortaya çıkışı, Hıristiyanlığı bir devlet dini olarak tanıyan ve bir Hıristiyan anneden doğmuş olan⁸⁴ İmparator Konstantin dönemine rastlar⁸⁵.

Ancak, her ne kadar M.S. 313 tarihli Milano Fermanı'ndan önce yapılmış hiçbir kilise kalıntısına rastlanmamış olsa da, bazı kaynaklarda M.S. 2. yüzyılda bir kısım kiliselerin yapılmış olabileceğine dair bilgilere rastlanmaktadır⁸⁶.

Bu arada Yuhanna, 1/4-5'te Asya'da bulunan yedi kiliseden söz edilirse de bunların varlığının kesin olmadığı ve günümüze onlardan kalan en küçük bir kalıntıya bile rastlanmadığı söylenmektedir. Yine Yuhanna, 1/11'-de konu ile ilgili olarak şöyle denilmektedir: "Gördüğünü kitaba yaz ve yedi kiliseye; Efesos'a, İzmir'e, Bergama'ya, Tiyatira'ya, Sardis'e, Filadelfiya'ya ve Laodikya'ya gönder, diyordu"⁸⁷.

Kezâ, İmparator Diokletian döneminde, M.S. 303'te, Hıristiyanlara yapılan işkence ve zulümler anlatılırken, onların kiliselerinin imparator tarafından yıkıldığından da söz edilir. Aynı şekilde İmparator Konstantin'in de, başa geçtikten kısa bir süre sonra, yalnız kilise mülkü-

83 Brown, Victor G., age, 35-36; Matta, 16/18; Resullerin İşleri, 2/1-4. Pentekost günü üç bin kişi havarilere katılmıştı. Bk. Resullerin İşleri, 2/41.

84 Smart, Religious Experience, 443.

85 Brandon, DCR, 206; Smart, Religious Experience, 443; Nigosian, age, 66.

86 Meydan Larousse, VII, 298.

87 Ayrıca bk. Yuhanna, 1/20, 2/1,7-8,11-12; Diller Tarihi Ansiklopedisi, II,311.

nü onarmakla kalmayıp aynı zamanda, tahrip edilmiş olanların yerini alması için, yeni kilise binaları inşa ettirdiği söylenir⁸⁸. Bütün bunlar, Konstantin'den önce gayri resmî olarak yer yer kilise binalarına rastlandığını gösterirse de, Hıristiyanlığın bir devlet dini olarak tanınması ve dolayısıyla kilisenin de, bir Hıristiyan ibadet yeri olarak tanınıp yayılması Konstantin'le başlamıştır. O, kiliseyi hem himaye etmiş, hem de kilise işlerinde aracı rolü oynamıştır⁸⁹.

Konstantin döneminde serbestçe yapılmaya başlanan kiliseler, Hıristiyanlığın yayıldığı her yerde inşa edilmiştir. Hıristiyanlık tarihinde bilinen en eski kiliselerin, Latran'da inşa edilen St. Yohannes (IV. yüzyıl) ve St. Sabin kiliseleri (V. yüzyıl) olduğu söylenmektedir. Ortaçağ, Hıristiyanlığın başlıca kurumu olan kilisenin en yaygın olarak geliştiği dönemdir⁹⁰. Hıristiyanların çoğunluğu tarafından benimsenen anlayışa göre, kiliseler, Hıristiyanlığın bütün dünyaya yayıldığı yerlerdir. Bu anlayıştan hareketle Konstantin, daha sonra Jüstinyen'in Ayasofya'yı inşa ettirdiği yerde, büyük bir kilise yaptırmıştır. Bundan sonra, Kudüs'te "Kutsal Mezar Kilisesi" (Kamâme Kilisesi), Roma'da "Kurtarıcı Kilisesi" ve Petrus'un şehit edildiği, Neron'un Sirk Meydanı'nda "St. Petrus Bazilikası" inşa edilmiştir. İmparator onu, Roma Devleti tarafından öldürülen Hıristiyanlar anısına yaptırmış ve bununla, putperest devlete karşı Roma piskoposlarının zaferini ifade etmek istemiştir⁹¹.

İmparator Konstantin, Hıristiyanlığı sadece devlet dini olarak tanımakla da kalmamış, o dönemde ahlâk-

88 Nigosian, age, 67.

89 Brandon, DCR, 206.

90 Dinler Tarihi Ansiklopedisi, II,311.

91 Sarıkçioğlu, age, 231.

sızlığın kaynağı olarak düşünölen ma'bedleri kapatmış, kiliseye toprak bağışında bulunmuş ve pazar gününü tatil günü ilân etmiştir. Hepsinden önemlisi de, kiliseyi içten parçalayan çekişmelere bizzat müdahale etmiştir. Çünkü o, birleştirilmiş bir imparatorluğun dinini yayabilmek için, birleştirilmiş ve barış dolu bir kilisenin esas olduğuna inanıyordu⁹². Aynı şekilde Hıristiyanlığa da, imparatorluk içerisinde tamamlayıcı bir güç olarak bakıyordu⁹³.

Diğer taraftan Konstantin'in, Hıristiyanlığın gelişmesinde ve Roma Devleti'nin Hıristiyanlaştırılmasında göstermiş olduğu en büyük tesir, dogma ve esaslar bakımından Hıristiyan Kilisesi'nin temelini atan ilk "Ökümenik Konsil"i M.S. 325'te İznik'te toplantıya çağırmasıdır. Böylece o, kiliseye resmen mensup olmakla beraber⁹⁴, kilise ve devleti birleştirmekle ve devletin bu iş için ilk adımı atmasını sağlamakla, kendisinden sonrakilere de örnek olmuştur⁹⁵. Aynı zamanda o, Hıristiyanlara düşünce ve ibadet özgürlüğü vermiş olmanın yanında, doğru inancın destekleyicisi ve koruyucusu da olmuştur⁹⁶.

İmparator Konstantin'in, devletin ve Hıristiyan inancının bütünlüğünü korumaya çalıştığı sırada, Roma İmparatorluğu içerisindeki Hıristiyan kiliseleri, biri siyasi, diğeri de dilden kaynaklanan ayrılıkla karşı karşıya idi. Esasen ondan önceki İmparator Diokletian, Roma İmparatorluğu'nu, Doğu ve Batı diye ikiye ayırmıştı. Batı vilâyetindeki Roma şehri, tüm imparatorluğun

92 Smart, Religious Experience, 443.

93 Brandon, DCR, 206.

94 Konstantin'in ölüm yatağında iken vaftiz edildiği söylenmektedir. Bk. Smart, Religious Experience, 443; Ostrogorsky, Georg, Bizans Devleti Tarihi (çev. Fikret İşıltan), 44.

95 Ostrogorsky, age, 42,44; Nigosian, age, 68.

96 Nigosian, age, 67; Ostrogorsky, age, 28.

ve Hıristiyanlığın önemli bir merkezi idi. Burada Latince yaygın olarak kullanılıyordu. Doğu vilâyetinde ise Antakya, İskenderiye gibi çok sayıda diğer önemli Hıristiyanlık merkezleri vardı. Buralarda da hâkim dil Grekçe idi⁹⁷.

Konstantin'in Hıristiyanlık ve dolayısıyla kilise adına yapmış olduğu önemli işlerden biri de, tüm Roma İmparatorluğu içerisinde Hıristiyanlığı meşrulaştırmış olmasıydı. M.S. 324'te o, son zamanlara kadar Konstantinopol diye bilinen ve "Konstantin'in şehri" anlamına gelen Bizans'ın yerinde, Doğu vilâyetinde rakip bir merkez kurmaya karar verdi. Böylece Hıristiyanlık tarihinde Konstantinopol, Roma kadar önemli bir merkez oldu. Bunun tabii sonucu olarak her iki merkez de, Hıristiyan kilisesinin önderliği için yarışa girdi. Konstantinopol ile Roma arasındaki rekabet M.S. 1054 yılına kadar sürdü. O tarihten itibaren her iki merkez de, birbirleriyle olan ilişkilerini tamamen kesti. Asırlar boyunca biri Roma Katolik Kilisesi, diğeri de Doğu Ortodoks Kilisesi diye anıldı⁹⁸. Ancak Konstantin'in Roma idaresinin merkezini Bizans'a taşıması, Batı'da papalığın tesirinin artmasına sebep oldu⁹⁹.

B- KİLİSE'DE YAPILAN İBADET VE ÂYİNLER

Kiliseler arasında doktrinde birlik sağlanamadığı gibi, ibadet usûl ve uygulamalarında da önemli farklılıklar vardır. Bu sebeple, kilisede yapılan ibadet ve âyinlerin, Ortodokslara, Katoliklere ve diğer kiliselere göre ayrı ayrı ele alınması gerekmektedir.

97 Nigosian, age, 68.

98 Nigosian, age, 68.

99 Brandon, DCR, 206.

1- İbadetler

a) Ortodoks Kiliselerinde Yapılan İbadetler

Ortodoks kiliseleri, Hıristiyanlık'ta en eski olduklarını iddia eder ve kutsal, katolik, ortodoks ve apostolik sıfatlarını kullanırlar. Ulusal kiliseler farklı farklı organize edilmelerine rağmen onlar, ortak inanç, ortak idare sayesinde yekvücutturlar. Hepsisi de Konstantinopol'ün bütün Hıristiyanlarca kabul edilen patriği ile birbirleriyle münasebet halindedirler¹⁰⁰.

Ortodoks kiliselerinde yapılan ibadetlere geçmeden önce, konunun daha iyi anlaşılabilmesi için, kilisenin önemli bölümleri hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

Ortodoks kilise binaları üç kısımdan oluşur: Önce giriş (vestibul) gelir. İlk zamanlarda burada, ibadetin, hazır bulunmalarına izin verildiği bölümünde, din eğitimi gören ilmihal öğrencileri (catechumens) ve kiliseye tevbe için gelenler dururdu. Vaftiz kurnası da buradadır. Kezâ, kilise nizamıyla ilgili saatlerden bazıları da burada okunur. Buradan, cemaatle ibadet yapılan ve binanın diğer kısımlarından yüksekçe olan uzun ve dar orta kısma (Vaos_nave) geçilir. Burada, İncil'in okunduğu ve cemaate vaazların verildiği minber (pulpit), yüksek bir zemin üzerinde durur. Doğu kiliselerinin en kutsal yeri, cemaatin bulunduğu kısımdan ayıran üç kapılı ve üstünde azizlerin resimleri bulunan ve "İkonastasis" adı verilen kısımdır. İkonastasis'te, kapı veya perdelerle örtülü üç giriş yeri vardır. Ortada bulunan girişe "Büyük Kapı" adı verilir. Diğerleri de, karşılıklı olarak Kuzey ve Güney kapılarıdır. Büyük kapının sağında İsa ve Vaftizci Yahya, başrahip olarak tasvir

100 Parrinder, Worship, 213.

edilir. Solda ise, Bâkire Meryem ve kilise binasının adına ithaf edildiği azizlerden birinin resimleri bulunur. Bu kapının üzerinde de, Son Akşam Yemeği'nin temsili bir anlatımı, havarilerin ve peygamberlerin resimleri yer alır. Mihrabın yanında bulunan din adamlarına mahsus kısmın ortasında, üzerinde bir örtü bulunan altar vardır. İbadet esnasında bu altarın üzerine bir örtü daha örtülür. Altarın üstüne bir haç veya boyalı çarım, İncil ve ekmek takdisinde kullanılmak üzere bir kap konur. Altarın solunda da ibadete hazırlık esnasında kullanılan bir masa bulundurulur¹⁰¹.

İlâve şapellere ve vaftiz odalarına rağmen, bir Ortodoks kilisesinin ana plânı, orta kısmı bir kubbe ile örtülü dört kollu eşit haç (Ortodoks haçı) şeklindedir. Duvarlar ve çatı, yağlı boya resimleri ve mozayiklerle süslüdür. Kubbenin üstü İsa'nın resmi, gökkuşağı, Kerubim ve Serapim adı verilen meleklerin tasvirleriyle kaplıdır¹⁰². Ortodoks kiliselerinde tasvir yoktur. Fakat İsa ve azizlerin resimleri veya mozayikleri olan ikonalara kilise ve evlerde bolca rastlanır¹⁰³. Kilisenin şekli ve ibadet düzeni, esas itibariyle bütün Ortodoks-luk'ta aynıdır¹⁰⁴.

Ortodoks kiliselerinde iki çeşit ibadet vardır: Bunlar; Rahiplere vb. mahsus Kanonik saatler ve Liturji'dir. Kanonik saatler geniş çapta manastırlara hasredilmiş olmakla beraber, kutsal bir günün arefesinde ve dinî bayramlarda, mahalli kiliselerde de okunur.

Ortodoks kilise hayatının kalbi sayılan ve Roma Katolik Kilisesi'ndeki "Mass"a tekabül eden başlıca ibadet

101 Molland, Einar, Christendom (The Christian Churches, Their Doctrins, Constitutional Forms and Ways of Worship, 28-29.

102 Parrinder, Worship, 213. Bu melekler hakkında bk. Davidson, Gustav, A Dictionary of Angels, 166, 267.

103 Parrinder, Living Religions, 169.

104 Parrinder, Worship, 213.

olan Liturji, İsa'nın kurban edilişinin bir kutlamasıdır¹⁰⁵. Ortodokslara göre bir günde, belirli bir altarda yalnız bir Liturji icrâ edilebilir. Normal olarak bir kilise sadece bir altara sahip olacağından, Ortodoks Kilisesi'nde Liturji, cemaatle yapılma özelliğini korumuş demektir.

Ortodoks kiliselerinde Liturji'nin üç farklı şekli icrâ edilmektedir. Birincisi, senenin büyük bir kısmında tatbik edilmekte olanıdır. St. John Chrysostom'un, Konstantinopol'un sekizinci asırdaki ibadetini temsil eden Liturji'dir. İkincisi, St. Basil Günü olarak muhafaza edilen 1 Ocak'ta, Büyük Perhiz'deki (Lent) pazarlarda, Paskalya'dan önceki perşembe gününde, Paskalya arefesinde, İsa Mesih'in Doğum Günü arefelerinde ve Epiphani'de icrâ edilen Liturji'dir. Üçüncüsü ise, Batı'da Papa Büyük Gregory'nin ibadetine tekabül eden Liturji'dir. Bu Liturji esnasında kullanılan ekmek ve şarap, bir önceki Pazar günü takdis edilir. Bu sebeple o, Evharistiya'nın tam bir icrâsı sayılmaz. Fakat cemaatin iştirakiyle sona erer. Bu ibadet sadece, Paskalya'dan önceki hafta ve Paskalya'dan önce gelen Büyük Perhiz esnasındaki haftanın günlerinde yapılır.

Ortodoks kiliselerinde Liturji'nin yapılış şekli şöyledir: Liturji'ye başlamadan önce, günah itirafı ve bazı dualardan oluşan bir hazırlık merasimi yapılır. İbadetle ilgili elbiseler giyilirken uygun dualar okunur ve belirli merasimler icra edilir. Sonra ekmek ve şarabın hazırlanmasına geçilir. Papaz, Evharistiya'da kullanılacak olan ve "Kuzu" adı verilen kare şeklindeki bir parçayı, geniş, düz ve yuvarlak bir pastadan keser. Bu parçanın üzerine, "Muzaffer İsa" sözlerini temsil eden "IC.XC.NI.KA" harfleri kare şeklinde yapıştırılır. Sonra

105 Molland, age, 30; Parrinder, Living Religions, 169; Dix, Dom Gregory, The Shape of the Liturgy, 1,7,21.

papaz, "Kurban edilen, Tanrı'nın, dünyanın yaşaması ve kurtuluşu için, onun günahlarını alıp götürən kuzusudur" sözleriyle, o parçayı bir bıçakla daha küçük parçalara ayırır. Papaz, Yuhanna, 19/34'ü okurken, diyakos da âyin kadehi içerisindeki şarap ve suyu karıştırır. Böyle yapmak suretiyle, takdis edilmemiş unsurlar mistik bir şekilde ölen İsa'nın vücuduyla özdeşleştirilmiş olur. Hazırlık duaları, kilisede buhur yakılmasıyla sona erer.

Ortodoks ibadet usûlü, "missa catechumenorum" ve "missa fidelium"a¹⁰⁶ tekabül eden iki kısımdan ibarettir. İkisi arasındaki geçiş, diyakos'un, ibadetin ortasında "Ey Katekumenler ayrılın" diye seslenişle belirtilir. Gerçekte ne kimse kiliseyi terkeder, ne de merasim tamamen aslî önemini kaybeder.

Katekumenlerin ibadeti, "Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un krallığı, şimdi ve ebediyen, dünya durdukça mübarek olsun" duası ile başlar. Diyakos tarafından okunan daha uzun bir ilahi ile devam eder. Bu dua, devamlı olarak, koro tarafından söylenen ve "Tanrı bize acı" anlamına gelen "Kyrie eleison" sözlerine, cemaatin karşılık vermesi ile kesilir. Kyrie eleison; "gökten gelecek barış ve ruhlarımızın kurtuluşu için gelin Tanrı'ya dua edelim" ricasıyla başlayan; rahipler, orada bulunan cemaat, dünya bırıışı, kilisenin birliği, yeryüzündeki idareciler ve yeryüzünün meyveleri, yolcular, hastalar, acı çekenler ve hapistekiler için yapılan ve belli aralıklarla devam eden, Hıristiyanlarca son derece güzel bulunan bir duadır. Bu duayı, koro tarafından söylenen, Mezmurlardan bir metinle başlayan ve İsa Mesih'in Dağdaki Vaazı'ndan¹⁰⁷ alınan sözlerle sona eren dinî şarkılar takip eder.

106 Molland, age, 30-31; bk. Dix, age, 488.

107 Bk. Matta, 5/3-12.

Daha sonra, "Küçük Giriş" diye bilinen ve İsa'nın yeryüzüne İncil'le gelişini sembolize eden özel bir ibadet gelir. Bu ibadetin yapılış şekli şöyledir: Önce papaz İncil'i altardan alır ve onu diyakos'a verir. Önlerinde ışıklar ve buhurlar yandığı halde onlar, cemaatin bulunduğu yere, Kuzey'deki kapıdan beraberce geçerler. Cemaat mahallinin ortasında diyakos, İncil'i başının üstüne kaldırır ve "Hikmet! Yücel" diye bağıırır. Bu sırada koro, "gelin ey ibadet edelim ve İsa'nın önünde eğilelim" sözlerini ihtiva eden ilâhiyi söylerken, papaz ve diyakos, Büyük Kapı'dan altara tekrar dönerler.

Sonra koro, "Kutsal Tanrı, Kutsal Güçlü, Kutsal Ölümsüz! B ize acı" anlamına gelen "Trisagon"u¹⁰⁸ söyler. Bunu, mektuplardan bölümler okuma veya o günün anlamına uygun bir vaaz takip eder. Koro buna, sevinç ifade eden ve "elhamdülillah" manasına gelen "Allelulia" sözcüğü ile mukabelede bulunur. Bu esnada diyakos, önce din adamlarının bulunduğu yerde, sonra da cemaat mahallinde, bir buhurdanlık içerisinde buhur yakar. Daha sonra o, Büyük Kapı'dan geçerek içeriden İncil'i alır ve o günün anlamına uygun bir bölümü cemaate okur. Buna koro, "Ey Tanrı! Şeref senin, şeref senin" diye mukabelede bulunur. Sonra İncil papaza verilir. O da İncil'i tekrar altara götürür ve kapılar kapanır. Bu esnada diyakos, ikonastasis'in önündeki yerini alır, her grup ve seviyeden erkekler için bir ilâhi okur ve son olarak Katekumenler'e ayrılmalarını emreder.

Bundan sonra Hıristiyan inanırlarının (faithful) ibadeti başlar. Bu sırada altarda bulunan papaz, bir taraftan Tanrı'ya "Kurban" olarak sunulacak ekmeği hazırlar, diğer taraftan da diyakos bir ilâhi daha okur.

108 Trisagon ismi, "Kutsal" kelimesinin, "Holy God, Holy Mighty, Holy Immortal" şeklinde üç defa tekrarından gelir. Bk. Molland, age, 32; Dix, age, 451.

Cemaat buna, "Kyrie eleison" diye mukabelede bulunur. Bu dualar, Evharistiya kurban âyinin karakteristik Ortodoks inancını oluşturur. Bu inanca göre İsa, bizzat hem papaz, hem kurbandır. Bu duaları, İsa'nın acı çekenleri ve ölüleri karşılamak için Kudüs'e girişini sembolize eden "Büyük Giriş" takip eder. İbadetin başlangıcında diyakos, içinde ekmek bulunan tepsiyi, papaz da şarap ve su dolu olan âyin kadehini taşır. Bu aşamada henüz hiçbir unsur takdis edilmiş değildir. Onlar Kuzey kapısından geçerken cemaat diz çöker, başlarını öne doğru eğerek ve haç çıkarır. Papaz ve diyakos Büyük Kapı'dan tekrar geri dönerken koro, ibadet esnasında söylenen Kerubiler ilâhisini okur. Sonra papaz kurban duasını sessizce okurken, diyakos bir ilâhi daha söyler. İbadetin bu kısmına, İznik iman ikrarının (Nicene Creed)¹⁰⁹ papaz ve cemaat tarafından okunmasıyla son verilir.

Büyük Giriş'ten sonra "Büyük Dua" (Anaphora) gelir. Büyük Dua, teşvik edici sesleniş (Sursum Corda) olarak da bilinen, papazla cemaat arasındaki eski bir diyalogla şu şekilde başlar: "Gelin kalblerimizi yüceltelim, biz onları Tanrı'ya yükseltelim. Gelin Tanrı'ya teşekkür edelim. Baba'ya, Oğul'a ve Kutsal Ruh'a, özleri bir ve aynı tabiatten olan ayrılmaz üçlü ibadete lâyıktır". Sonra koro, "Sanctus"¹¹⁰ ve "Benedictus"¹¹¹ söyler. Yüksek sesle bir dua daha okunur. Daha sonra, "bu kurtarıcı düsturu hatırlayın" sözleriyle başlayan

109 Nicene Creed; M.S. 325'te İznik'te kurulan kilise meclisi tarafından kararlaştırılan Hıristiyanlık ilkeleri ve bunun sonraki düzeltilmiş şeklidir. Bk. Pike, ERR, 276.

110 Sanctus; "Orduların Rabbi Kuddüstür, Kuddüstür, Kuddüstür; bütün dünya onun izzeti ile doludur" (İşaya, 6/3) sözlerini karşılayan bir kelimedir.

111 Benedictus; "Önünden gidenler ve ardından gelenler bağırlıyorlardı: Osanna!(bize kerem eyle). Rabbin isminde gelen mübarektir" (Markos, 11/9) sözlerini karşılar. Bk. Pike, ERR, 51.

bir hatırlama (Anamnesis) veya Tes'id duası okunur. Bu dua, İsa'nın tekrar dirilişini, göğe yükseltilişini ve gökteki oturuşunu, onun ölümünü ve acı çekmeyi hatırlattığı gibi, ikinci gelişini beklemeyi de hatırlatır.

Büyük Dua'nın ikinci kısmında papaz, ekmek ve şarabı takdis ettikten sonra, Bâkire Meryem ve tüm azizler için şefaate geçer. Komünyonundan önce sakramentin kabulü için bir dua ve "kutsal şeyler kutsal olanlar içindir" diye bağırılış gelir. Sonra papaz ve diyakos, ikonastasis'in kapıları arkasında sakramente iştirak ederler. Sonra Büyük Kapı açılır ve cemaat görünürler. İbadete katılanlar birer birer ilerler ve orada duran sakramenti alırlar. Diyakos, papazın, takdis edilmiş ekmek parçalarını içine attığı kadehi elinde tutar. Kadehin içindeki ekmek parçalarını bir kaşıkla bardağın içinden çıkarıp ibadete katılanlara dağıtır. Sonra bu kaplar, İsa'nın göğe yükseltilişini sembolize eden ve "Son Giriş" diye bilinen üçüncü girişte altara tekrar götürülür. İbadet, bir şükran duasından sonra hayır dua ile sona erer.

Papaz Liturji'yi tamamladıktan sonra, ikonastasis'in dışında ayakta durur ve bu defa da, takdis edilmiş ekmeği dağıtır. Bu ekmek, bizzat ibadette kullanılan ekmek olmayıp sakrament için hazırlanan ekmektir. Cemaat, tekrar papazın yanına doğru birer birer ilerler, ekmeği alır ve onu bir defada yerler. Bu ekmek, Liturji'de yalnız kendi komünyonlarına sahip olanlara değil, aynı zamanda ibadete katılan herkese, hatta diğer kilise mensuplarına da takdim edilir¹¹².

Ortodoks kiliselerinde ibadet yerli dilde yapılır. Ortak bir ibadet dili yoktur. Bu sebeple, Ortodoks ki-

112 Molland, age, 31-33; bk. Davies, Horton, Christian Worship, 22-27; Parrinder, Worship, 213-215.

liselerinde Grekçe, Slavca, Rumence, Arapça, Estonyaca, Letonyaca, Litvanyaca, Fince ve A.B.D.'de İngilizce dâhil, diğer dillerde de ibadet yapılır. Müzik veya güzel sesle ilâhî okuyuşu, ibadette önemli rol oynamakla beraber, Tanrı'nın evinde sadece insan sesi kullanılabileceği düşüncesinden hareketle herhangi bir müzik âleti ile eşlik edilmez¹¹³.

İkonlar, kutsal resimler, Ortodoks ibadetinde önemli bir rol oynar. Onlar, kullanılmadan önce takdis edilir, çiçeklerle süslenir ve önlerinde yakılan lamba veya mumlarla onlarla saygı gösterilir. Ortodokslara göre onlar, İsa Mesih'in, Meryem Ana'nın, azizlerin ve meleklerin görünmeyen huzurunun görünen temsilcileridir. Puta gösterilen sadâkat veya hürmetin, gökteki asıl nûmuneye yapıldığına inanılır. Bu yüzden de, gerçekte putun temsil ettiği kişiye hitap ettikleri söylenmektedir. Bu sembolik açıklama, Neoplatonik bir etkiye sahiptir.

Ortodoksluk'ta heykeltraşlık yasaklanmış olup sadece yağlı boya resimlerine izin verilir. Katı Ortodoks kuralları çarmıhı da yasaklamıştır. Fakat İsa'nın vücudunu temsil eden boyalı bir haça izin verilmiştir¹¹⁴.

b) Katolik Kiliselerinde Yapılan İbadetler

Katolik kiliselerinde yapılan ibadetlere geçmeden önce, kilisenin şekli ve önemli bölümleri hakkında kısaca bilgi vermek gerekmektedir.

Reformun hâkim olmadığı Batı Avrupa bölgelerinde mahalli kiliseler, Roma Katolikliği'ne mensup olmakla beraber, mimaride daha çok İngiltere'deki yerli kiliselere benzerler. Kiliselerin içi, İsa'nın, Meryem'in ve azizlerin, önlerinde adak mumları yakılan, çok sayıda

113 Molland, age, 29; Parrinder, Worship, 213, Living Religions, 169.

114 Molland, age, 29.

resimleri ile son derece süslenmiştir. Ayrıca bu kiliselerde, "İsa'nın Kutsal Kalbi" sayılan Bâkire Meryem'e özel ibadet veya ölmüş kimselere dua yapmak için tahsis edilmiş şapeller bulunur. Yine günah itirafı için ayrılmış hususi odalar vardır. Kilisenin orta kısmı, yani cemaat mahallinin duvarları boyunca, haç'ın on dört safhasının tasvirleri yapılmıştır. Bir çarmıhın dibinde veya çoğu kere de İsa'nın bir tasviri önünde duran altar, üzerine konan yedi mumla aydınlatılır. Altarın önünde asılı duran bir ma'bed lambası ve yan taraftaki beyaz lamba, özellikle hastalar için kullanılan gizli sakramentin huzuru açıklar.

Dünya Hıristiyanlarının sayıca çoğunluğunu oluşturan Roma Katoliklerine göre başlıca ibadet, İsa'nın haç üzerinde kurban edilişinin kutlanması olan "Mass"tır¹¹⁵. Latince "Missa"dan¹¹⁶ gelen ve aslı itibariyle "dinî bir ibadet" anlamına gelen Mass, Roma Katoliklerinin Evharistiya âyini için kullanılır¹¹⁷. Ayrıca bu kelime, Anglikan Kilisesi'ne mensup oldukları halde Katolikliğe meyilli olanlar (Anglo-Catholics) tarafından da benimsenmiştir.

Mass kelimesinin menşei konusunda iki görüş ortaya atılmıştır. Birinci görüşe göre kelime, Evharistiya'nın takdisinde hazır bulunmalarına izin verilmeyen Katekumenlerin, ibadetin, katılmalarına izin verilen kısmının sonunda ayrılışlarından (dismissal, missa) gelir¹¹⁸. İbadetin bu kısmının sonunda papaz, "gidin, şimdi gitme zamanıdır" anlamına gelen, "Ite, missa est" der ve vaftizliler ayrılır. İkinci görüşe göre ise kelime, "gönderme

115 Parrinder, Living Religions, 167.

116 Missa, Hıristiyan ibadetinin Katoliklerdeki ismi olup, papazın, "gidin, şimdi gitme zamanıdır" (Ite missa est) sözlerinden alınmıştır. Bk. Ringgren-Ström, age, 149; Schimmel, age, 240.

117 Brandon, DCR, 432; Hinnells, DR, 206.

118 Parrinder, Living Religions, 166-167; Brandon, DCR, 432; Mathews-Smith, DRE, 274.

veya ayrılma" anlamına gelen Latince "Mittere" fiilinden gelir. Günümüz Roma Katolikleri, "Ite, missa est" şeklindeki söylenişi tercih ederler¹¹⁹. Daha sonra bu kelime, ibadetin kendisi için kullanılmaya başlanmıştır¹²⁰.

Roma Katolikleri Mass'ın, kendisinde ekmek ve şarabın, İsa'nın hakiki bedenine ve kanına dönüştürüldüğü, gerçek bir takdime olduğuna inanırlar. Anglo-Katolikler de İsa'nın, ekmek ve şarabın şekilleri altında gerçekte hazır olduğuna inanırlar. Protestanlar ise, İsa'nın kurban edilişinin, çarmıha gerildiği yerde bir defada ve ebedi olarak yapıldığına inanır ve Kutsal Komünyon'un bir hatıra âyini olduğunu iddia ederler¹²¹.

Katoliklere göre Mass, İsa'nın kurbanla ilgili ölümünün âyinsel kabulüdür¹²². Bu yüzden tüm Katoliklerin, her Pazar Mass'a katılması mecburidir¹²³. Bunun tabii sonucu olarak da, ruhânî sınıftan olmayanlar için cemaatle ibadet esastır. Yine Katoliklere göre Mass'ın, her gün her papaz tarafından ve hemen hemen her kilisede yapılması gerekir. Çünkü Katolikler için Mass'ın, dünyanın herhangi bir yerinde her saat yapılmış olması önemlidir. Birden fazla papazın bulunduğu kiliselerde ise Mass, bir günde birkaç defa; Noel vb. günlerde, her papaz tarafından üçer defa yapılır¹²⁴.

Mass; "Yüksek Mass" (Mass Solemnis) ve "Sıradan Mass" olmak üzere ikiye ayrılır. Yüksek Mass, bir papaz, bir diyakos ve bir yardımcı diyakos olmak üzere ruhânî sınıftan en az üç kişinin katıldığı, genellikle sabah geç saatlerde, buhur yakılarak ve müzik eşliğinde eksiksiz

119 Ringgren-Ström, age, 149.

120 Pike, ERR, 247; Ringgren-Ström, age, 149; Schimmel, age, 240.

121 Pike, ERR, 247.

122 Brandon, DCR, 432.

123 Parrinder, Living Religions, 167.

124 Parrinder, Worship, 216.

olarak kutlanan Mass'tır. Sıradan Mass ise; ruhban sınıfından sadece bir kişinin hazır bulunduğu ve müziksiz olarak kutlanan Mass'tır¹²⁵. Sıradan Mass, Mass'ın basitleştirilmiş şekli olup her papazın günlük olarak Mass'ı kutlama geleneğinin sonucu olarak Ortaçağlarda gelişmiştir¹²⁶. Ayrıca papa tarafından kutlanan Mass'a "Papa Missası" (Papal Missa); piskopos veya bir manastır başrahibi tarafından kutlanan Mass'a da "Pontifik Missası" (Pontifical Missa) adı verilir¹²⁷. Bunların dışında, yapıllış amacına göre Mass'ın pek çok çeşidi daha vardır¹²⁸.

Mass, kendisine iştirak edenler açısından da ikiye ayrılır. Birincisi, günah itirafı, dua, kutsal kitap okuma, ilâhi söyleme ve bazen de vaazdan ibaret olan, vaftizsizlerin ve Katekumenlerin de katıldığı genel Mass'tır. İkincisi de, yalnız vaftiz olanlara açık olup iman ikrarı ve komünyon takdisinden ibaret olan özel Mass'tır¹²⁹.

Mass'ın Katolik kiliselerinde başlayış ve uygulanış şekli şöyledir: Ruhânî sınıftan olmayanlar kiliseye girerken, kapının yanındaki kurnadan aldıkları su ile haç çıkarır ve altara doğru diz çökerler. Sonra herkes yerini alır ve özel olarak dua yaparlar. Bu sırada papaz, bir diyakos ve bir de yardımcı diyakosla içeri girip altara doğru ilerlerken cemaat ayağa kalkar; papaz, altarın dibinde eğildikten veya diz çöktükten sonra, "Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un adıyla" sözlerini söyler. Sonra koro, müzik eşliğinde veya müziksiz olarak, dinî âyinin başlangıcında sesli olarak okunan ilâhiye (Introit) başlar. Bu esnada cemaat, diz çöker ve haç çıkarır. Âyini

125 Pike, ERR,247; Mathews-Smith,DRE,274; Brandon, DCR,432; Parrinder, Living Religions, 167, Worship, 216.

126 Brandon, DCR, 432.

127 Pike, ERR, 247; Schimmel, age, 240.

128 Geniş bilgi için bk. Mathews-Smith, DRE,247; Brandon, DCR,432; Pike, ERR,247; Schimmel, age, 240.

129 Ringgren-Ström,age,149; Schimmel, age,240.

idare edenlerle yardımcıları tarafından nöbetleşe okunan bir Mezmur'dan sonra "Kutsal Üçlü" davet edilir ve 42. Mezmur okunur. Sonra günah itirafı ve bağışlanması gelir. Âyini idare eden kişi altara doğru giderken, cemaat ayağa kalkar. Bu sırada koro, "Kyrie eleison" (Tanrı merhamet et) ve "Gloria in Excelsis" (Hamd yücelerdeki Tanrı'ya olsun) sözlerini söyler. Bu sözlerden sonra cemaat oturur. Sonra, Batı kiliselerinde okunan küçük dualardan biri (Collect) gelir. Daha sonra yardımcı diyakos, havari mektuplarından o günle ilgili bir bölüm okur. Dua kitabı (Missa Kitabı) altaran öbür tarafına geçirilir. Diyakos, İncil'den, o günle ilgili bir pasaj okuduktan sonra, İznik iman ikrarının tamamı okunur. Bundan sonra kilisede bağış toplamaya geçilir.

Bu sırada ekmek ve şarap, bir tepsi içerisinde hazırlanır. Tepsi ve kadeh, bir buhurdanlık içerisindeki buhurla tütsülendikten sonra, takdis edilip altaran üzerinde takdim edilir. Sonra, "kalblerinizi yüceltin" anlamına gelen teşvik edici sesleniş (Sursum Corda) ve üç kez "kutsal" diye bağırılış (Sanctus) gelir.

Katolik kiliselerinde Mass'ın esas kısmı ekmek ve şarabın takdisi, Meryem'in, havarilerin ve şehitlerin anılması ile başlar. Ekmek ve şarap, takdis edilirken yukarıya doğru kaldırılır ve bir çan, her defasında üçer kere olmak üzere üç defa çalınır. Bu sırada üç defa "Kutsal" diye bağırıldıktan sonra cemaat sessizce diz çöker. Âyini idare eden kişi, ellerini ekmek ve şarabın üzerinde gezdirirken tekrar çan çalınır. Bundan sonra Âyini yöneten, İsa Mesih tarafından kutlanan Son Akşam Yemeği'nin menkabesini okur, diz çöker, takdis edilmiş ekmeği cemaatin göreceği şekilde kaldırır ve çan üç defa daha çalınır. Sonra o, kadehi cemaate gösterir ve herkes diz çöküp haç çıkarırken çan üç defa daha çalınır. Bir dua yapıldıktan sonra ekmek, kadehin üzerinde bölünür ve kadehin içine bir parça atılır. Diyakosa bir barış ö-

pücüğünden sonra, âyini idare eden kişi, takdis edilmiş ekmek ve şaraba bizzat iştirak eder. Kendi komünyonlarını yapmayı arzu eden fakat bunu her Pazar yapamayan pek çok kimse bu sırada, beyaz bir örtü ile örtülü olan altarin önünde kuyruğa girer ve sadece takdis edilmiş ekmekten alır. Sonra papaz ve diyakos kapları temizler, üzerlerini bir peçe ile örter ve "dismissal" sözcüğüyle son dua (benediction) okunur ve son olarak da Yuhanna İncili'nin baş tarafından bir vaaz verilir¹³⁰.

Birkaç Doğu kolu hariç, tüm Katolik kiliselerinde ibadet dili Latince'dir. Çağdaş bir Roma Katolik âyin bilimcisi olan Dom odo Casel, ibadette Latin dilinin kullanımının, ibadeti, bir sonsuzluk atmosferine büründürdüğünü söyler¹³¹. Bu dil, Katolıklere, ilmiyal öğrencisi seviyesinde iken öğretilir. Ayrıca Latince dua veya Mass kitaplarında (Missal) onların kendi dilleri, paralel sütunlarda verilmiştir¹³². Buna rağmen, ortalama olarak kiliseye gidenler, İsa Mesih'in öğrettiği duayı (Rabbin Duası) ve iman ikrarını (Nicene Creed) genelde Latince okuyabilir, fakat Mass'ın çeşitli bölümlerini, orijinal dilde çok az kişi anlayabilir.¹³³

Akşamları yapılan hayır dua gibi, diğer ibadetlerde yerli dilde ilâhiler söylenir. Yine Mass ve diğer zamanlarda yerli dilde vaazlar verilebilir. Bütün bunların dışında, 1962-1965 yılları arasında toplanan II. Vatikan Konsili'nde, âyinlerin yerli dilde yapılmasına izin verilmiş; âyine, İngilizce ve diğer dillerdeki metinler sokulmuştur¹³⁴. İbadet dili ile ilgili olarak izin verilen en son şey ise, papaz, Mass'ın kendine ait

130 Bu vaazın şimdi genellikle ihmal edildiği söylenir. Bk. Parrinder, Living Religions, 166-168.

131 Molland, age, 84 vd.

132 Parrinder, Worship, 216.

133 Molland, age, 84.

134 Parrinder, Worship, 216.

bölümünü Latince okurken, cemaatin, kendilerine ait kısmı yerli dilde okumalarıdır. Bu sebeple, havari mektuplarını ve İncil'i, yerli dilde okuma usûlü uzun süreden beri devam etmektedir¹³⁵. Hatta bazen iman ikrarı da, cemaat tarafından yerli dilde okunabilir. Fakat çoğunlukla bu, papaz ve cemaat tarafından Latince olarak birlikte okunur veya Latince ilahiler söylenir¹³⁶.

Katolik kiliselerinde papazın, yüzü cemaate dönük olarak idare ettiği âyinde söylenen ilâhilerle, yerli dillerde kutsal kitap okuyuşlarıyla ve bazen altarın cemaate daha da yaklaştırılmasıyla ibadete daha fazla cemaatin katılımı sağlanmıştır.

Pek çok Katolik kilisesinde cemaat, ibadet esnasında ayakta durur veya münasip yerlere diz çökerler. Kiliselere cemaatin oturması için oturaklar pek konulmakla beraber, portatif sandalyeler yaygın olarak kullanılmaktadır¹³⁷.

Roma Katolik Mass'ı ile Doğu Ortodoks Liturjisi arasındaki en önemli fark dil yönündendir. Ayrıca Katolik kiliselerinde ekmek ve şarabın takdisi, Epiclesis'le¹³⁸ değil de, geleneğe göre açılış sözleriyle icra edilir. Kezâ Mass, Liturji'den farklı olarak çok sayıda değişik unsurları ihtiva eder¹³⁹.

135 Molland, age, 84.

136 Parrinder, Worship, 216.

137 Parrinder, Worship, 216.

138 Epiclesis; Doğu Ortodoks kiliselerinde, Eucharistiya âyinine söylenen açılış sözlerinden sonra Kutsal Ruh'un çağırılışı anlamına gelir. Bk. Pike, ERR, 143.

139 Molland, age, 89-90; bk. Davies, Horton, age, 31-37.

c) Protestan Kiliselerinde Yapılan İbadetler

1) Luteran Kiliselerde İbadet

Lüteran kiliselerin bulunduğu başlıca yerler; Almanya, Amerika Birleşik Devletleri ve İskandinav ülkesidir. Bu kiliseler, Roma Katolik Kilisesi'nden ayrılmışlarsa da, Amerika Birleşik Devletleri ve bazı Alman kiliseleri dışında; piskoposlar, kilisenin yapısındaki bazı düzenlemeler, Evharistiya (Mass) ve kilise yılı gibi bazı özellikleri devam ettirmişlerdir¹⁴⁰. Diğer Reforme edilmiş kiliselere nazaran Katolıklara karşı daha az müfrit bir tavır sergilerler.

Zwingli'nin rasyonalizmi ve Roma Katolik Kilisesi'nin; Evharistiya'da kullanılan ekmeğe ve şarabın, İsa'nın et ve kanına dönüştüğü inancına karşılık olarak, Luther'in Evharistiya öğretisi, ibadetın sırrı üzerinde yoğunlaşmıştır. Halkın komüniona katılmasına büyük önem verilmiştir. Buna Kalvin de büyük önem vermiştir. Ekmeğe ve şarabın her ikisi de bütün konfirmasyon âyininden geçmiş Hıristiyanlara verilmektedir. Evharistiya, sadece Pazar günleri, fakat her Pazar yapılır.

Luteran kiliselerde Mass'ın nizamı, ilâve gibi görünen şeylerden arındırılmış, yerli dil ve yerli dilde ilâhiler uygulamaya konulmuştur¹⁴¹. İbadetin büyük bir bölümünü vaazlar oluşturur. Vaazlar, Kutsal Kitap'tan seçilmiş kısımların açıklaması ve uygulanışı ile ilgili hususları ihtiva eder. İbadetin diğer bölümü ise dualar, Kutsal Kitap'tan okumalar vb. dir. Komünyon, sık olsa da, serviste daima bulunmaz. Kilisede görevi bulunanlar için Kutsal Kitap okuma, dua ve kiliseye devam önemlidir¹⁴².

140 Tümer-Küçük, age, 170.

141 Parrinder, Worship, 218; Molland, age, 215-216.

142 Tümer-Küçük, age, 170.

Luteran ibadeti, İsveç'te, amacına en güzel şekilde ulaşmıştır. Orada Olaus Petri, bir süre Roma ibadetiyle yan yana uygulanan bir İsveç Komünyon Massı'nı düzenlemiştir. İsveç Liturjisi, genel olarak bir açış ilâhisinden sonra günah itirafı ve bağışlanması ile başlar. Günah itirafının, Evharistiya'nın her kutlanışından önce yapılması gerekir.

Evharistiya, "Sanctus" ve günah itirafı, "Tanrı merhamet et" ve "hamd, yücelerdeki Tanrı'ya olsun" (Gloria) sözleri ile başlar. Sonra "Collect" (Batı kiliselerinde okunan küçük dualardan biri), havari mektuplarından ve İncil'den okuma gelir. Havariler Kredosu, iman ikrarı, normal olarak fakat İznik Kredosu (Nicene Creed) dinî bayramlarda söylenir. Sonra bir vaaz ve dualar takip edebilir. Ekmek ve şarap unsurları hazırlanırken papaz Sursum Corda'yı söyler ve İncil'den, Son Akşam Yemeği'nin açış sözlerini okur. Bu esnada "Sanctus" tekrar söylendikten sonra, cemaat "Agnus Dei"yi (Ey Tanrı'nın Kuzusu) söylerken, âyine düzenli olarak katılanlar öne doğru ilerler. İbadet, küçük dualarla, bir hayır dua ve bir ilâhi ile sona erer.

İsveç Liturjisi, Anglikan Liturjisine benzer ve İsveç piskoposları, apostolik silsileyi muhafaza etmişlerdir. Böylece bu kilise, İngiliz Kilisesi'yle işbirliği halindedir. Fakat İsveç Evharistiyası, normal olarak vaazdan sonra kutlanan ve ara sıra yapılan bir ibadettir. Diğer bazı Luteranlar Evharistiya'yı haftalık olarak kutlarlar.

Luteran kiliselerde İncil'e ve vaaza verilen önem, minbere de önem kazandırmıştır. Ayrıca, vaaz verenin siyah elbisesi (biniş) ve beyaz şeritleri, Evharistiya ile ilgili daha renkli elbiselerin yerini almıştır. Luteran kiliselerde ses tertibatı (akustik) önemli olduğundan, bu durum kiliselerin gerçek mimarisini de etkilemiştir.

Aynı zamanda bu kiliselerde minber, hâkim unsur haline gelmiştir.

Luther, tasvirleri ve mukaddes eşyaları yasaklamış, fakat çarmlıha izin vermiştir. Almanya ve İskandinavya'nın Luteran kiliseleri, hâlâ oymacılık ve yağlı boya resimleri yönünden zengindir¹⁴³.

2) Anglikan Kilisesinde İbadet

Anglikan Kilisesi, 16. yüzyılda, reform hareketinden sonra İngiltere'de ortaya çıkmış bir Hıristiyan mezhebidir. Anglikanizm, Protestanlığın İngiltere'ye mahsus bir şekli olup Katoliklikle Protestanlık arasında uzlaştırmacı bir yol takip etmektedir. Anglikanlık, teşkilât ve kült hayatı bakımından Katolikliğe yakındır. Liturji, doktrin ve dinî tatbikat, "Umûmî Dua Kitabı"nda 1552'de düzenlenmiştir¹⁴⁴.

Protestan Kilisesi'nin âyinlere önem veren bir kolu olan Anglikan Kilisesi'nde Evharistiya, her Pazar günü kutlanır. Genellikle sabah sekiz gibi erken bir saatte kutlanan Evharistiya, pek çok kilisede, yaygın olan bir sabah ibadetinin yarini almıştır. İbadet, daha sâde olup daima İngilizce veya cemaatin dili ne ise onunla kutlanmasına rağmen, yapı olarak Mass'a çok benzemektedir.

Anglikan ibadeti, Hz. İsa tarafından öğretilen ve papaz tarafından tek başına söylenen Rabb'in Duası ile başlar, emirlerle takip edilen bir "Collect" ve o gün için uygun olan bir mektup ve İncil'den bölümler okuma ile devam eder. Sonra İznik iman ikrarının okunması, muhtemelen bir vaaz ve bağış toplama gelir. Bunu, kilise için yapılan dua, günah itirafı ve bağışlanması, çeşitli davet metinleri, üç defa "Kutsal" diye bağırış, diğer bir

143 Parrinder, Worship, 218-220.

144 Tümer-Küçük, age, 169; bk. Molland, age, 138-140.

dua ve nihayet ekmek ve şarabın takdisi takip eder. Papaz ekmek ve şarabı önce kendisi aldıktan sonra cemaatin tamamı, ekmek ve şaraba iştirake çağrılır. Sonra hepsi, İsa Mesih'in öğrettiği duayı (Raab'ın Duası) okur. Genellikle, "hamd yücelerdeki Tanrı'ya olsun" duası da okunur. Hayır dua ile ibadete son verilir¹⁴⁵.

Serbest İngiliz kiliselerinden olan Metodist Kilisesi, daha serbest ve değişik ibadet usûlüne sahip olmakla beraber, Anglikan Kilisesi'ne benzerlik gösterir. İlk akşam yemeğinin hatırasına komünyon, genellikle ayda bir alınır. Köylerde ise, on beş günde bir akşamleyin alınır. İskoçya ve Presbiteryanlarda ise, Evharistiya, on beş günde bir kutlanır, ekmek ve şarap dikkatle hazırlanır¹⁴⁶.

3- Reforme, Presbiteryan ve Nonkonformist Kiliselerde İbadet

Reforme edilmiş kiliseler, Batı Avrupa, İskoçya ve Amerika Birleşik Devletleri'nde çok sayıda mensubu bulunan kiliselerdir. Bu kiliselerde papaz yoktur. İbadette, "Pastor" adı verilen kimseler nezaret eder. İbadet yerleri de son derece sade olup buralarda dua, Kutsal Kitap okuma, vaaz ve ilâhiler, ibadetin önemli kısmını oluşturur¹⁴⁷.

Reforme ve Kalvinist kiliseler, Avrupa kıtasında eski Liturji ve Evharistiya'ya dayalı ibadetten hızlıca uzaklaşmışlardır. Ayrıca onlar, muhafaza etmiş oldukları bütün eski kilise binalarını da, eski ibadet usûllerini ilham eden şeylerden soyutlamışlardır. İncil'e ve vaaza büyük önem veren bu kiliseler, minberi de merkezî ko-

145 Bk. Molland, age, 159-163; Davies, Horton, age, 38-40; Dix, age, 699 vd.

146 Parrinder, Living Religions, 169-170; bk. Davies, Horton, age, 45-51.

147 Tümer-Küçük, age, 170.

numa getirmişlerdir¹⁴⁸. Ayrıca bu kiliselerde resim, heykel vb. de bulunmaz¹⁴⁹.

Reforme kiliselerde Kutsal Komünyon'un kutlanması ara sıra yapılır. Bununla beraber o, yılda üç veya dört kez kutlandığında, çoğu kere büyük sadâkatle çok sayıda insan iştirak eder. Geleneksel Liturji ise, hemen hemen bütünüyle kaldırılmış durumdadır.

Fransa ve İsveç kiliselerinde uzun bir yazılı veya irticâli konuşmayı, idareci tarafından yalnız cemaat adına irticâlen söylenen bir günah itirafı takip eder. Beraberinde, hemen hemen sadece Hz.İsa'nın öğrettiği dua okunur. Bu kiliselerde iman ikrarı yoktur. Son Akşam Yemeği'nin başlangıç sözcükleri okunur. Ekmek ve şarap, oturan cemaate, diyakoslar tarafından dağıtılır. İbadet bir dua ve bir hayır dileme ile sona erer.

İskoçya Presbiteryan kiliselerinde muhafazakârlık daha hâkim durumdadır. Liturji'nin daha fazlasını yeniden ihya etme çalışmaları günümüzde de yapılmaktadır. Ortak Nizam Kitabı (The Book of Common Order), bir Eski Ahid dersi, fazladan dualar, "Benedictus" ve "Agnus Dei" ilâvesiyle, Son Akşam Yemeği için, ana hatlarıyla Anglikan ibadet nizamına benzeyen bir ibadet içerir. Bu kitapta, İncil'in ve yerli dilde vaazın Evharistiya çatısı içerisindeki yeri vurgu ile belirtilir. Fakat Evharistiya on beş günde bir kutlanır. Cemaatle yapılan haftalık ibadette mezmurlara, çeşitli dualara, derslere ve vaaza dayanır.

İngiliz Puritanları¹⁵⁰ veya daha sonra Nonkonfor-

148 Cole-Morgan, age, 173; Molland, age, 259-260.

149 Tümer-Küçük, age, 170.

150 17. yüzyılda İngiltere'de zuhur eden ve İngiltere'nin dini ve siyâsi hayatında etkili olan mutaassıp bir mezhebe mensup kimselere verilen ad. Bk. Brandon, DCR, 519; Hinnels, DR, 261; Pike, ERR, 310.

mist adı verilen Bağımsızlar, Son Akşam Yemeği'ni, başlangıçta bazen haftada bir, daha sonra on beş günde bir veya aylık olmak üzere, gün geçtikçe daha az kutlamaya başlamışlardır. Nonkonformist kiliselerin bulunduğu pek çok yerde papaz veya diyakoslar, Hz. İsa tarafından Kudüs'te, Yukarı Oda'da verilen Son Akşam Yemeği'nin sadeliğini yeniden elde etme çabasıyla, komünyon masasının etrafında mümkün olduğu kadar çok cemaatle otururlar. Komünyon Masası'nın üzerine konan beş veya daha fazla somundan önce papaz bir parça alır, sonra diyakoslara uzatır. Diyakoslar da birer parça aldıktan sonra cemaate uzatırlar. Cemaatten her biri bu somunlardan birer parça alır. İçerisinde şarap bulunan fincanlar da aynı şekilde dolaştırılır. Sonra, diyakoslar ekmek ve şarabı kendilerine götürürken, cemaat yerlerine oturur. Aynı uygulama Baptistler'de¹⁵¹ de âdettir. Baptistlerde komünyon, bir hatıra olarak kutlanır. Mensuplarından istenen kesin ve açık bir ikrardır¹⁵².

Nonkonformist ibadetinde genel sıra şöyledir: İlâhi, dua, İsa Mesih'in öğrettiği dua, ilâhi. ders (veya çocuklara hitap), uzun dua, ilânlar ve bağış toplama, ilâhi, vaaz, ilâhi, hayır dua. Eskiye nazaran günümüzde vaazlar daha kısadır.

Nonkonformistler, İncil'i okumaya ve onun vaazda izahına, daima büyük önem vermişlerdir. Ancak, son zamanlarda İncil'in otoritesinin sarsılmasıyla, belirli günlere ait vaazlar, İncil'in tefsir ve yorumunun yerini almıştır. Bununla beraber günümüzde, İncil'in daha fazla dogmatik tefsiri ve otoritesi için birtakım çalışmalara

151 Baptizm; vaftizde vücudun suya tamamen batırılmasına dayanan, bunu kişinin İsa'ya kendi iradesiyle imanının kesin bir sembolü olarak gören ve dolayısıyla sadece yetişkinlere bu işin uygulanabileceğini kabul eden, Hollanda'da doğmuş bir Protestan mezhebidir. Bk. Tümer-Küçük, age, 171.

152 Tümer-Küçük, age, 171.

rın yapıldığı söylenmektedir.

Metodizm içerisindeki âyine dayalı ibadete karşı reaksiyon, serbest kiliseler arasında görülebilir. Çünkü Metodizm; bir reform veya Nonkonformist hareket olmayıp yeni kasabaların ve madencilige ait sahaların kilisesiz topluluklarını Hıristiyanlaştırma isteğinden doğan, Endüstri Devrimi'nin bir ürünü idi. O, Katolik inancı takip ederek ve onun hayata tatbikini araştırarak yeni doktrinler öğretmedi. Böylece, cemaate dayalı komünyonu daha sık yapma teşebbüsü yeniden doğdu. John Wesley, Komünyonu her pazar ve senenin belirli dönemlerinde günlük olarak kutladı; "Hıristiyan Sakramenti ve Kurban" hakkında kitaplar bastırıldı ve altardan söz etti. Kardeşi Charles de, "gerçek huzur" ve "Epiclesis" hakkında ilâhiler yazmıştır.

Özellikle Wesley geleneğini benimseyen kiliselerde, daha kısa bir ibadet nizamı yaygındır. Metodizm, ibadet esnasında vaaz vermeye ve İncil'in okunmasına büyük önem verdi. Bu durum, Anglikan sabah ibadetlerinin kısaltılmış şeklini kullanan birkaç Metodist kilise hariç, Metodizm'in düzenli pazar ibadetlerini diğer serbest kiliselerle aynı seviyeye getirdi.

Metodizm'in bir kolu da "Kurtuluş Ordusu" idi. Kurtuluş Ordusu'nun esasını; canlı ve heyecan verici vaazlar, heyecanlı ilâhiler, coşkulu dualar ve başkalarının, kendilerine katılmaları için yapılan çeşitli ihtida çağrıları oluşturuyordu. Ayrıca Kurtuluş Ordusu; bayrakları, üniformaları, kuşak ve alayları ile kulağa olduğu kadar göze de hitap ediyordu. Fakat bu ordu, geleneksel Liturji'yi terketmişti. Aynı şekilde hiçbir komünyonu ve vaftizi de tatbik etmiyorlardı¹⁵³. Cemaatle yapılan ibadetin esasını ise, vaaz, İncil'den bölümler okuma ve çeşitli ilâhiler oluşturuyordu¹⁵⁴.

153 Cole-Morgan, age, 173.

154 Molland, age, 309-310.

Yedinci Gün Adventistlerinin ve hatta Yahova Şahitleri'nin de kendi hususi doktrinleri vardı. Bunların pek çoğu vaaza, Evharistiya'dan daha fazla önem veriyorlardı. Fakat Plymouth Brethern gibi bazıları da, "ekmeği kırmayı" her pazar günü tatbik ediyorlardı¹⁵⁵.

Geleneksel Liturji'nin tamamen ortadan kaldırılışına "Arkadaşlar Cemiyeti"nde (Kuveykırlar) rastlanmaktadır. Arkadaşlar Cemiyeti'nde kilisenin yerini, toplantı evi almıştır. Bu ev, duvarlar üzerindeki bazı metinler ve bazı çiçekler istisnasıyla son derece sadedir. Bu evlerde ilâhiler, İncil okuma ve vaaz olmadığı gibi, komünyon ve vaftiz de yoktur. Burada cemaat, Kutsal Ruh'un, bir veya daha fazla kimseyi konuşmak için harekete geçirmesine kadar, sessizlik içerisinde yarım saat kadar veya daha fazla oturur. Arkadaşlar Cemiyeti'nin bu toplantı evleri, manastırların ve pek çoğu Doğu dinlerinde görülen meditasyon şekillerinin uygulandığı mistik cemiyetlerin dışında, Hıristiyanlık'taki başlıca yerlerden birisidir¹⁵⁶.

2- Âyinler (Sakramentler)

Hıristiyanlara göre sakramentler; manevî hediyeleri sembolize etmesi ve insanlara aktarması için, İsa Mesih tarafından istenilmiş olduğuna inanılan maddî işaretlerdir. Bu anlamda, Evharistiya'da kullanılan ekmeğe ve şarabın, İsa'nın âyinde hazır bulunuşunu temsil ettiğine ve onun gücünü insanlara aktardığına inanılır. Yine Hıristiyanlara göre bir âyin için geçerli sayılabilmesi için "madde" (maddî işaret), "şekil" (idârî formül) ve "niyet" (Kilise'nin istediğini yapma) bir arada bulunması gerekir. Bunların üçü bir arada bulunduğunda, âyinleri

155 Molland, age, 311, 316-320, 341.

156 Parrinder, Worship, 224-225.

idare eden papazın (veya diğer yetkilinin) şahsî karakteri ne olursa olsun, âyinlerin, insanın kurtuluşunu sağlayacağına inanılır. Hıristiyan geleneğinin kabul etmiş olduğu yedi sakrament vardır. Bunların en önemlileri ise Vaftiz ve Evharistiya'dır¹⁵⁷.

a) Vaftiz

Vaftiz, "suya batırma" anlamına gelen Grekçe "baptizein"den gelir¹⁵⁸. Diğer bir ifadeyle vaftiz, "daldırma, dökme veya serpme yoluyla, suyun bir şahsa âyinsel tatbiki"dir¹⁵⁹. Bu kelime Yeni Ahid'de, bir suya batırma âyininin tanımlamak için kullanılmıştır.

Aslında âyinsel temizleme, M.S. 1. yüzyıl başlarında, yerleşmiş bir Yahudi âdetiydi¹⁶⁰. Bu sebeple suya daldırma, sadece Hıristiyanlara has bir uygulama değildi. Hz. İsa'nın, Yahudi inancını benimsemiş mensupları, ölü vücutlarla temas sonucu meydana gelen manevî kirlerden temizlenmek için bir banyo alırlardı. Bu banyo, kişinin, günahlarına tevbe edişini açıklamasının bir yolu idi. Ayrıca, Yahudiliğe girenler için yıkanma, Yahudi imanını kabullerinin bir parçası sayılıyordu¹⁶¹. Yine Yahudiler vaftizi, putperestler için bir temizleyici anlamında ve Kumran'da bir temizlik âyini olarak kullanıyorlardı. Nitekim Vaftizci Yahya da onu, Tanrı'nın krallığına hazırlıkta bir tevbe işareti ve bir temizlik sembolü olarak kullanmıştır¹⁶².

Hıristiyanlara göre vaftiz, Vaftizci Yahya'nın uygulamasından alınmış olup, "İsa Mesih'in adıyla" sözlerinin ilâvesiyle Hıristiyanlığa maledilmiş ve suya batır-

157 Hinnells, DR, 278.

158 Brandon, DCR, 127.

159 Mathews-Smith, DRE, 41.

160 Davies, J.G., The Early Christian Church, 58.

161 Cole-Morgan, age, 174.

162 Cole-Morgan, age, 175.

ma yoluyla Hıristiyanlığa giriş âyini olarak kabul edilmiştir¹⁶³. Böylece vaftiz, bu dine yeni giren kişinin tevbesini ve İsa Mesih'e inancını belirtir. Daha sonra vaftiz, Pavlus ve diğer bazı Hıristiyanlarca, âyinsel veya mistik bir karaktere büründürülmüştür¹⁶⁴. Sonra o, bir Hıristiyanın, ölümünde veya yeniden dirilişinde İsa ile birliğinin açıklayıcısı¹⁶⁵ ve İsa Mesih'in vücuduyla birleşmesinin bir işareti olarak kabul edilmiştir¹⁶⁶. Böylece, suya indirmekle dinî gruba yeni girmiş kimse, ölümünde âyinsel olarak İsa'ya benzetilmiş ve yeniden dirilmiş İsa'da manevî hayata kavuşmuş olur¹⁶⁷. Şu halde vaftiz, insanların kendisi vasıtasıyla Hıristiyan Kilisesi'ne girdiği, üyeliğe kabul âyini¹⁶⁸dir. Bir kaç hariç, hemen hemen bütün Hıristiyan mezhepleri, pratik olarak vaftizin Hz. İsa tarafından ihdas edildiğini kabul ederler¹⁶⁹.

Katolik, Ortodoks ve Protestan kiliselerine göre vaftiz, kişinin Hıristiyan Kilisesi'ne girişini sağlar. Bu sebeple de, diğer sakramentleri alabilmek için önceden gereklidir. Ayrıca Ortodoks ve Roma kiliseleri, vaftizde tam bir yıkama, yeniden doğma (hidayete erme) ve eski kişiliği aynı kalmakla beraber, vaftiz edilen kişinin manevî temizliğini kabul ederler¹⁷⁰.

Geçerli bir vaftizin esas formülü sayılan Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına yapılan Hıristiyan vaftiz uygulaması, Matta, 28/19'a dayandırılır¹⁷¹. Ancak, hava-

163 Hinnells, DR, 62.

164 Bk. Romalılara Mektup, 6/3-4; Cole-Morgan, age, 175.

165 Mathews-Smith, DRE, 41.

166 Hinnells, DR, 62; bk. Douglas, NBD, 130-132.

167 Brandon, DCR, 127.

168 Cole-Morgan, age, 173; Hinnells, DR, 278.

169 Pike, ERR, 44.

170 Fouyas, Methodios, Ortodoxy, Roman Catholicism and Anglikanism, 184.

171 Matta, 19'da; "İmdi, siz gidip bütün milletleri şakirt edin, onları Baba, Oğul ve Rühulkudüs ismiyle vaftiz eyleyin" denilmektedir.

riler döneminde çocuk vaftizinin uygulanıp uygulanmadığı kesin olarak bilinmemektedir. Fakat Matta, 19/14, Resullerin İşleri, 16/33 ve I. Timetoslulara Mektup, 2/4'ün, zimnen çocuk vaftizine delâlet ettiği söylenmektedir¹⁷².

Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde vaftiz, Ester ve Pentekost'ta, piskopos tarafından sadece yetişkinlere tatbik edilirdi. Yine Hıristiyanlığın ilk dört asrı boyunca vaftiz, maruz kalınan sorumluluklar endişesiyle, ölüm anına kadar geciktiriliyordu. Fakat çocuk vaftizleri arttıkça, tedricî olarak bu âdete son verilmiştir¹⁷³. Böylece, Hıristiyan anne-babalar, bu yolla çocuklarının kurtulacağı inancıyla, onların vaftiz edilmelerini istemişlerdir. Nihayet, aslî günah doktrini, yani vaftiz edilmeden ölen çocukların cehenneme mahkûm edileceği düşüncesiyle yakın ilişkili olarak bir vaftiz teolojisi geliştirilmiştir¹⁷⁴.

Vaftiz, Doğu Ortodoks kiliselerinde ve Baptistlerde, suya tamamen batırma; İngiliz Kilisesi'nde ve Serbest Kiliselerde su serpme şeklinde tatbik edilir¹⁷⁵. Ortodoks kiliselerinde, sadece ruhânî sınıfa mensup kimseler tarafından yapılan vaftiz geçerli sayılır. Zorunlu hallerde, ruhânî sınıftan olmayan erkeklere de vaftiz etmeleri için izin verilir. Roma Kilisesi ise, bu gibi durumlarda, yalnız ruhânî sınıftan olmayan erkek ve kadınlara değil, Kili-se tarafından konulan kurallara riayet etmeleri şartıyla, putperestlere ve kendi kilisesinin itikatlarına karşı gelen ayrılıkçılara¹⁷⁶; Katolik, Protestan veya Yahudi'nin

172 Bk. Brandon, DCR, 127; Hinnells, DR, 62; Pike, ERR, 44.

173 Günümüzde Baptistlerin dışında vaftiz, genel olarak çocuklara tatbik edilir. Bk.Hinnells, DR, 278.

174 Brandon, DCR, 127; Fouyas, age, 184; Cole-Morgan, age, 177.

175 Pike, ERR, 44.

176 Fouyas, age, 184.

vaftiz yapmasına da izin verirler¹⁷⁷.

Ortodoks vaftiz âyini; Doğu Kiliseleri, Ermeniler, Kiptiler ve Habeşistanlılar tarafından devam ettirilmiştir. Ortodoks öğretisine göre ilâhi inayet işi, Tanrı'ya atfedilir. Bu sebeple bir Ortodoks rahibi, sakrament âyinine, "Tanrı'nın hizmetçisi bundan böyle Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına vaftiz edilecek" diyerek başlar. Roma ve Anglikan rahipleri ise, "vaftiz ediyorum..." sözleriyle başlar. Böylece, Ortodoks ve Roma Katolik âyinlerinde şekiller, esasen aynı olmakla beraber, bazı detaylarda kısmen birbirinden ayrılırlar¹⁷⁸.

b) Konfirmasyon

Her ne kadar Hıristiyanlığın başlangıcında vaftiz ve Evharistiya âyinleri kutlanıyor idiyse de¹⁷⁹, günümüz uygulamasında vaftizden sonra Konfirmasyon gelmektedir¹⁸⁰.

Çocuk vaftizi Hıristiyanlarca yaygın olarak tatbik edilmeye başlandığında, kendisinde, bir çocuk olarak vaftiz edilmiş kişinin, daha önce vekâleten yapılan taahhütlerini, bizzat kendisinin tasdik edebileceği bir âyine ihtiyaç duyulmuştur. İşte bu âyin adı Konfirmasyon'dur¹⁸¹. Bu âyinde kişi, vaftizde kendisi adına verilmiş olan sözleri tasdik ettiğinde, ilâhi inâyetin daha ileri bir derecesini elde etmiş sayılır¹⁸².

Konfirmasyon, genellikle bir piskopos tarafından idare edilir. Birleşik Reforme Kiliseler ve diğer bazıları gibi, piskoposu olmayan gruplarda "Kilise üyeliği"ne kabul işi, konfirmasyonun yerini almıştır. Fakat âyin ismi ve şekli ne olursa olsun, esas muhteva ve

177 Pike, ERR, 44.

178 Fouyas, age, 185.

179 Davies, age, 58.

180 Brandon, DCR, 127.

181 Cole-Morgan, age, 182.

182 Hinnells, DR, 278-279.

amaç aynıdır. Vaftizde çocuk adına verilmiş olan sözler, şimdi onları anlayacak ve inançlarını itiraf edebilecek bir yaşa gelmiş olan genç erkek veya kız tarafından konfirmasyonda, açık bir şekilde yeniden tekrarlanır. Bundan böyle adayın, İsa'nın vücudu sayılan Hıristiyan Kilisesi'nin tam bir üyesi olabilmesi için, Tanrı'dan, Kutsal Ruh hediyesini bahşetmesi istenir¹⁸³.

c) Evharistiya

Aynı zamanda Aşai Rabbani, Son Akşam Yemeği ve Mass adı da verilen Evharistiya, Hıristiyanlık'ta en önemli sakramentlerden biri ve Hıristiyan ibadetinin merkezî fiilidir¹⁸⁴. Sakramentlerin, önem bakımından ikincisi olmakla beraber, uygulamada üçüncü sırada gelir¹⁸⁵. Hıristiyanlara göre Evharistiya, Hz. İsa'nın, çarmıha gerilmeden önce havarilerle yediği Son Akşam Yemeği'nin hatırasıdır. Hz. İsa, havarilerle yediği Son Akşam Yemeği'nde, "Bu benim vücudum, bu da kanım" diyerek ekmeği ve şarabı takdis etmiş¹⁸⁶ ve havarilere vermişti. Daha sonra Pavlus, şu sözleriyle İsa'nın bu davranışının yorumunu yapmıştı: "Bu yolla siz, o gelinceye kadar Tanrı'nın ölümünü ilân edersiniz"¹⁸⁷. Kilise de bunu âyin haline getirmiştir. Bu âyin önceleri senede bir kez yapılırken, daha sonra her hafta Pazar günleri kilisede yapılmaya başlanmıştır¹⁸⁸.

Eski Hıristiyanlar, Evharistiya'yı bir çeşit kurban olarak telakki etmişlerdir. Nitekim kiliselerde

183 Cole-Morgan, age, 182.

184 Hinnells, DR, 118.

185 Brandon, DCR, 269.

186 Hinnells, DR, 118.

187 I. Korintoslulara Mektup, 11/23-26; bk. Luka, 22/14-19. Bu yemeğin en eski yazılı kaydının, Pavlus'un Korint Hıristiyanlarına yazmış olduğu ilk mektubunda görüldüğü söylenmektedir.

Bk. Cole-Morgan, age, 168, 172-173.

188 Tümer-Küçük, age, 159.

yapılan Evharistiya âyininde verilen ekmek ve şaraba, günümüzde de kurban gözüyle bakılmaktadır. Ancak, Hz. İsa'nın âyinde hazır bulunuşunun mahiyeti ve bir Hıristiyan kurbanı olarak Evharistiya'nın karakteri, tartışma konusu olmuştur¹⁸⁹. Roma Katolikleri'nde, ekmek ve şarabın, Hz. İsa'nın vücuduna tahvili anlayışı, takdis-ten sonra ekmeğin özünün (iç gerçeği) ve şarabın, fizikî özellikleri aynı kalmakla beraber, âyinsel olarak İsa'nın eti ve kanına dönüştüğü kabul edilir. Ortodoks kiliseleri ve pek çok Anglikan, bu değişikliğe, onu tavsif etmeksizin inanırlar. Luteranlar ise, bütün fizikî unsurların et ve kanla bir bütün haline geldiğini düşünürler. Calvin ve bazı Anglikanlar da, herhangi bir fizikî değişikliği inkâr etmemekle beraber, İsa'nın et ve kanının alındığına inanırlar. Zwingli gibi bazı Protestanlar bu âyini, inancı kuvvetlendiren bir hatıra olarak görürler. Ayrıca Protestanlar, Evharistiya'daki kurban fikrini kabul etmezler. Kuveykırlar ve Kurtuluş Ordusu, Evharistiya'yı tatbik etmezler. Roma Katolikleri, Evharistiya âyininde, ruhânî sınıftan olmayanlara sadece ekmeği verir, şarabı vermezler.

Kiliseler arasında bazı farklı noktalar dışında, Evharistiya'da genellikle aynı şeyler yapılır. Özellikle Ökümenik hareket ve Liturji ile ilgili hareket, Hıristiyanlar arasındaki, âyinle ilgili pek çok farklılığı azaltmıştır¹⁹⁰.

d) Günah İtirafı

Vaftizden sonra işlenen günahların bağışlanması¹⁹¹

189 Bk. Cole-Morgan, age, 172-173.

190 Hinnells, DR, 118-119; ayrıca bk. Davies, age, 60-63; Hanson, Anthony, Church, Sacraments and Ministry, 56 vd.

191 Hinnells, DR, 249,279.

ve kaybolan vaftiz inayetini yeniden elde etmek için yapılan bir âyindir¹⁹². Günah itirafı, Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde özenerek düzenlenen, birtakım katı kuralları olan, herkese açık olarak yapılan ve ömürde bir defa izin verilen bir âyindi. M.S. 1215'ten itibaren Batı Hıristiyanları, en azından yılda bir defa, bir papazın huzurunda özel itirafı gerekli görmüşlerdir. O zaman papaz, günah itirafında bulunan kişinin bağışlandığını resmen ilân ediyor ve yapılması gereken keffaretleri bildiriyordu. Bu keffaretler, günahın yeryüzündeki cezası ve günah işlememeye karşı bir yardımcı sayılıyordu. Başlangıçta çok ağır olan bu keffaretler, daha sonra basit dualara dönüştürüldü ve hatta para ödemelerine kadar hafifletildi. Ödenen bu paralar, günah itirafı yerine geçmese de, keffaretlerin yerine geçtiği düşünülürdü.

Affediciler tarafından endülücans satışları gibi, bu uygulamanın zamanla kötüye kullanılması; Luter'in, reformla neticelenen doksan beş maddelik tezine sebep oldu¹⁹³. Böylece endülücanslar, kaldırılmamakla beraber, 1567'de reforme edilmişlerdir. Bu uygulamanın günümüzde de devam ettiği söylenmektedir¹⁹⁴.

Hıristiyanlara göre kişi, ne kadar günah işlerse işlesin, pişman olup tevbe eder ve itirafta bulunursa, günahları affedilir; kaybettiği inayeti yeniden kazanır. Bazı durumlarda papaz, keffaret olarak ceza da takdir edebilir¹⁹⁵.

Roma Katolik Kilisesi tarafından daha fazla önem verilen bu âyin; kişinin, yanlış düşünce ve davranışlarından dolayı samimi pişmanlık duygusu, bir papazın huzurun-

192 Tümer-Küçük, age, 160.

193 Pike, ERR, 237.

194 Hinnells, DR, 249-250.

195 Tümer-Küçük, age, 160.

da günahını itiraf etmesi ve bu papaz tarafından günahların affı neticesinde iç huzura kavuşması gibi, üç safhadan ibarettir. Doğu Ortodoks Kilisesi de günah itirafını bir âyin olarak kabul eder. Fakat İngiliz Kilisesi kadar önem vermez¹⁹⁶.

e) Son Yağlama

Son yağlama, ölüme bir hazırlık olup¹⁹⁷ takdis edilmiş yağın şifa, günahların bağışlanması ve rahat ölüm için hastalara sürülmesi âyini¹⁹⁸.

Katolik Kilisesi'nde yağ, önceleri vaftiz, konfirmasyon ve krallara taç giydirmede kullanılıyordu¹⁹⁹. James, 5/14'e uyularak, daha sonra hastalar da yağlanmaya başlandı. Orada konu ile ilgili olarak şöyle denilmektedir: "Eğer sizden biri hasta olursa o, Kilise'nin yüklerine gönderilir ve onların onu, Tanrı adına kutsal yağla yağlamaları ve ona dua etmeleri gerekir". Böylece âyinsel yağlama, yedi sakramentten biri haline geldi. Ayrıca, çok hasta olanları yağlamak, ölüme hazırlık olarak düşünölmeye başlandı. "Son yağlama" ifadesi de buradan gelir²⁰⁰.

196 Pike, ERR, 295-296.

197 Hinnells, DR, 279.

198 Tümer-Küçük, age, 160.

199 Yağın âyin niteliğinde kullanımı çok eskilere dayanır. Meselâ Eski Mısır'da, tanrıların kültte kullanılan tasvirleri, onları günlük süsleme âyinlerinde yağlanırdı. Ayrıca ölümler de yağlanırdı. Kezâ, memuriyete yeni tayin edilen görevliler ve taç giydirme törenlerinde krallar da yağlanırdı. Yağlama düşüncesinin temelinde de şu üç düşünce vardı: Temizleme, iyileştirme (şifa) ve gizli bir gücün, yağlanan kişiye geçmesini sağlama. Yağlama, Mezopotamya'da da yaygındı. Hititlerce de âyinsel ve büyüsel amaçlarla kullanılıyordu. Yağlamanın, Eski Ahid'de de pek çok örneğine rastlanmaktadır. Meselâ, Hz. Yakub, Beytel'deki taşı yağlamış (Tekvin, 28/18); Saul da kral olarak yağlanmıştı (I Samuel, 10/1). Aynı şekilde "Mesih" de, "Tanrı tarafından yağlanmış" anlamına geliyordu. Bk. Brandon, DCR, 628.

200 Brandon, DCR, 628.

Son yağlama, ölmek üzere olan hastaları yağlamadan ibaret olan bir Roma Katolik âyini'dir. Âyinde, piskopos tarafından takdis edilmiş Zeytin yağı kullanılır. Bu yağ, bir papaz veya piskoposlar tarafından gözlere, kulaklara, burun deliklerine, ağıza, dudaklara, ellere, ayaklara ve vücudun yan taraflarına sürülür²⁰¹. Âcil durumlarda papaz, "bu kutsal yağ vasıtasıyla Tanrı, her ne günah işlediysen veya hata yaptıysan seni bağışlasın" diyerek sadece hastanın bir organını yağlar²⁰².

Protestan Kilisesi, yağlamayı âyin olarak kabul etmez. Fakat Doğu Hıristiyanları onu, istek üzere, taç giydirme törenlerinde ve hastalar için kullanırlar²⁰³.

f) Rahip Takdisi

Rahip takdisi, kilise hiyerarşisinin üç üst merhalesinde bulunan piskopos, papaz ve diyakosların takdisi âyini'dir. Bu görevler, sadece tayinle değil, takdis âyiniyle verilir. Takdis ise piskopos tarafından yapılır²⁰⁴.

Hıristiyan kiliselerinde piskopos, papaz ve diyakosların rütbeleri, hukukî olarak tayin edilmiş bir piskoposun, ellerini, kendisine bu rütbelerden biri verilecek olan adayın ellerinin üzerine koymasıyla verilir²⁰⁵. Roma Katolikleri bu rütbeleri; kilise'de rahibe yardım etme, dua okuma, okuyucu veya kapı görevlisi olarak bulunma gibi ikinci derecede görevlere nazaran büyük rütbelere kabul eder²⁰⁶.

201 Pike, ERR, 149; Mathews-Smith, DRE, 161.

202 Mathews-Smith, DRE, 161.

203 Brandon, DCR, 628.

204 Tümer-Küçük, age, 160; Schimmel, age, 246.

205 Bu anlayış, Pavlus'un şu sözlerine dayandırılır: "Peygamberlikle ve ihtiyar heyetinin el koymaları ile, sana verilmiş olan, sendeki mevhibeyi ihmal etme". Bk. I. Timoteosa, 4/14; II. Timoteosa, 1/6.

206 Pike, ERR, 182.

Rahip takdisi, Hıristiyan Kilisesi'nde belirli manevi fonksiyonları icra etmesi için, Kilise'ye veya Kilise örgütüne ait otorite vasıtasıyla bir kişiye aktarılan manevi güçtür. Rahip takdisi, takdis edilen kişiyi, ruhânî sınıftan olmayanlardan, silinmez bir işaret veya özellikle ayırır. Bu yüzden onun, vaftiz gibi, tekrar edilmemesi gerekir. Ayrıca o, kişiye inayet de verir²⁰⁷. Bu özelliğinden dolayı da bir sakrament olarak kabul edilmiştir. Fakat Anglikan kiliseleri, bizzat Hz. İsa tarafından ihdas edilen vaftiz ve Evharistiya ile diğer sakramentler arasında ayırım yaparlar. Vaftiz ve Evharistiya'ya göre bu âyinler, daha sonra sakrament olarak kabul edilmişlerdir²⁰⁸.

g) Nikah

Hıristiyanlığa göre evlilik töreni (sakrament), sadece bir takdis işi olan evliliğin kendisini içine almakla kalmayıp aynı zamanda eşler arasındaki akdi ve nikah-tan sonra cinsel temas yoluyla evliliğin tamamlanmasını da kapsar. Yine onlara göre evlilik hayatının kendisi, Tanrı'nın görünmeyen inayetinin görünen şeklidir. Evliliğin bir sakrament olarak tanımlanması, tarihî olarak, Vulgat'ın Efesoslulara Mektup, 5/32 bölümünde geçen "sır" kelimesine karşılık olarak "sakrament" sözcüğünün kullanılmış olmasına dayandırılmaktadır. Ayrıca, yine aynı yerde zikredilen "bu sır büyüktür" ifadesinin, erkekle karısı arasındaki ilişkiyi belirttiği söylenmektedir. Evlilik hayatı da âyinsel özelliğini, onun, göğe ait bir gerçeğin, yani İsa ile Kilisesi arasındaki ilişkinin yer-yüzündeki sûreti olduğu düşüncesinden alır.

Hıristiyanlık'ta evlilik kurumu, tam anlamıyla Hz.

207 Bk. I. Timoteosa, 4/14; II. Timoteosa, 1/6.

208 Mathews-Smith, DRE, 318.

İsa'nın kendisinden çıkarılmaz. Çünkü evlilik, Tanrı'nın yaratma plânının bir parçası olup İsa'dan önce de vardı. Bununla beraber evlilik, İsa vasıtasıyla bir sakrament değerine yükseltilmiştir²⁰⁹.

Hıristiyanlık'ta izin verilen yegâne evlilik şekli, tek kadınla evliliktir (monogamy). Katolikler ve pek çok Protestan grubu, prensip olarak boşanmaya karşı çıkar; birbirlerini kabul etmiş olan eşlerin beraberliklerinin hayat boyu devam etmesini isterler²¹⁰.

C- KİLİSENİN TOPLUM HAYATINDAKİ YERİ

Kilisenin toplum hayatındaki yerine geçmeden önce, kilise cemaatini ve bu cemaatin kilise ile olan ilişkisini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Emmanuel E. James'in aynı konu ile ilgili görüşlerine yer vermek uygun olacaktır.

James'a göre;

a. Hıristiyan cemaati iman cemaatidir: Kilise cemaati inananlar cemaatidir, yani Tanrı'nın vahy yoluyla bildirdiği hakikate iman olanların cemaatidir. Tanrı, kurtuluş için faydalı ve gerekli olan bir seri hakikati açıklamıştır. İman, Hıristiyan hayatının temelidir. Kilise, İsa'ya imanla oluşturulur. Kilise inananlar cemaatidir²¹¹.

b. Hıristiyan cemaati umut cemaatidir: Yeni Ahid Kilise'yi uhrevî cemaat olarak tanıtır. Bu cemaat, sahip olması gereken gayenin, yani Yeni Ahid'in umutla vurguladığı gayenin ışığında anlaşılmalıdır. "... Biz kendimiz, Rûh'un turfandasına mâlik olan bizler bile, oğulluğu, bedenlerimizin kurtuluşunu bekleyerek içimizden

209 Molland, age, 76.

210 Pike, ERR, 246.

211 Markos, 1/14; Yuhanna, 20/31; Resullerin İşleri, 2/44; Romalılara Mektup, 10/9.

ah ederiz. Çünkü bu umutla kurtulduk, fakat görülen umut, umut değildir; çünkü bir kimse gördüğü şeyi nasıl umut eder? Fakat eğer görmediğimiz şeyi umut edersek, onu sabırla bekleriz"²¹².

c. Hıristiyan cemaati sevgi cemaatidir: "Birbirinizi sevmekten başka kimseye bir şey borçlu olmayın; çünkü başkasını seven şeriatı tamamlamıştır. Çünkü, 'zina etmeyeceksin, katletmeyeceksin, çalmayacaksın, tahmah etmeyeceksin'²¹³; komşunu kendin gibi seveceksin, sevgi komşuya kötülük etmez; imdi sevgi şeriatın itmamıdır..."²¹⁴.

d. İsa'nın, Hıristiyan cemaatini oluşturmadaki amacı, bu cemaatin öğretim, vaaz ve iyileştirmeden (şifa verme) ibaret olan üçlü görevinde onu temsil edecek olmasıdır. Bu, tipik olarak Pavlus'un öğretisidir. Aziz Pavlus, Hıristiyan cemaatinden veya kiliseden "İsa'nın vücudu" diye söz ederken o, İsa'nın fizikî vücudunu, öldükten sonra tekrar dirilen vücudunu ve sakramental vücudunu kasetmiştir.

e. Hıristiyan cemaati sakramental cemaattir: Hıristiyan cemaati sakramental birleşme ile kilisenin veya Hıristiyan cemaatinin üyeleri olurlar.

f. Hıristiyan cemaati, Kutsal Ruh'la beraberliktir: Tanrı, yarattığı insanlara, kendilerine yüklediği görevi yerine getirebilsinler diye Kutsal Ruh (Rûhu'l-Kuds) armağanını vermiştir. Kutsal Rûh'a sahip olmak, Hıristiyan olmanın kesin işaretidir²¹⁵. Tanrı'nın, yani Kutsal Ruh'un huzuru, Kilise'yi, Hıristiyan cemaatine giriş noktası olan yeniden doğuşun gerçekleştiği yer haline getirir. Hıristiyan cemaati, Kutsal Ruh vasıtasıyla tüm hakikate

212 Romalılara Mektup, 8/23-25.

213 Çıkış, 20/13-17.

214 Romalılara Mektup, 13/8-10.

215 Romalılara Mektup, 8/9; I. Yuhanna, 4/13.

sevk edilir ve İsa'ya şahitlik eder. Havariler ve M.S. 325'te İznik'te kurulan Kilise Meclisi'nin kararlaştırdığı Hıristiyanlık ilkelerine (Nicene Creed) göre, Kilise'ye iman, Tanrı'daki Kutsal Ruh'a imanla birleştirmenin sebebi budur. Tanrı Kilise'yi, Kutsal Ruh armağanı ile kurmuştur. Kutsal Ruh'un faaliyeti sayesinde Hıristiyan cemaatinde kardeşlik duygusu (Koinonia) vardır.

Kilise, âyinsel cemaattir: Çünkü o, Tanrı tarafından seçilen ve katılmaya davet edilen bir topluluktur. Tanrı tarafından sunulan kurtuluş sayesinde herkes bu davete dâhildir. İsa; "Bütün dünyaya gidin, İncil'i bütün yaratılmışlara (kâinata) vâzedin. İman edip vaftiz olan kurtulacaktır; fakat iman etmeyen mahkûm olacaktır"²¹⁶ demiştir. Kilisenin gerekliliği ve özü; önce, "Kurtuluş bulacak" veya "Kurtulmuş olacak" ifadesiyle; sonra da "İman edip vaftiz olan" ifadesiyle burada özet olarak açıklanmıştır. Daha önce işaret edildiği gibi Kilise, iman ve sakramentler cemaatidir. Bunlar bizzat İsa tarafından emredilen iki temel unsurdur. Ci-hanşümül kurtuluş plânı içerisindeki cemaat birliği bütün çağlardaki insanlık kadar geniştir.

Kilise yeni İsrâil'dir. "İsrâil halkı" diye adlandırılan Ahid cemaati, bütün insanlık için ölen İsa'ya iman vasıtasıyla Tanrı ile bir ahde girişen şahıslardan oluşan Tanrı halkının yeni cemaati olmuştur. Kilise, Eski Ahid Cemaati gibi, yalnız mensupları ile ilgilenmekle kalmaz, aynı zamanda yemeğe tat veren tuz ve karanlığı dağıtan ışık gibi onlara el uzatır²¹⁷.

James, böyle bir cemaatin hayatında Kilise'nin yerini şöyle belirtmektedir:

"Hıristiyan cemaatinin yegâneliği, Kilise'nin, Tanrı'nın cemaati olup Tanrı'nın bu cemaati

216 Markos, 16/15-16.
217 Matta, 5/13-14.

oluşturmada özel bir amaca sahip oluşundandır. Hıristiyan cemaati sevgi ve Tanrı'nın adaleti ile birbirine bağlanır. Kilise, kendisine Tanrı tarafından verilen misyonu yerine getirmek için yaşar²¹⁸. O bir şahadet cemaatidir; bu cemaat, kurtarılmış hayatın Hıristiyan anlayışından doğar. O, tövbekâr ve bağışlanmış günahkârların bir beraberliğidir. İsa ile beraberliği tecrübe eden insanlar, gerçek olarak bir şahıslar cemaati olurlar. Alan Richardson'a göre, 'Hıristiyan Kilisesi, hakikatte sosyal bütünlüğü gerçekleştirmeye çalışan dinî bir cemaattir'. Biz başkalarını gözetiyoruz; çünkü biz onlara ilgi duyuyoruz.

Aynı anda hem gözle görülebilir bir birlik, hem de manevi bir cemaat olan Kilise, varlığını insanlıkla sürdürür ve dünyanın yaşadığı aynı dünyevî kaderi yaşar. Kilise, kendisi için değil, bilakis başkaları için vardır. O, kendisini, daha büyük cemaatin katmanlarından ayırmaz. O, dünyanın içindedir ve dışında değildir. Kilise'nin esas ilgisi Hıristiyan olmayanlardır.

Kilise insan cemiyeti için bir nevi maya ve bir ruh olarak hizmet görür. Manevi bir hakikati göstermek için anlattığı bir hikâyesinde İsa, Tanrı'nın Krallığı'nın, nasıl unun içerisine konan bir maya gibi olduğunu anlatmıştır. Bu maya, tüm karışımı, başka bir şeye, yani mayaya değil fakat bir somun ekmeğe dönüştüren bir değişimi meydana getirir.

Diğer taraftan tuz, kullanılabilir olması için kristalize edilir; faydalı olabilmesi için de erimek zorundadır. İsa bunu Hıristiyanlarla mukayese eder ve onlara, "Birleştirilmiş Cemaat" ve "Dağıtılmış Cemaat" adını verir. Hıristiyanlar ibadet ve âyinlere katılmak için bir araya gelir veya billurlaşır ve onlar dünyaya, ona şahitlik ve hizmet etmek için dağılırlar"²¹⁹.

218 Efesoslulara, 4/16.

219 James, Emmanuel E., "What Makes A Community? The Biblical Perspective and the Place of Church in the Life of That Community", Studies in Islam, 230-233.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSLÂM'DA MA'BED

İslâmî literatüre sonradan girmiş olan¹ "ma'bed" kelimesi, "abede" (عَبَدَ) kökünden, "mesken" vezninde ism-i mekân olup² "ibadet edilen yer" demektir³. Daha önce de belirtildiği gibi ma'bed, bütün dinlerin ibadet yerlerini karşılamak üzere kullanılan ortak bir kelime-dir⁴. Bu sebeple İslâm'a malolmuş bir kelime değildir. Çünkü İslâm'da, ibadet yerlerini karşılamak üzere ilk kullanılan kelime "mescid"dir (çoğulu "mesâcid").

A- MESCİD

1- Tanımı

Mescid; Arapçada dik durmak, eğilmek, baş eğmek, alnını yere koymak anlamlarına gelen "secede" (سَجَدَ) kökünden bir mekân ismi olup⁵ genel anlamda, Allah'a tahsis edilen bütün ibadet yerleri için kullanılmaktadır⁶. Ayrıca, "ibadet edilen her yer" diye de tanımlanmıştır⁷. Şu halde, kulun Allah'a en çok yaklaştığı anı belirleyen secde'nin, namazın önemli bir rüknü ve namazın da, İslâm'da en önemli ibadetlerden biri oluşu, bu ibadetin yapıldığı yere, secde'ye nispetle "mescid"⁸, ibadete nispetle de "ma'bed" isminin verilmesini sağlamıştır. İslâm örfünde de, beş vakit namaz için ayrılan yere, öteden beri mescid denilegelmiştir⁹.

1 Arseven, age, III, 1248.

2 Mecdüddin Firûzâbâdî, Kâmûs Tercümesi, I, 1202.

3 İbn Manzur, age, III, 277; Ma'luf, Levis, el-Mün-cid, 483; Devellioğlu, age, 667; Özön, age, 405.

4 Sâmi, age, 1369; Salâhî, age, 359; Larousse, VIII, 150; Tuğlacı, age, IV, 1810.

5 Pedersen, J., "Mescid", İA, VIII, 1.

6 Cin, 72/18.

7 İbn Manzur, age, III, 204; ez-Zebidî, Tâcu'l-Arûs, II, 371; el-Mu'cemu'l-Vasît, I-II, 418; Ma'luf, age, 329; Suâd Mâhir, Mesâcid fi's-Sîreti'n-Nebeviyye, 13.

8 Râgıb İsbahânî, el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an, 328-329.

9 Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, İ'lâmü's-Sâcid bi Ah-kâmi'l-Mesâcid, 27-28; Suâd Mâhir, age, 14; Hafız Hüseyin Ayvansarâî, Camilerimiz Ansiklopedisi (haz. İhsan Erzi), I, 12.

Kur'ân'da, münafıklar tarafından sözde ibadet, fakat gerçekte İslâm toplumunu bölmek için bir toplanma yeri olarak yapılan mekâna da "mescid" adının verilmiş olması¹⁰, dikkate değer bir husustur. Ashâb-ı Kehf kıssasında söz konusu olan "yapı" için de "mescid" kelimesi kullanılmıştır¹¹. Yine, Hz. Süleyman tarafından inşa edilmiş olan Kudüs Ma'bedi'ni ve diğer Yahudi ve Hıristiyan ibadet yerlerini ifade etmek üzere âyet ve hadislerde yer yer "mescid" kelimesinin kullanılmış olması da¹², bazen "mescid" in, "ma'bed" gibi, genel anlamda da kullanılmış olduğunu göstermektedir.

2- İslâm'da İbadet Yeri Karşılığında Kullanılan Diğer Kelimeler

Hz. Peygamber zamanında ve onu takip eden dönemlerde, vakit namazlarının yanında, özellikle Cuma namazı kılınan yerler için, "insanları bir araya toplayan yer" anlamında "Câmi" veya "el-Mescidü'l-Câmi" kelimeleri kullanılıyordu¹³. Asr-ı Saadette ve halifeler döneminde câmi denilince, beş vakit namaz, Cuma ve bayram namazları kılınan yerler akla geliyordu¹⁴. Sadece vakit namazı kılınan yerlere ise; mescid, mahalle mescidi veya kabile mescidi gibi isimler veriliyordu. Daha sonraki dönemlerde Cuma namazının; câmi, mescid ayırımı yapmaksızın, her ikisinde de kılınmasıyla kelimeler arasındaki anlam farkı belli ölçüde ortadan kalkmıştır. Buna rağmen günümüzde, her iki yerde de Cuma namazı kılındığı halde; kenar

10 Tevbe, 9/107.

11 Kehf, 18/21. Muhammed Hamidullah, bu ayete dayanarak, "mescid" kelimesinin, Ashab-ı Kehf döneminde ve dolayısıyla İslâm'dan önce de kullanılan bir istilâh olduğunu belirtmektedir. Bk. İslâm Müesseselerine Giriş (çev. İhsan Süreyya Sırma), 46-47.

12 İsrâ, 17/1.

13 İbn Mâce, İkâmetü's-Salâh, 198; Ayvansarâî, age, I, 12.

14 Bk. Türk Ansiklopedisi, IX, 255-256; Ergin, Osman, Türk Maarif Tarihi, I-II, 197.

semtlerde, mahalle aralarında, okul ve bazı işyerlerinde ibadet için ayrılan yerlere genelde mescid, şehir merkezlerindeki, mescide göre daha büyük olan, ibadet yerlerine de câmi adı verilmektedir¹⁵.

Diğer İslâm ülkelerinde mescid; "hem beş vakit namaz, hem de Cuma ve bayram namazları kılınan yer" anlamına gelirken; sonraları bizde, "yalnız beş vakit namaz kılınan, Cuma namazı kılınmayan yer" anlamında kullanılmış, içlerinde aynı zamanda Cuma namazı da kılınan mescidler, "el-Mescidü'l-Câmi" adı verilmek suretiyle, diğerlerinden ayırdedilmişlerdir¹⁶.

İslâm'da ibadet yeri karşılığında kullanılan kelimelerden birisi de "musallâ"¹⁷ veya diğer adıyla "namazgâh"tır. Namazgâh, bir kasabanın bütün halkını bir arada bulunduran geniş sahadır. Bayramlarda ve fevkalâde günlerde kasaba ve civar köylerin halkı orada toplanır. Pek çok namazgâhta, hutbe okumak ve namaz kıldırma için yapılmış minber ve mihraplar da vardır¹⁸.

Görüldüğü gibi, İslâm'da ibadet yerlerini belirtmek üzere genelde "mescid" ve "câmi" kelimeleri kullanıldığı halde, Ka'be için hem "beyt" (ev)¹⁹, hem de "mescid" kelimeleri kullanılmıştır. Anca Kur'ân-ı Kerim'de de zikredildiği gibi, Ka'be için kullanılan "beyt" ve "mes-

15 Câmi kelimesinin yaygın olarak kullanılmasının, Kur'ân'ın cem ve tedvininden, hadislerin tespitinden çok sonraya rastladığı ve daha çok Osmanlıcaya mahsus olduğu da söylenmektedir. Bk. Türk Ansiklopedisi, IX, 255-256.

16 Türk Ansiklopedisi, IX, 256.

17 Pedersen, "Mescid", İA, VIII, 14.

18 Ergin, age, I-II, 197. Halk dilinde, genellikle cenaze namazı kılmak için ayrılmış, üstü açık yerlere de musallâ adı verilir. Bk. Pakalın, M. Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, II, 583.

19 Bk. Bakara, 2/120, 127, 158; Âl-i İmrân, 3/96-97; Enfâl, 8/35; Hacc, 22/26; Nûr, 24/36; Kur'eyş, 106/3.

cid" kelimeleri yalın halde değil, daha çok "Beytü'l-Haram"²⁰, "Beytü'l-Muharrem"²¹, "Ka'betü'l-Beytü'l-Haram"²², "Beytü'l-Atîk"²³, "Beytü'l-Ma'mûr"²⁴; "Mescid"²⁵, "Mescidü'l-Haram"²⁶ şeklinde tamlamalı olarak kullanılmıştır. Ka'be'yi belirtmek üzere kullanılmış olan "beyt" kelimesi, "Allah'a ibadet için tahsis edilmiş şâni yüce ev" demektir²⁷. Kur'ân-ı Kerim'de, "yeryüzünde ibadet için inşâ edilen ilk ev"den söz edilirken de "beyt" kelimesi kullanılmıştır²⁸. Ayetlerde geçen "el-Mescidü'l-Haram" tamlaması ise, bilhassa Mekke Haremi'ni ifade etmektedir²⁹. Diğer taraftan, "beyt" kelimesi ile Ka'be, "Beytullah" sözcüğü ile "mescid" kastedilmiş olabileceği de söylenmektedir³⁰.

20 Mâide, 5/2.

21 İbrahim, 14/37.

22 Mâide, 5/97.

23 Hacc, 22/29,33. Beytü'l-Atîk'ten maksadın Mekke olduğu da söylenmektedir. Bk. İsbahâni, age, 83-84.

24 Tür, 52/4. Hadislerde belirtildiğine göre, aynı zamanda yedinci semada da "Beyt-i Ma'mûr" vardır. Burada her gün yetmiş bin melek namaz kılmaktadır. Bk. Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 6, Menâkıbü'l-Ensâr, 42; Müslim, İman, 259, 264; Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâi, Sünen, Salât, 1; Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 149, 153, IV, 207, 209, 210.

25 Bakara, 2/114, 187; A'râf, 7/29, 31; Tevbe, 9/17-18.

26 Bakara, 2/144, 149, 150, 191, 196, 217; Mâide, 5/2; Enfâl, 8/34; Tevbe, 9/7, 19, 28; İsrâ, 17/1; Hacc, 22/25; Fetih, 48/25, 27.

27 "Beyt" kelimesi, insanların ve bazı canlıların korunmasına ve barınmasına yarayan tabii ve sunî her türlü barınağı ifade etmesi yanında (bk. İbn Manzûr, age, II, 14-16; İsbahâni, age, 83-84) Ka'be için de, bundan kinâye olarak, Allah'ın evini şereflendirme ve ta'zim için kullanılmıştır. Bk. Nûr, 24/36.

28 Âl-i İmrân, 3/96.

29 Bakara, 2/144; Mâide, 5/2; Enfâl, 8/34; Tevbe, 9/7; İsrâ, 17/1; Tecrid Tercemesi, VI, 49; X, 56-57.

30 Bk. el-Mu'cemü'l-Vasît, I-II, 77.

Verilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi, "beyt" ve "mescid" kelimeleri aynı görevi yerine getirdikleri halde beyt, daha çok, ibadet için ayrılan kapalı, sınırlı ve belirli bir mekânı gösterir. Mescid ise; sınırsız, açık veya kapalı her yeri, diğer bir ifadeyle, yeryüzünün her tarafını kapsar. Nitekim bir hadiste, "... Bana yeryüzü mescid ve temiz kılındı"³¹ buyurulmuş olması da, bunun böyle olduğunun en güzel delilidir.

İslâm'a ait ibadet yerlerini belirtmek üzere, Batı dillerinde genelde "ma'bed" (temple) değil de; mescid kelimesinin bozulmuş şekli olarak "mosque" kullanılmaktadır³². Ayrıca, mescid karşılığında İspanyolcada "mezquita", Eski Fransızcada "muscat", Yeni Fransızcada "mosquée", İtalyancada "moschea", Eski Rusçada "mizgit", Yeni Rusçada "meçet'", Macarcada "mesced", Rumencede "moschee", Yunancada "masgidion", Ermenicede "mzkith" kelimelerinin kullanılmış olduğu ve bunların tamamının, Arapçadaki "mescid"den türetilmiş olduğu söylenmektedir³³.

B- MEKKE DÖNEMİNDE MESCİD

Doğusuyla beraber İslâm'ın tescil ettiği iki ma'bedi vardı: Ka'be ve Mescid-i Aksâ³⁴. Mescid-i Aksâ,

31 Buhârî, Teyemmüm, 1, Salât, 56; Müslim, Mesâcid, 3-4.

32 Arseven, age, III, 1248.

33 Türk Ansiklopedisi, IX, 225; ayrıca bk. Brandon, DCR, 452; Hinnells, DR, 220.

34 Kur'ân-ı Kerim'de, Ka'be'nin, yeryüzünde inşa edilen ilk ma'bed olduğu belirtilmiştir. Bk. Âl-i İmrân, 3/96. Bir soru üzerine Hz. Peygamber de, yeryüzünde ilk inşa edilen ma'bedin Ka'be, ikincisinin de Mescid-i Aksâ olduğunu söylemiştir. Bk. Buhârî, Enbiya, 10, 40; Müslim, Mesâcid, 1, 2; Nesâî, Mesâcid, 3; İbn Mâce, Mesâcid, 7; Ahmed b. Hanbel, V, 150, 156, 157, 160, 166, 167.

ikinci bölümde ele alındığından burada ayrıca üzerinde durulmayacaktır. Ancak Ka'be, gerek ibadet tarihinde, gerekse İslâm'da önemli bir yere sahip olduğundan, daha ayrıntılı bir şekilde ele almak gerekmektedir.

1- Ka'be

a) İnşası

Ayet ve hadislerde, "yeryüzünde ilk ma'bed" olduğu belirtilen³⁵ Ka'be'nin, ne zaman ve kim tarafından inşa edildiği konusunda, zaman içerisinde, çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşleri; onun Âdem'den (a.s.) önce melekler tarafından inşa edildiği, Âdem (a.s.) tarafından inşa edildiği ve Hz. İbrahim'le oğlu İsmail (a.s.) tarafından inşa edildiği şeklinde, üç ana başlık altında toplamak mümkündür.

Birinci görüşe göre Ka'be, yeryüzünün yaratılmasından iki bin sene önce vardı. Buna, Abdullah b. Amr'dan gelen bir rivayet ve İnşikak sûresinin 3. ayeti delil olarak gösterilmektedir. Yine, Muhammed b. Ka'b el-Kurtûbî'den gelen bir rivayette de şöyle denilmiştir: "Âdem (a.s.) bir defasında Ka'be'yi hacc ve tavaf ediyordu. Melekler onunla karşılaştıklarında: 'Ey Âdem! Haccın mübarek olsun. Biz senden iki bin yıl önce haccetmiştik' dediler"³⁶.

Konu ile ilgili diğer bir rivayete göre, "Allah, meleklerle, yeryüzünde bir halife yaratacağım dediğinde, 'Orada fesatlık yapacak birini mi yaratacaksın?'³⁷ diye

35 Bk. Âl-i İmrân, 3/96; Buhârî, Enbiyâ, 10,40; Müslim, Mesâcid, 1,2; Nesâî, Mesâcid, 3; İbn Mâce, Mesâcid, 7; Ahmed b. Hanbel, V,150,156, 157.

36 Ebu Bekir Ahmed b.Hüseyin el-Beyhakî, Delâilü'n-Nübüvve, II,44-45; ez-Zerkeşî, age, 45; Muhammed b.Abdilleh b.Ahmed el-Ezrâkî, Ahbâru Mekke, I-II, 39.

37 Bakara, 2/30.

buna itiraz etmişlerdi. Bu tavırlarından dolayı Allah onlara gazap etti. Bunun üzerine onlar da Arş'a sığındılar ve Rab'lerini razı edebilmek için Arş'ın etrafında yedi defa dolastılar (tavaf). Allah da onlardan razı olup şöyle dedi: 'Benim için yeryüzünde bir ev yapın. Âdemoğullarından kendilerine buğzettiğim kimseler ona sığınsın ve sizin, Arş'ım etrafında yaptığınız gibi, onu tavaf etsinler, Ben de onu bağışlayayım'. Böylece melekler, Allah için bu beyti yeryüzünde inşa ettiler"³⁸.

Ka'be'nin melekler tarafından inşa edildiğini gösteren benzer bir rivayette de şöyle denilmektedir: "Allah Teâlâ Arş'ı altında bir 'ev' yerleştirmişti. Bu, Beyt-i Ma'mûr'du. Ayrıca meleklerle, onu tavaf etmelerini emretmişti. Sonra, yeryüzünde ikamet eden meleklerle de, yeryüzünde Beyt-i Ma'mûr'un hizasında, onun ölçülerinde ve onun benzeri bir 'ev' yapmalarını emretti. Onlar da bu emri yerine getirdiler. Böylece, gök ehlinin Beyt-i Ma'mûr'u tavaf ettikleri gibi, yeryüzündekilerin de onu tavaf etmeleri emredildi"³⁹.

İkinci görüşe göre Ka'be, Âdem (a.s.) tarafından inşa edilmiştir. Yine Diyarbekrî'nin, kitabında kaydettiğine göre Ömer b. Hattab, Ka'b'a, 'Ey Ka'b! Bana Beyt-i Haram'dan söz eder misin?' demişti. Bunun üzerine Ka'b, şu açıklamayı yapmıştı: 'Allah Teâlâ Âdem'le (a.s.) beraber semadan içi boş bir Yakut indirdi ve Ey Âdem, bu

38 Hüseyin b. Muhammed b. Hasan ed-Diyarbekrî, Tarihu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfes-i Nefîs, I, 88; Ezrâkî, age, I-II, 33-34.

39 Diyarbekrî, age, I, 88. Ka'be'nin yeryüzünde ilk ma'bed oluşu, dünyanın yaratılmasından önce veya dünyanın yaratılmasıyla inşa edilmiş olduğu, Âdem'in ve ondan sonra gelenlerin onu tavaf etmiş oldukları, Tufan'da gökyüzüne yükseltilmiş olup Hz. İbrahim ve oğlu İsmail (a.s.) tarafından yeniden inşa edilmiş olduğu konusunda bk. Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Ta-berî, Câmiu'l-Beyân an Te'vil-i Âyi'l-Kur'ân, IV, 7-9.

benim evim; onu seninle beraber indirdim. Arşım'ın etrafında yapıldığı gibi, onun etrafında da tavaf edilir. Arşım'ın etrafında namaz kılındığı gibi, onun etrafında da kılınır' dedi. Âdem'le beraber melekler de yeryüzüne indiler ve Ka'be'nin temellerini taşla yükselttiler. Sonra gökten indirilen beyt, bu temeller üzerine yerleştirildi. Daha sonra Âdem, onun etrafında tavaf etmeye ve namaz kılmaya başladı. Fakat Allah, Nuh kavmini suda boğduğu zaman, onu semaya yükseltti ve geriye Ka'be'nin temelleri kaldı⁴⁰.

İkinci görüşü destekleyen diğer bir rivayete göre, "Allah, Âdem'e şöyle bir vahyde bulunmuştu: Benim, Arşımın hizasında haram bir bölgem var. Git, orada benim için bir ev yap. Sonra melekleri Arşımı tavaf ederken gördüğün gibi, onu tavaf et. İşte orada senin duana ve bana itaat edecek olan oğullarının duasına icâbet edeceğim. Bunun üzerine Allah bir melek görevlendirdi ve o melek, Âdem'i (a.s.) Ka'be tarafına götürdü. Âdem, her uğradıkları yeşil alanda meleğe, burada konaklayalım diyor; melek de acele etme diye cevap veriyordu. Bu şekilde Mekke'ye geldiler. Âdem'in konakladığı her yer ma'mûr hâle gelmiş, onun dışındaki yerler ise çöl olarak kalmıştı. Nihayet Âdem, Sina Dağı, Zeytin Dağı, Lübnan Dağı ve Cudî Dağı'ndan getirdiği taşlarla Ka'be'yi inşâ etti. Temellerini de Harra'dan attı. Binayı tamamladığında, melek onu Arafat'a çıkardı. Ona, haccın, insanların bugün yapmış olduğu, menasikini gösterdi. Sonra onu Mekke'ye götürdü ve Ka'be'yi yedi defa tavaf etti. Sonra tekrar Hind'e döndü ve Nûd'da vefat etti..."⁴¹.

40 Diyarbekrî, age, I, 89; Ezrakî, age, I-II, 40. Semaya yükseltülen beyte, "Beytü'd-Darrah" adı verilmiştir. Esasen bunun "Beyt-i Ma'mûr" olduğu söylenmiştir. Bk. Ezrakî, age, I-II, 34.

41 İbnü'l-Esir, Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim b. Abdilvahid eş-Şeybânî, el-Kâmil fi't-Târih, I, 38; bk. Ezrakî, age, I-II, 36-37.

Yine Hz. Ali, İbn Abbas (r.a.), Katâde ve Ebu'l-Âliye yoluyla gelen bir başka rivayette şöyle denilmektedir: "Âdem (a.s.), cennetten çıkarıldığında, Hind bölgesinde Serendib'de, Nûd adı verilen bir dağ üzerine indi. Havva da Cidde'ye inmişti. Bundan sonrasını İbn Abbas şöyle anlatmıştır: Âdem Havva'yı aramaya başladı. Bu sırada ayağını bastığı her yer bir köy oluyor; iki adımı arasında kalan yerler de çöl olarak kalıyordu. Bu şekilde yürümeye devam etti. Nihayet "Cem'" adı verilen bir yere geldi. Havva da ona yaklaştırıldı. Bundan dolayı oraya "Müzdelife" adı verildi. Arafat'ta tanıştılar. Bunun üzerine oraya "Arafat" ismi verildi. Cem' denilen yerde buluştular. Bu sebeple oraya da "Cem'" ismi verildi"⁴². Bu rivayete göre Âdem'le Havva'nın buluştukları yerle, Ka'be'yi inşa ettikleri yerin mekân olarak aynı oluşu, diğerlerine nazaran bu rivayetin biraz daha tutarlı olduğu intibâını vermektedir.

Ka'be'nin, Âdem (a.s.) tarafından inşa edildikten sonraki durumu ile ilgili olarak da Urve b. Zübeyr şu açıklamayı yapmıştır: "Hûd ve Salih (a.s.) hâriç, Ka'be'yi hacetmeyen hiçbir peygamber yoktur. Onu Nuh da ziyaret etmişti. Ne zaman ki tufan gerçekleşti, o zaman yeryüzüne isabet eden, Ka'be'ye de isabet etti ve o, kırmızı bir tepe şeklinde kaldı. Sonra Allah Hûd'u peygamber olarak gönderdi. Fakat o, kavminin işleriyle uğraşmaktan fırsat bulup da Ka'be'yi ziyaret edemeden ömrü tamam oldu. Sonra Allah Salih'i (a.s.) peygamber olarak gönderdi. O da kavminin işleriyle uğraşmaktan fırsat bulup da Beyt'i tavaf edemeden vefat etti. Ne zaman ki Allah, İbrahim'e (a.s.) onun yerini gösterdi. İbrahim Beyt'i ziyaret etti ve ondan sonra da Ka'be'yi ziyaret etmeyen hiçbir nebi kalmadı"⁴³.

42 İbnü'l-Esîr, age, I, 36-37.

43 Beyhakî, age, II, 46.

Bu rivayetten de anlaşılacağı gibi Allah, İbrahim'e (a.s.), önce Beyt'in yerini göstermiş, daha sonra da tekrar yapılmasını emretmişti. Diyarbekrî, "Biz İbrahim'e (a.s.) Beyt'in yerini göstermiştik"⁴⁴ meâlindeki ayetin de buna delâlet ettiğini söylemiştir⁴⁵. Şu halde, her iki rivayette de işaret edildiği gibi, Beyt'in yerinin İbrahim'e gösterilmiş olması, onun daha önceden var olduğu şeklindeki görüşü destekler gibi görünmektedir.

Ka'be'nin Hz. İbrahim ve oğlu İsmail (a.s.) tarafından inşa edilmiş olduğu yolundaki rivayetlerin genelinde kendisine dayandırıldığı İbn Kesîr, konu ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: "Allah Teâlâ, insanların ibadet etmeleri, kendisine doğru namaz kılmaları için kurulan ilk evin, İbrahim'in (a.s.) Mekke'de bina ettiği Ka'be olduğunu bildirmektedir. O İbrahim ki, hem Hıristiyanlar, hem de Yahudiler onun dini ve yolu üzerinde olduklarını iddia ediyorlar ama, Allah'ın emriyle yaptığı ve insanları, onu hacetmek üzere davet ettiği Ka'be'yi ziyaret etmiyorlar. Bunun için Allah Teâlâ, 'Çok mübarek olarak kurulan ve âlemlere hidayet kaynağı olan Ka'be'dir' buyuruyor"⁴⁶.

Yine İbn Kesîr'in belirttiğine göre, "İnsanlar için yeryüzünde ilk inşa edilen ev Ka'be'dir..."⁴⁷ meâlindeki ayetle ilgili olarak sorulan bir soru üzerine, Hz. Ali şu cevabı vermiştir: "Şüphesiz Ka'be'den önce de evler vardı. Fakat o, Allah'a ibadet için inşa edilen, kendisinde bereket ve İbrahim'in (a.s.) makamının bulunduğu, oraya girenlerin emin olduğu ilk evdir"⁴⁸.

44 Hacc, 22/26.

45 Diyarbekrî, age, I, 89; ayrıca bk. Zemahşerî, age, I, 311; Wensinck, "Ka'be", İA, VI, 12; Ezrâkî, age, I-II, 39.

46 Ebu'l-Fidâ İsmail b. Kesîr el-Kureşî, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, I, 383.

47 Âl-i İmrân, 3/96.

48 İbn Kesîr, age, I, 383.

Ayrıca İbn Kesîr, Beyhakî'nin, Ka'be'nin Âdem (a.s.) ve Havva tarafından inşa edilmiş olduğu şeklindeki merfu rivayeti ile ilgili olarak, "Bu hadis, İbn Lehia'nın tek başına rivayet ettiği hadislerdendir ve İbn Lehia, zayıf bir râvidir" demiştir⁴⁹.

ez-Zebidî de konu ile ilgili olarak şu açıklamayı yapmıştır: "Ka'be-i Muazzama'nın ilk defa Hz. İbrahim ve İsmail (a.s.) tarafından inşa edildiği, nass-ı Kur'ânî ile sabit olup bundan evvelki bânilerine dair rivayetler, zayıf rivayetlerden ibarettir, itibara şayan değildir. İlk defa melekler, sonra Âdem (a.s.) tarafından bina edildiğine dair rivayetler de hesaba katılarak Beyt-i Şerif'in on defa inşa edildiği nakledilmekte, bu rivayetlerden ikisini İbn Lehia yoluyla Abdullah b. Amr As'dan rivayet etmekte ise de İbn Lehia zayıftır. Hafız İbn Kesîr, "nass-ı Kur'ânî ile sâbit olduğu üzere Ka'be'nin ilk bânisi Hz. İbrahim'dir; bundan evvel inşa edildiğine dair sahih haber yoktur" demiştir⁵⁰. Âdem (a.s.) zamanında insanların taştan, çamurdan bina yapacak derecede ilerlemedikleri, dağlarda ve mağaralarda barındıklarının rivayet edilmiş olması da, İbn Kesîr'in bu iddiasını desteklemektedir. Binaenaleyh, İbn Kesîr'in de belirttiği gibi Beyt-i Muazzama'nın inşasını emreden Allah, tebliğcisi ve mühendisi Cibrîl (a.s.), ilk bânisi İbrahim Halil, yardımcısının da İsmail (a.s.) olduğu şeklindeki rivayetin, en doğru rivayet olarak kabul edilmesi gerekir. Bununla beraber Beyt'in yapıldığı yer esasen meleklerin ve peygamberlerin tavaf yeri idi. Âdem Peygamber'in yapmış olduğu bina, kuru örülmüş taş yığınının ibaret olabilirdi⁵¹.

Ka'be'nin Hz. İbrahim ve oğlu İsmail (a.s.) tarafından inşa edilmiş olduğu görüşünü benimseyen günümüz

49 İbn Kesîr, age, I, 383.

50 Bk. İbn Kesîr, age, I, 168-173.

51 Tecrîd Tercemesi, VI, 13.

tefsircilerinden Süleyman Ateş de, görüşüne mesned olarak, Buhârî ve Müslim'in rivayet ettiği Ebu Zer hadisini⁵²; Hz. Ali'nin yukarıda belirtilen sözlerini ve İbn Kesîr'in, konu ile ilgili görüşlerini zikreder. İlâve olarak, "İslâm'dan önce de Araplar, Ka'be'nin Hz. İbrahim tarafından yapıldığına ve hac ibadetinin ondan kaldığına inanırlardı" der ve "gerçekten Ka'be'yi ilk yapan Hz. İbrahim'dir; Ka'be'nin, ilk defa melekler tarafından, yahut Hz. Âdem tarafından yapıldığına dair rivayetler de vardır. Fakat bu rivayetler gariptir ve itimada şayan değildir" der. Ayrıca, İbn Kesîr'in, bu rivayetlere güvenilemeyeceği şeklindeki görüşünü de zikreder⁵³. Abdullah Aydemir ise, "Ka'be'nin Hz. İbrahim'den önce yapıldığını belirten rivayetlerin tamamının İsrâiliyyat kabilinden bilgiler olduğunu ve hiçbirinin sahih olmadığını söylemiştir⁵⁴.

Konu ile ilgili rivayetlerin incelenmesine geçmeden önce, Ka'be'nin Hz. İbrahim ve İsmail (a.s.) tarafından yapılmış olduğu görüşünü benimseyenlerin, görüşlerine destek olarak ileri sürdükleri ayet meâllerini bir arada gözden geçirmek gerekmektedir:

"Bir zamanlar İbrahim'e Beytullah'ın yerini hazırlamış ve ona şöyle demiştik: Bana hiçbir şeyi eş tutma; tavaf edenler, ayakta ibadet edenler, rukû edenler ve secdeye varanlar için evimi temiz tut"⁵⁵.

"Ey Rabbimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için ben, çocuklarımdan bir kısmını senin Beyt-i Haremi'nin (Ka'be'nin) yanında, ekinsiz bir vadiye yerleştirdim. Artık sen de insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meyvedici kıl ve meyvelerden bunlara rızık ver. Umulur ki,

52 Bk. Buhârî, Enbiyâ, 10, 40; Müslim, Mesâcid, 1, 2.

53 Bk. Ateş, Süleyman, Kur'ân-ı Kerim'in Yüce Meâli ve Çağdaş Tefsiri, I, 116, 404.

54 Bk. Aydemir, Abdullah, Tefsirde İsrailiyyat, 304.

55 Hacc, 22/26.

bu nimetlere şükrederler"⁵⁶.

"Hani bir zamanlar İbrahim, İsmail ile beraber Ev'in temellerini yükseltiyor, 'Ey Rabbimiz! Bizden kabul buyur, şüphesiz sen işitensin, bilensin' diyorlardı"⁵⁷.

Görüldüğü gibi, meâllerini vermiş olduğumuz ayetlerden birincisinde, Hz. İbrahim'e Beytullah'ın yerinin hazırlanmasından söz edilmekte; ikinci ayette, çocuklarından bir kısmını yani hanımı Hacer'le oğlu İsmail'i, Ka'be'nin yakınında bir yere yerleştirmesinden bahsedilmekte; üçüncü ayette de, Hz. İbrahim'in, oğlu İsmail ile beraber Beyt'in temellerini yükseltirken yapmış oldukları dua anlatılmaktadır. Buradan da şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır: Önce Ka'be'nin yeri, Allah tarafından Hz. İbrahim'e gösterilmiş; sonra İbrahim (a.s.), eşi ile çocuğunun orada yerleşmesini sağlamış, daha sonra da gidip orada oğlu ile beraber Ka'be'yi inşa etmiştir. Ayrıca bu ayetler, Ka'be'nin ilk defa Hz. İbrahim ve oğlu İsmail tarafından inşa edildiğine de delâlet etmektedir. Çünkü Kur'ân-ı Kerim'de belirtildiği gibi⁵⁸, Hz. İbrahim'in, hanımı Hacer'le oğlu İsmail'i, Ka'be'nin bulunduğu yerin yakınına götürüp yerleştirdiğinde ve onları orada bırakıp da yanlarından ayrılırken, ayette belirtilen duayı yaptığında Ka'be henüz inşa edilmiş değildi. O halde burada şöyle bir soru akla gelmektedir: Ka'be Hz. İbrahim'den önce inşa edilmedi ise, Hz. İbrahim, henüz inşa edilmemiş bir yapıdan duasında nasıl söz etmişti? Ayrıca bu yapının adının Ka'be olduğunu nereden biliyordu? Bu sorulara daha sağlıklı cevap verebilmek için, Hz. İbrahim'in, eşi ile çocuğunu Ka'be'nin yakınında bir yere yerleştirmesi ve daha sonra oğlu ile beraber Ka'be'

56 İbrahim, 14/37.

57 Bakara, 2/127.

58 Bk. İbrahim, 14/37.

yi inşası ile ilgili rivayetleri göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Rivayete göre, Hz. İbrahim'in ilk hanımı Sâre'nin, Hâcer isminde bir hizmetçisi vardı. Sâre, Hz. İbrahim'in Hâcer'le evlenmesine izin vermiş ve neticede Hâcer'in, İsmail adında bir oğlu olmuştu⁵⁹. Sâre'nin, Hâcer'den olan İsmail'i kıskanması ve kocasından, İsmail'i ve annesi Hâcer'i yanından uzaklaştırmasını istemesi üzerine⁶⁰ Hz. İbrahim, onları alarak Mekke'ye götürdü, Ka'be yakınında bir yere yerleştirdi. Hadiste de belirtildiği gibi, o gün Mekke'de hiç kimse yoktu. Hatta su bile bulunmuyordu. Sonra İbrahim (a.s.) onlardan ayrıldı. Seniyye tepesine, eşi ile çocuğunun kendisini göremeyecekleri bir yere gelince; İbrahim (a.s.), bugün Ka'be'nin bulunduğu yere doğru yönelerek ellerini kaldırdı ve dua etti⁶¹.

Yine hadiste belirtildiği üzere, "Hâcer, orada çocuğunu emzirmeye devam ediyordu. O sırada Cebrail (a.s.) yanlarına geldi ve Hâcer'e hitaben, 'Kaybolmaktan korkmayın. Çünkü şurada Allah'ın evi var; onu bu çocuk ve babası inşa edecekler. Şüphesiz Allah, ehlini zâyi etmez' dedi. O gün Ka'be, yüksek bir tepe şeklinde, yerden yukardaydı; kendisine doğru gelen sel suları, sağından ve solundan akıp giderdi. Cürhüm kabilesinden bir grup veya bir ev halkı onlara rastlayıncaya kadar bu şekilde kaldı"⁶². Bu arada İsmail (a.s.) büyümüş, evlenmiş, boşanıp tekrar evlenmişti. Hz. İbrahim de bu esnada birkaç defa oğlunun yanına gelip gitmişti. Aradan

59 Bk. Muhammed b.Sa'd, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, I, 49-50; Tecrîd Tercemesi, VI,520, IX,120.

60 Taberî, Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk, I, 253; Çağatay, Neşet, İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, 84.

61 Bk. Buhârî, Enbiya, 9; Tecrîd Tercemesi, IX,121 (1381 nolu hadis); Beyhakî, age, II, 47-48.

62 Buhârî, Enbiya, 9; Tecrîd Tercemesi, IX,122; Taberî, Tarih, I, 254.

hayli zamanın geçtiği ve İsmail'in de yetişkinlik çağına geldiği bir sırada Hz. İbrahim, Allah'tan, Ka'be'yi inşa etme emrini almış, bu ilâhî emri oğluna duyurmuş ve aralarında şu konuşma geçmişti:

İbrahim;

- Ey İsmail! Allah bana bir hususu emretti, dedi.

İsmail de;

- Allah'ın sana emrettiğini yap, dedi. Babası;

- Bana bu konuda yardım eder misin? dediğinde,

- Yardım ederim, cevabını verdi.

Babası, çevresine nazaran yüksek sayılabilecek bir tepeye işaretle;

- Allah bana şurada bir ev yapmanı emretti, dedi ve orada Beyt'in temellerini yükselttiler. İsmail (a. s.) taş taşıyor, İbrahim de (a.s.) duvarları örüyordu. Duvarlar yükseldiğinde, ayağının altına taş koyup örme-ye devam ediyordu. İsmail de (a.s.) ona taş uzatıyordu. Binanın yapımını tamamladıktan sonra, 'Rabbimiz! Bizden bunu kabul buyur. Şüphesiz sen işiten ve bilensin'⁶³ duasını yaptılar ve onu tavaf ettiler⁶⁴.

Şu halde, Ka'be'nin Hz. İbrahim ve oğlu İsmail (a.s.) tarafından yapılmış olduğuna delil sayılabilecek tek ayet Bakara sûresinin 127. ayetidir. Halbuki bu ayet de, onun ilk defa Hz. İbrahim ve İsmail (a.s.) tarafından yapılmış olduğuna delâlet edecek kadar açık değildir. Çünkü ayette, Ka'be'nin temellerinin yükseltilmesinden söz edilmektedir. Yoksa temelini atılmasından veya ilk defa inşa edilmesinden vb. bahsedilmemektedir. Ayrıca, ayette temellerin yükseltilmesinden söz edilmesi, orada Ka'be'nin temellerinin önceden var olduğu düşüncesini akla getirmektedir. Öte yandan Zemahşerî (467-538) Bakara, 2/127. ayetinin tefsiriyle ilgili olarak şu açık-

63 Bakara, 2/127; bk. Tecrîd Tercemesi, IX,126.

64 Buhârî, Enbiya, 9.

lamayı yapmıştır: "Temellerin yükseltilmesi demek, onun üzerine bir şeyi bina etmek demektir. Çünkü temel, üzerine bir şey bina edilmek suretiyle alçak durumdan yüksek duruma dönüştürülür ve kısa görünümünden sonra uzun görünür. Bundan maksat, binanın temelinin yükseltilmesidir. Çünkü örülen her sıra, üzerine bina edilen ve konulan her şey için bir temeldir. Temellerin yükseltilmesinin anlamı, onun üzerine bina yapmak suretiyle yükseltilmesidir. Çünkü bir sıra örgü, diğer sıranın üzerine konulduğunda ancak temeller yükselir. Bu durumda ayetin anlamının; "Hani İbrahim Beytin alçak olan temellerini yükseltmişti, yani üzerine bina yaparak onun basık durumunu yüksek hale getirmişti" olması câizdir⁶⁵.

İbn Abbas'a isnad edilen sahih bir rivayette, onun, "Beytin temelleri daha önce vardı" dediği belirtilmektedir. Atâ yoluyla gelen bir rivayette de şöyle denilmiştir: "Âdem, yâ Rabbi! Meleklerin seslerini işitemiyorum, diye niyazda bulunduğu Allah: 'Benim için bir ev yap, sonra onu, melekleri semadaki Beyt'imî tavaf ederken gördüğün gibi tavaf et' dedi. İnsanlar, Âdem'in onu beş dağdan getirdiği taşlarla bina ettiğini iddia ederler. Daha sonra İbrahim (a.s.) onu, yeniden inşa etmiştir"⁶⁶. Zemahşerî de aynı görüşü paylaşmaktadır⁶⁷.

Ka'be'nin inşâsı ile ilgili ilk rivayetlerden anlaşıldığına göre, Ka'be'nin aslî şekli Beyt-i Ma'mûr olup gökyüzünde bulunmakta idi⁶⁸. Tûr sûresinde geçen "Beyt-i Ma'mûr" ifadesinin⁶⁹ Ka'be olarak tercüme edilmesi de, ikisi arasında yakın ilişki olduğunu göstermek-

65 Zemahşerî, age, I, 311.

66 İbn Hacer el-Askalânî, Fethu'l-Bârî Şerh-i Sahîhi'l-Buhârî, VIII, 129.

67 Bk. Zemahşerî, age, I, 311.

68 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 6, Menâkıbü'l-Ensâr, 42; Müslim, İman, 259, 264; Nesâî, Salât, 1; Ahmed b. Hanbel, III, 149, 153, IV, 207, 209, 210.

69 Tûr, 52/4.

tedir. Ayrıca, gökyüzündeki Beyt-i Ma'mûr'un, Ka'be'nin tam hizasında olduğu da söylenmektedir⁷⁰. Yeryüzüne indirilmesinde ise özel bir sebep vardı.

Rivayete göre, Âdem'in (a.s.) boyu, meleklerin Arş etrafındaki tesbih seslerini işitebilecek kadar yüksekti. Fakat günah işleyip de cennetten çıkarılınca boyu kısaltıldı. Daha sonra Âdem (a.s.) Allah'a, artık göklerin kendisine kapandığından ve dolayısıyla meleklerin seslerini duyamadığından yakınmıştı. Bunun üzerine Allah, onun ibadet ve tavaf yapabilmesi için, Yakut'tan bir evi yeryüzüne indirdi. Veya diğer bir rivayete göre, onlara, kendisi için yeryüzünde bir ev (beyt) yapmalarını emretmişti⁷¹. Bu ev, Tufan'a kadar yeryüzünde kaldı. Tufan'da ise, yine Allah tarafından gökyüzüne yükseltildi. Ancak, hadislerde de belirtildiği gibi temelleri duruyordu⁷². Nitekim Buhârî şârihi Aynî de, ayette geçen "Beytü'l-Muharrem"⁷³ ifadesini, "her türlü tecavüz ve saldırıdan ve hatta Tufan'dan korunmuş ev" diye izah etmiştir⁷⁴. İbn Abbas'a dayandırılan rivayetlerden de anlaşıldığı üzere, Hz. İbrahim ve İsmail'in (a.s.) yükselttiği temeller daha önceden vardı⁷⁵. Bu temeller Allah tarafından⁷⁶ Cebrail vasıtasıyla veya başka yollarla kendilerine gösterilmiş ve onlar da Ka'be'yi yeniden inşa etmişlerdi⁷⁷. Ayette geçen "mekâne'l-beyt" (Ev'in yeri) ifadesinin lâm-ı tarifli olarak kullanılması da, onun daha önceden var olduğunun bilindiğini göstermektedir.

70 Bk. Bayrakdar, Mehmet, İslâm İbadet Fenomenolojisi, 85.

71 Wensinck, "Kâ'be", İA, VI, 12; Ezrâkî, age, I-II, 36.

72 Buhârî, Enbiyâ, 9.

73 İbrahim, 14/37.

74 Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed el-Aynî, Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî, XV, 256-259.

75 Bk. Aynî, age, XV, 256-259; İbn Hacer, age, VIII, 129.

76 Bk. Hacc, 22/26.

77 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, I, 106.

Bütün bu rivayetlerin ışığında şunu söylemek mümkündür: Zebidî'nin de belirttiği gibi, Hz. İbrahim'in, oğlu İsmail (a.s.) ile beraber Ka'be'yi inşasından önce, en azından onun yeri belliydi. Ayrıca Ka'be ile Beyt-i Ma'mûr arasında yakın bir ilişkinin bulunması ve bu ifadenin Kur'ân'da geçip "Ka'be" diye tercüme edilişi; Âdem'in ilk insan oluşu ile Ka'be'nin yeryüzünde inşa edilen ilk ma'bed oluşu arasında da bir ilişki kurulabilir. Bu, ilâhî hikmete de uygun düşmektedir. Çünkü Hz. İbrahim'in, eşi ile çocuğunu Ka'be'nin bulunduğu yere götürüşü tesadüfî olmayıp ilâhî vahy doğrultusunda olmuştur. Yine Hz. İbrahim'in, onlardan ayrılırken yapmış olduğu dua ve hepsinden önemlisi de Ka'be'nin, bütün insanlık için hidayet kaynağı olabilecek mübarek bir yer oluşu⁷⁸, onun ilâhî kader çerçevesinde plânlandığını ve bu plânın son uygulayıcılarının ise Hz. İbrahim'le oğlu İsmail (a.s.) olduğunu göstermektedir.

b) Toplum Hayatındaki Yeri

Ka'be, tâ başlangıçtan beri bir ibadet ve ziyaret yeri olagelmıştır. Hz. İbrahim ve oğlu tarafından inşa edildikten sonra da bu özelliğini koruduğu, bölge halkına Kur'ân diliyle bir kez daha şu şekilde bildirilmiştir:

"Bir zamanlar İbrahim'e Beytullah'ın yerini hazırlamış ve ona şöyle demiştik: Bana hiçbir şeyi eş tutma; tavaf edenler, ayakta ibadet edenler, rükû ve secdeye varanlar için evimi temiz tut. İnsanlar arasında hacı ilân et ki, gerek yaya olarak, gerekse nice uzak yoldan gelen yorgun argın develer üzerinde kendilerine ait birtakım yararları yakinen görmeleri, Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine belli günlerde Allah'ın ismini anmaları (kurban kesmeleri) için ona (Ka'be'ye) gelsinler...Sonra kirlerini gidersinler, adaklarını yerine getirsinler ve o Eski Evi (Ka'be'yi) tavaf etsinler"⁷⁹.

78 Âl-i İmrân, 3/96.

79 Hacc, 22/26-29.

Allah'ın emriyle Hz. İbrahim tarafından yapılan bu davete, bölge halkı icâbet etmiş ve dolayısıyla onun şeriatini kabul etmişlerdi. Ayetlerden de anlaşılacağı üzere, kendilerine emredilenler arasında Allah'ın birliğini kabul, ayakta ibadet, Allah'ın huzurunda rükû ve secdeye kapanma, Ka'be'yi ziyaret (hacc) ve tavaf ile Ka'be'de kurban kesme yer almakta idi.

Hız. İbrahim'den sonra bu bölgede peygamberlik görevi kendisine verilmiş olan İsmail de (a.s.), babasının tebliğ etmiş olduğu akideleri onlar arasında yaymaya devam etmişti⁸⁰. Hız. İbrahim ve oğlu tarafından Ka'be yeniden inşa edildiği zaman Ka'be'nin içinde putlar yoktu⁸¹. Fakat İsmail'den uzun süre sonra yöre halkı, günden güne Hanif dininden uzaklaştı. Bunun tabii sonucu olarak da, kendilerini Allah'a uzak hissetmeye veya diğer bir deyişle, Allah'ın heybeti karşısında kendilerini güçsüz görmeye ve O'na ancak aracılar vasıtasıyla yaklaşabileceklerini düşünmeye başlamışlardı⁸². İşte böyle bir düşünce ortamının oluştuğu sırada Amr b. Luhay, putperestliği Arabistan bölgesine ilk yayan kişi olmuş⁸³ ve daha sonra Ka'be'nin içi putlarla doldurulmuştu.

Her ne kadar putperestlik, zaman içerisinde Arabistan bölgesinde yayılmış olsa da bu, Hız. İbrahim'den beri devam edegelen ibadetlerde fazla bir değişiklik meydana getirmemişti. İslâm öncesi Araplarda da hac, umre ve kurban, başta gelen ibadetlerdendi. Bununla beraber onların günlük ibadetleri de vardı. Bunların başında da,

80 Çağatay, age, 102-103.

81 Hamidullah, İslam Müesseselerine Giriş, 48.

82 Zümer, 39/3.

83 İbnü'l-Kelbi, Putlar Kitabı, (çev. Beyza Düşüngen), 20, 27, 29; Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdi, Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher, II, 56; Çağrıcı, Mustafa, "Eski Arabistan'da Din", Diyanet İşleri Başkanlığı İslâm Ansiklopedisi (DİBİA), III, 317.

Ka'be'ye gidip Allah'ın huzurunda secdeye kapanmak geliyordu. Kur'ân-ı Kerim'de belirtildiğine göre, müşriklerin, Beytullah'ın yanında ıslık çalmak ve el çırpılmaktan ibaret olan bir de duaları vardı⁸⁴. Ayrıca İslâm'dan önce, herhangi bir Mekkeli, yolculuk dönüşünde evine gitmeden önce Ka'be'ye gider, orada tavafını yapar, ondan sonra evine giderdi⁸⁵. Hatta Hz. Peygamber de, kendisine peygamberlik verilmeden önce, zaman zaman gidip Ka'be'yi tavaf ederdi⁸⁶.

Öte yandan Ka'be, sadece Mekke'de yaşayanların ibadet ettikleri bir yer değildi. Arabistan'ın her tarafından, hac yapmak için Mekke'ye geliyorlardı. Bu da göstermektedir ki Ka'be, yalnız Mekkelilerin dinî merkezi olmayıp aynı zamanda Mekke dışındaki bütün Arapların da dinî merkezi durumundaydı. Yani Mekke, İslâm'dan önce de, o zamanki Arapların dinî federasyonunun merkezi idi⁸⁷.

Aynı şekilde Ka'be, Hz. İbrahim zamanından beri bir ibadet ve ziyaret yeri olmanın yanında, bütün insanların kendisine meylettiği bir yer olup, aynı zamanda orada yaşayan kabileler arasındaki birlik ve beraberliğin de sembolüydü⁸⁸. Önemli meselelerin pek çoğu burada görüşülürdü. Herhangi bir konuda yemin ve söz verme gibi işler de Ka'be'nin önünde "Hatim" adı verilen yerde yapılırdı. Onlara göre burada yapılan yemin, başka yerlerde yapılan yeminden daha tesirliydi⁸⁹. Hatta köle azat etme ve evlâtlık edinme gibi işler de burada yapılırdı⁹⁰.

84 Bk. Enfâl, 8/35.

85 Hamidullah, İslâm Müesseselerine Giriş, 50.

86 İbn Hişam, es-Sîretü'n-Nebeviyye, I-II, 236.

87 Hamidullah, age, 49.

88 Lewis, Bernard, Tarihte Araplar (çev. H. Durşun Yıldız), 29.

89 Hamidullah, age, 50-51.

90 Hamidullah, age, 54.

Ka'be'nin diğ er önemli bir özelliğ i de, orasının bir güven ve emniyet yeri olmasıydı⁹¹. İnsanlar cahiliyye döneminde de, Ka'be'nin içinde bulunduğu "Harem" bölgesinde vuruşmazlar, kan dökmezlerdi. Harem bölgesine giren, güven içinde olurdu. Kiş i birini öldürüp de Harem bölgesine girse, orada kimse kendisine dokunmaz; öldürülenin oğ lu veya bir yakını Harem'de kâtile rastlarsa, oradan çıkıncaya kadar ona bir şey yapmazdı. "Kendilerini açlıktan yedirip doyuran ve korkudan güvene kavuşturan, ş u evin sahibi Allah'a ibadet etsinler"⁹² ayetinin, bu güvene işaret ettiğ i söylenmektedir⁹³.

Bütün bunların yanında Ka'be, civarında yaşayanlar için aynı zamanda bir ticârî ve iktisâdî gelir kaynağ ıydı. Çünkü, insanların, saldırı korkusu olmaksızın gelebileceğ i bir Harem veya sığınılacak kutsal bir yerin bulunuş u, şehrin bir ticaret merkezi olarak büyümesine yol açmış tı. Coğ rafî ş artlar da buna elverişliydi. Ka'be, Yemen'den Suriyeye ve Habeşistan'dan Irak'a giden yolların kesiş tiğ i kavşakta yer almaktaydı⁹⁴. Ticârî ve iktisâdî etkinliklerin yanında kültürel faaliyetlerde de Ka'be'nin ayrı bir yeri vardı. Senenin belirli mevsimlerinde Mekke'de düzenlenen panayırlarda yapılan yarışmalarda dereceye giren ş iirler Ka'be duvarına asılır ve bir sonraki yarışmaya kadar orada bekletilirdi. Bunun en güzel örneğ ini "Muallakât-ı Seb'a" oluşturuyordu⁹⁵.

91 Bk. Âl-i İmrân, 3/96.

92 Kureyş, 106/3-4.

93 Bk. Ateş, age, I,404.

94 Watt, W.Montgomery, Hz. Muhammed Mekke'de (çev. M. Rami Ayas-Azmi Yüksel), 10.

95 "Yedi Askı" diye de bilinen bu ş iirler İmriü'l-Kays, Tarafe, Züheyr, Lebid, Amr b. Külsüm, Antere ve Hâris'in ş iirleridir. Bu yedi ş iirden Hâris'inki ile Antere'ninkinin yerine, Nâbiga ve Aşâ'nın ş iirlerini koyanlar da vardır. Bk. İmriü'l-Kays, Muallakât (çev. Ş erafeddin Yaltkaya), 4 vd.

Ka'be, İslâm'ın ilk yıllarında da bütün bu özelliklerini koruyordu. Başlangıçta Hz. Peygamber ve beraberindeki müslümanlar, Güneş'in doğuşundan ve batışından önce (sabah ve ikindi) olmak üzere⁹⁶, günde iki defa Ka'be'ye gidip orada ibadet ediyorlardı. Müslümanlar ancak Miraç'tan sonra günde beş vakit namaz kılmaya başlamışlardı. Fakat Mekkelilerin giderek artan baskı ve zulümleri sonucu, müslümanların Ka'be önünde namaz kılmaları yasaklandığında Hz. Peygamber, ashaptan Erkam'ın evinde namaz kılmaya başlamıştı⁹⁷. Erkam'ın evi Safâ tepesinde olup Ka'be'ye yakındı. Hz. Peygamber ve ilk müslümanlar, çoğu zaman namazlarını orada cemaatle kılıyorlardı. Hz. Ömer de, müslüman olduğunu gelip bu evde Hz. Peygamber'e bildirmişti⁹⁸. Bununla beraber, ashaptan bazılarının, şehir dışında, mağaralarda veya hiç kimsenin bulunmadığı yerlerde namaz kıldıkları bilinmekteydi⁹⁹. Hz. Peygamber ise, bazen gündüz, bazen gece, hiç kimsenin olmadığı bir zamanda Ka'be'ye gidip ibadet ediyordu. Özellikle geceleri Ka'be avlusuna girip ibadet etmeyi alışkanlık haline getirmişti¹⁰⁰.

Hz. Peygamber, bir ibadet ve ziyaret (hac) yeri olarak Ka'be'nin kudsiyetini kabul etmesine ve orada açıktan namaz kılmayı çok istemesine rağmen, müşriklerin hakaret ve engellerine maruz kalıyordu. Hatta bir defasında o, Ka'be'de namaz kılarken, Ebu Cehil'in teşvikiyle, secdede iken boynuna deve işkembesi konmuştu¹⁰¹. Fakat her şeye rağmen Hz. Peygamber'in, zaman zaman

96 Gâfir, 40/55. ayetinin buna delâlet ettiği söylenmiştir. Bk. İbn Hişam, age, I-II,243 (3 nolu dipnot).

97 Bu yönüyle Erkam'ın evi İslâm'da önemli bir yere sahiptir. Bk. İbn Hacer, el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahabe, I,28; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahabe, I,74; Ezrâkî, age, I-II,7.

98 Hamidullah, age, 54.

99 Buhârî, Salât, 87.

100 Hamidullah, İslâm Peygamberi (çev. M. Said Mutlu-Salih Tuğ), I,174.

101 Hamidullah, İslâm Müesseselerine Giriş, 54.

Mekke'nin dar sokaklarında ve hatta koyunların gezip dolaştığı yerlerde¹⁰² açıktan namaz kıldığı da oluyor-du¹⁰³. Ancak Hz. Ömer'in İslâm'a girişiyle sayıları kırka ulaşan müslümanlar, gidip Ka'be'de korkusuzca ve açıktan cemaatle namaz kılabilmişlerdi¹⁰⁴.

Daha sonra siyâsî sebeplerden dolayı, müslümanların Ka'be'de ibadet yapmalarına izin verilmedi. Bunun üzerine hususi mescidler yapılmaya başlandı. Bunlardan ilki, Ammar b. Yâsir tarafından yapılan mescid¹⁰⁵; ikincisi de Hz. Ebu Bekir'in, evinin yanında yaptırmış olduğu mescid idi¹⁰⁶. Ammar b. Yâsir'in yapmış olduğu mescidin, İslâm'da ilk mescid olduğu da söylenmiştir¹⁰⁷. Ancak bu özel mescidler bir zaruret sonucu ortaya çıkmıştır. Çünkü orada Ka'be'nin varlığı, yeni bir mescid yapımını gerekli kılmıyordu. Müslümanları Ka'be dışında bir mescid inşâ etmeye mecbur eden şey, Mekkeli müşriklerin, onların Ka'be önünde namaz kılmalarına engel olmalarıydı¹⁰⁸.

2- Diğer İbadet Yerleri: Tağutlar

İbnü'l-Kelbî'nin de belirttiği gibi, Hz. İbrahim'in oğlu İsmail Mekke'ye yerleştiğinde pek çok çocuğu olmuş ve bunlar Mekke'yi doldurarak Amâlikâlîleri oradan kovmuşlardı. Fakat zamanla Mekke kendilerine de dar gelmeye başlamış ve Amelikâlîlerle aralarında harpler, düşmanlıklar çıkmıştı. Bir kısmı, diğer bir kısmını Mekke'den kovmuş ve kovulanlar da ülkenin başka yerlerinde yurtlar edinmeye başlamışlardı.

102 Meccid-i Nebî'nin yapımından sonra bu alışkanlığından vazgeçmiştir. Bk. Ebu Davud, Salât, 11.

103 Buhârî, Vudû, 66, Salât, 49; Müslim, Mesâcid, 10; İbn Mâce, Mesâcid, 3.

104 Hamidullah, İslâm Müesseselerine Giriş, 54-55.

105 Hamidullah, aynı eser, 59.

106 Buhârî, Salât, 86, Mezâlim, 22, Menâkıbü'l-En-sâr, 45; Kefâle, 4; İbn Hişam, age, I-II, 246; Pedersen, "Mescid", İA, VIII, 2.

107 Bk. Hamidullah, aynı eser, 59-61.

108 Hamidullah, aynı eser, 64-65, 79.

Mekkeli müşrikleri putlara (tağutlar) ve taşlara tapmaya sevkeden şey ise, şu anlayış olmuştur: Mekke'den uzaklaşan bir kimse, Kutsal Ev'e (Ka'be) saygısından ve Mekke'ye olan derin bağlılığından dolayı, yanına kutsal bölgeden bir taş almaksızın oradan uzaklaşmazdı. Nerede konaklarsa, o taşı bir yere koyar ve aynen Ka'be'yi tavaf ettikleri gibi, kendilerine uğur getirsin diye ve Ka'be'ye olan saygı ve sevgilerini göstermek amacıyla onu tavaf ederlerdi. Aynı zamanda Mekke'ye ve Ka'be'ye olan saygıları da devam ediyordu. Ayrıca, Hz. İbrahim ve İsmail'den öğrendikleri üzere haccediyor, umre yapıyorlardı¹⁰⁹.

Bu davranışları, onları gitgide hoşlarına giden şeylere tapınmaya sevketti. Böylece asıl dinlerini unutup putlara taptılar ve kendilerinden önceki toplumların durumuna düştüler. Nuh kavminin tapmış olduğu putları, hatırlayabildikleri kadar, yeniden ortaya çıkardılar¹¹⁰. İbn İshak'ın da belirttiği gibi, her bir Arap ailesinin, evlerinde kendisine ibadet ettikleri bir putu vardı. Onlardan biri bir yolculuğa çıkmak üzere hayvanına bineceği zaman, evdeki bu puta dokunurdu ve bu, yolculuğa niyetlenen kimsenin yapmış olduğu son şeydi. Yolculuktan döndüğünde de, ailesinin yanına varmadan yaptığı ilk işti. Nihayet Allah, Rasûlünü tevhid dini ile gönderdiğinde Kureys, "Yoksa Muhammed, ilâhları bir mi yaptı? Şüphesiz bu tuhaf bir şeydir"¹¹¹ demişti.

Böylece Mekkeli müşrikler, Ka'be'nin dışında bir takım Tağutlar (putevleri) edinmişlerdi. Ka'be'ye gösterildiği gibi, bu evlere de saygı gösterilirdi. Onların da kapıcı ve bakıcıları vardı. Ka'be'ye gönderildi-

109 Özellikle Ma'ad, Rabia ve Mudaroğulları, İsmail'in (a.s.) dininin kalıntılarına bağlıydılar. Bk. İbnü'l-Kelbî, age, 29.

110 İbnü'l-Kelbî, age, 26-27; Çağatay, age, 104-105.

111 Sa'd, 38/5.

diği gibi, bu putevlerine de hediyeler gönderilir, tavaf edilir ve yanlarında kurbanlar kesilirdi. Bununla beraber müşrik Araplar, Ka'be'nin bütün Tağutlar'a üstün olduğunu kabul ediyorlardı. Çünkü onun, Hz. İbrahim'in mescidi olduğunu biliyorlar¹¹², hac ve umre için yine ona gidiyorlardı¹¹³.

Bu Tağutlar'ın belli başlıları şunlardı:

a) el-Menât: Onların en eskisi olup Mekke ile Medine arasında el-Müşellel yöresinde Kudeyd adı verilen yerde, sahilde dikiliydi. Evs, Hazrec kabilelerinin ve Medine halkından onlara tâbi olanların putuydu¹¹⁴.

b) el-Lât: Taif'te bulunuyordu; Sakîf kabilesinin putuydu. Menat'tan sonra olup dört köşe bir kaya parçasından ibaretti¹¹⁵.

c) el-Uzza: Kureyş'in en büyük putuydu. Kureyşliler onu ziyaret eder, ona hediyeler sunar ve yanında kurbanlar keserlerdi¹¹⁶. Kur'ân-ı Kerim'de de belirtildiği gibi müşrikler, bu üç putu aynı zamanda Allah'ın kızları olarak vasıflandırıyorlardı¹¹⁷.

d) Zü'l-halasa tapınağı: Üzerine bir çeşit taç oyulmuş ak bir taştı. Mekke ile Yemen arasında, Mekke'den yedi gecelik uzaklıkta Tebâle adı verilen yerde bulunuyordu. Devs, Has'âm, Becile ve Ezd es-Sârât ve Hevâzin Araplarından onlara komşu olanlar ona saygı gösterir, kurbanlar sunarlardı¹¹⁸. Bu putun önünde; el-Âmir (buyurucu), en-Nâhî (yasaklayıcı) ve el-Mutarabbis (mühlet verici) adında üç adet fal oku vardı. Herhangi önemli bir hadiseden önce gelip bunun önünde bu oklar çekilir

112 İbn Hişam, age, I, 83.

113 İbnü'l-Kelbî, age, 39.

114 İbnü'l-Kelbî, age, 29-30; İbn Hişam, age, I, 85.

115 İbnü'l-Kelbî, age, 30; İbn Hişam, age, I, 85.

116 İbnü'l-Kelbî, age, 32; İbn Hişam, age, I, 83.

117 Bk. Necm, 53/19-22.

118 İbnü'l-Kelbî, age, 40; İbn Hişam, age, I, 86.

ve ona göre karar verilirdi¹¹⁹. Mekke'nin fethinden sonra, Hz. Peygamber'in emri ile yüz elli kişilik bir grup tarafından yıkılmıştır¹²⁰.

e) Fels: Tay kabilesinin tapınağıdır. Hz. Peygamber'in isteği üzerine, Hz. Ali gidip onu yıkmıştır¹²¹.

f) Riâm: Himyerlilerin ve Yemenlilerin San'a'daki tapınağıydı. Ona saygı gösterirler, yanında kurbanlar keserlerdi. Bu putun içinden birtakım seslerin işitildiği söylenirdi¹²². Himyerlilerin Tubba' zamanında putlara tapmaktan vazgeçip Yahudiliğe girdikleri sırada yıkılmıştır. Ayrıca Himyerlilerin, Belha adı verilen bir bölgede taptıkları Nesr isimli bir putlarının daha olduğu söylenmektedir¹²³.

g) Rudâ: Rebia b. Ka'b b. Sa'd b. Zeyd-i Menât b. Temim kabilesinin tapınağıydı. Onu, Amr b. Rebia (Müstevğîr) yıkmıştır¹²⁴.

h) Zü'l-Kaabât: Vâil ve İyadoğulları'ndan Bekir ve Tağlib kabilelerinin Zahr adı verilen yerde, Sindâd'da, "Ka'be" isimli başka bir tapınakları vardı. Burası bir ibadet yeri değil, sadece şerefli ve önemli bir evdi¹²⁵.

Bu sayılanlar dışında Hüzeyl b. Müdrike Suvâ'a tapıyorlardı. Bu put, Yanbu bölgesinin Ruhât yöresinde bulunuyordu. Yanbu, Medine yakınında bir yerin adıdır. Ayrıca, Kelb kabilesi de Dûmetü'l-Cendel'deki Vedd'e; Mazhic kabilesi ve Curaş halkı Yeğus'a; Hayvan kabilesi de Yeuk'a ibadet ediyorlardı¹²⁶. Aslında bu

119 İbnü'l-Kelbî, age, 46.

120 Bk. Buhârî, Megâzi, 62.

121 İbnü'l-Kelbî, age, 30; İbn Hişam, age, I, 87.

122 İbnü'l-Kelbî, age, 29; İbn Hişam, age, I, 27, 28, 87.

123 İbnü'l-Kelbî, age, 29.

124 İbnü'l-Kelbî, age, 37; İbn Hişam, age, I, 87.

125 İbnü'l-Kelbî, age, 45; İbn Hişam, age, I, 88.

126 İbnü'l-Kelbî, age, 28-29.

putlar, Nuh kavminin tapmış olduğu putların en önemlileriydi. Bu putlardan Kur'ân-ı Kerim'de şu şekilde bahsedilmektedir: "İnsanlara; 'Sakin tanrılarınızı bırakmayın; Vedd, Suva', Yeğus, Yeuk ve Nesr putlarından asla vazgeçmeyin' dediler. Böylece birçoğunu saptırdılar..."¹²⁷.

Yukarıda sözü edilen bu tapınaklardan her biri, birer ibadet ve ziyaret yeri olmanın yanında, aynı zamanda birer ticaret merkeziydi. Bu münasebetle Ka'be'ye az çok rekabet ediyorlardı. Özellikle Taif tapınağı ile Yemen'de bulunan ve Araplar tarafından "Yemen Ka'be'si" diye adlandırılan tapınak¹²⁸, gerek dinî, gerekse ticarî bakımdan Ka'be'ye rakiptiler. Esasen Habeşlilerin Ka'be'yi yıkmak üzere Mekke üzerine yürüdükleri sırada bazı Arap kabilelerinin memnun oluşlarının; hatta Taiflilerin Mes'ud b. Muatteb (Ebu Rigâl) adında bir kılavuzu Habeşlilerin yanına katmalarının sebebi de buydu¹²⁹. Nitekim Habeşli vali Ebrehe de, Arapların, Güney'deki kendi tapınağını haccetmelerini sağlamak amacıyla¹³⁰ San'a'da el-Kulleys (veya Kalis) adını verdiği bir tapınak yaptırmıştı. Bu tapınak, mermerden ve yaldızlı ağaçlardan yapılmış güzel bir kilise idi. Bu kilise ile ilgili olarak Habeş Kralı'na şunları yazmıştı: "Sana öyle bir kilise yaptırdım ki, hiçbir melik için benzeri yapılmış değildir. Arapları, haccettikleri evden (Ka'be) çevirinceye kadar rahat bırakmayacağım". Fakat ayları ayarlayanlardan birisi bunu işitti; sonra kavminden iki kişiyi, gidip kiliseyi kirletmeleri için gönderdi; gittiler, orayı kirlettiler. Ebrehe bunu duyduğu zaman çok kızdı; "Buna kim cür'et etti?" dedi. "Ka'be'ye saygılı olanlardan bazıları" denildi. Bunun üze-

127 Nuh, 71/23-24.

128 Bk. Buhârî, Megâzi, 62.

129 İbn Hişam, age, I, 46; Çağatay, age, 109-110.

130 Watt, age, 20.

rine toparlanıp fillerle ve Habeş ordusuyla yola çıktı. Nihayet Fîl sûresinde anlatılan hadise meydana geldi¹³¹.

C- MEDİNE DÖNEMİNDE MESCİD

Şüphesiz Hz. Peygamber, bir ibadet yeri ve bir müessese olarak mescidin İslâm'da oynayacağı rolün önemi çok iyi biliyordu. Fakat gerek müslümanların Mekke döneminde sayıca az olmaları, gerekse Mekkeli müşrikler tarafından tatbik edilen siyâsî baskı sebebiyle Mekke'de mutlak manada bir mescid yapma imkânına sahip olmamıştı. Aslında Ka'be'nin varlığı da bunu gerekli kılmıyordu. Öte yandan, henüz Mekke döneminde Ka'be'yi, içindeki putlardan temizleyip tamamen bir İslâm ma'bedi haline getirme gücüne de sahip değillerdi. İşte böyle bir ortamda hicret vukû bulmuştu.

Gerek hicret esnasında, gerekse Medine'ye varışın hemen akabinde Hz. Peygamber'in ilk yaptığı işin Kuba'da ve Medine'de birer mescid yapmak oluşu, mescidin İslâm'daki yerini ve Hz. Peygamber'in ona verdiği önemi göstermektedir. Gerçekten de bu iki mescidin İslâm'da ayrı birer yeri vardır. Bu sebeple her iki mescidi de ayrı ayrı ele almak, konunun daha iyi anlaşılması açısından uygun olacaktır.

1- Kuba Mescidi

Kuba mescidi, Hz. Peygamber'in hicret esnasında Medine yolu üzerinde Kuba adı verilen yerde, Benî Amr b. Avf oğulları yurdunda yapmış olduğu mescid olup Kur'ân-ı Kerim'in ifadesiyle, "temeli takva üzerine

131 İbnü'l-Kelbî, age, 46; İbn Hişam, age, I, 43-46.

atılmış olan mescid"dir¹³².

Rivayete göre Hz. Peygamber, hicret esnasında Kuba'da on dört gün kalmış¹³³ ve bu sırada Kuba mescidini inşa etmişti¹³⁴. Kible tarafına ilk taşı koyan da kendisi olmuştu¹³⁵. Orada kaldığı sürece Kuba halkına da cemaatle namaz kıldırması. Bundan dolayı Kuba halkı, **Yüce Allah'ın Kur'ân-ı Kerim'de**, "... İlk günden beri takva üzere kurulan mescidde namaz kılman daha uygundur"¹³⁶ diye övdüğü mescidin Kuba'daki bu mescid olduğunu söylemişlerdir¹³⁷. Ayrıca bu mescidin İslâm'da ilk mescid olduğu ve "orada temizlenmeyi seven insanlar vardır"¹³⁸ meâlindeki âyetin de bu mescid ve Kuba halkı hakkında nâzil olduğu da bildirilmiştir¹³⁹.

Her ne kadar Hz. Peygamber bu mescidi, Mekke'den Medine'ye hicreti esnasında, Kuba'da kaldığı kısa bir süre içerisinde yapmış olsa da, daha sonra onunla ilişkisini kesmemiş; her Cumartesi Kuba'ya gidip bu mescidi ziyaret etmiştir. Hz. Ömer de, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Pazartesi ve Cuma günleri Kuba Mescidi'-

132 Teybe, 9/108. Bk. Ebu Davud, Salât, 11; İbn Kesîr, age, II, 389; İbn Sa'd, age, I, 244. "Takva Mescidi"nin Kuba veya Medine Mescidi olduğu konusunda farklı rivayetler vardır. Bazılarına göre ondan maksat Kuba Mescidi'dir. Bazılarına göre de Medine Mescidi'dir. (Bk. Tirmizî, Tefsîru Sûre 9; Ahmed b. Hanbel, V, 116). Ancak Belâzûrî'nin de belirttiği gibi, tarihi süreç göz önünde bulundurulacak olursa, her ikisinin de takva üzere kurulmuş olduğu görülecektir. Belâzûrî her iki rivayeti bu şekilde te'lif etmiştir. Bk. Ebu'l-Hasen el-Belâzûrî, Fütûhu'l-Buldân, 17; Yâkut el-Hamevî, Mu'cemu'l-Buldân, V, 124; İbn Sa'd, age, I, 244-245.

133 Bazı rivayetlere göre de Resûlullah (a.s.), Pazartesi, Salı, Çarşamba ve Perşembe günleri Kuba'da kalmış, Cuma günü Medine'ye gitmek üzere yola çıkmıştı. Bk. Belâzûrî, age, 19-20; el-Hamevî, age, V, 124.

134 Ebu Davud, Salât, 11; Tecrid Tercemesi, X, 105,

135 el-Hamevî, age, V, 124.

136 Teybe, 9/108.

137 Belâzûrî, age, 17.

138 Teybe, 9/108.

139 Belâzûrî, age, 18; el-Hamevî, age, V, 124.

ni ziyarete gitmiştir. Aynı şekilde Abdullah b. Ömer de, her Cumartesi oraya gidip iki rekât namaz kılmış ve böylece Hz. Peygamber'in sünnetini devam ettirmiştir¹⁴⁰. Ayrıca Kuba Mescidi'ni ziyarete teşvik sadesinde, "Kim evinde güzelce temizlenir, sonra Kuba Mescidi'ne gider ve orada namaz kıllarsa, kendisine umre sevabı verilir" buyurmuştur¹⁴¹. Rivayete göre Kuba Mescidi, başlangıçta küçüktü, fakat Hz. Osman'ın hilâfeti zamanında Kuba, ma'mûr bir yer haline gelmeye başlayınca mescid de genişletilmiştir¹⁴².

2- Mescid-i Nebî

Hz. Peygamber Kuba'da kısa bir süre kaldıktan sonra bir Cuma günü Medine'ye hareket etmiş, yolda Sâlim b. Avf b. Amr b. el-Hazrec oğullarının yaptırmış olduğu Rânûna vadisindeki mescidde Cuma namazını kıldırmıştı. Bunun, Hz. Peygamber'in Medine'de kıldıracağı ilk Cuma namazı olduğu rivayet edilmektedir¹⁴³. Sonra Neccaroğullarına haber göndermiş, onlar da derhal kılıçlarını kuşanmış olarak gelmişler, Hz. Peygamber'in etrafını çevirmişlerdi. Hz. Peygamber, Ebu Eyyüb'un evinin önünde konaklamıştı¹⁴⁴. Bu sırada, her nerede namaz vakti gelirse, orada namazını kılıyordu. Hatta ilk günlerde koyunların gezip dolaştığı yerlerde bile namaz kıldığı oluyordu. Çok geçmeden, Neccaroğullarından Es'ad b. Zurâre'nin himayesinde bulunan Sehl ve Süheyl adında iki çocuğa ait olan arsanın, parası Hz. Ebu Bekir tarafından ödenmek şartıyla, satın alınarak oraya

140 Buhârî, Fadlu's-Salâh fî Mescidi Mekke ve'l-Medine, 3,4.

141 İbn Mâce, İkâmetü's-Salâh ve's-Sünnetü fîhâ, 197; Tirmizî, Mevâkît, 125.

142 Bk. Tecrid Tercemesi, X,107.

143 Belâzûrî, age, 19-20. Burada sözü edilen mescidin, Akabe'de müslüman olan Medinelilerin yaptığı mescidlerden biri olduğu söylenmiştir.

Bk. İbn Hişam, age, I-II, 494; Taberî, Tarih, II, 394.
144 İbn Sa'd, age, I, 235.

bir mescid yapılmasını istemişti. Rivayete göre orada, Akabe biatları esnasında müslüman olanlardan Es'ad b. Zurrâre tarafından yaptırılan, Cuma namazlarını kıldıkları bir de mescid vardı¹⁴⁵.

Ayrıca arsanın üzerinde müşriklere ait mezarlar, harabe halinde birtakım evler ve hurmalar bulunuyordu. Resûlullah'ın emriyle mezarlar nakledildi, harabeler temizlendi ve hurmalar da kesilerek mescidin kible tarafına dizildi. Geri kalan kısımları da taş ve kerpiçle örüldü. Tavanı da hurma dallarıyla kapatıldı. Mescidin inşasında Hz. Peygamber de bizzat çalışmıştı¹⁴⁶. Mescidin kiblesi Beyt-i Makdis'e doğru idi¹⁴⁷. Berâ ibn Âzib'in rivayetine göre Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettiğinde on altı veya on yedi ay, Mescid-i Aksâ'ya doğru namaz kılmıştı. Fakat her zaman Ka'be'ye karşı namaz kılmayı ister ve bu isteğini, gökyüzüne bakarak Yüce Allah'a karşı açığa vururdu. Bunun üzerine Bakara sûresinin şu meâldeki ayeti gönderildi: "Habibim! Biz senin yüzünün zaman zaman gökyüzüne döndüğünü (Ka'be'ye yönelme niyazında bulunduğunu ve gökten haber beklediğini) görüyoruz. Biz de muhakkak seni, pek memnun olacağın bir kibleye çevireceğiz. Yüzünü (namazda) artık Mescid-i Haram tarafına çevir. (Ey mü'minler!) Siz de nerede olursanız olun, (namazda) yüzlerinizi o tarafa çevirin..."¹⁴⁸.

145 İbn Sa'd, age, I, 239.

146 Bk. Buhârî, Salât, 48, 62; Müslim, Mesâcid, 9; Ebu Davud, Salât, 11; Ahmed b. Hanbel, III, 212; İbn Sa'd, age, I, 239; Belâzûrî, age, 20; Beyhâkî, age, II, 538; Mes'ûdî, Mürûcu'z-Zeheb, IV, 140 vd; Hasan İbrahim Hasan, Tarihu'l-İslâm, I, 522-523; Pedersen, "Mescid", IA, VIII, 2-3.

147 Bk. Buhârî, İmân, 30, Merdâ, 8, Cum'a, 29, Teravîh, 1; İbn Sa'd, age, I, 242-243.

148 Bakara, 2/144. Ayrıca bk. Bakara, 2/145, 149, 150.

Bunun üzerine Hz. Peygamber Ka'be'ye doğru döndü ve böylece ikinci namazı, ilk defa Ka'be'ye doğru kılınmış oldu. Ashaptan, hadiste ismi zikredilmeyen bir zat da, Hz. Peygamber ile beraber ikinci namazını Ka'be'ye doğru kılmişti. Bu zat ertesi gün sabah vakti Medine'den çıkıp Ensar'dan bir grup, cemaatin sabah namazı kılmakta olduğu Kuba Mescidi'ne uğramıştı. Onların Mescid-i Aksâ'ya doğru namaz kıldıklarını görmesi üzerine, namazdakilere; "Hz. Peygamber'le bareber namaz kıldığını ve Peygamber'in ikinci namazında rukûda iken Ka'be'ye yöneldiğini" haber vermişti. Böylece Kuba halkı da Kudüs'e doğru namaz kılarken Ka'be'ye yönelmişlerdi¹⁴⁹.

Hz. Peygamber'in Medine'de ashâbı ile birlikte namaz kılarken kıblenin değiştirilmesi emrinin geldiği bu Benî Seleme Mescidi'ne, Mescid-i Kibleteyn (iki kıbleli mescid) adı verilmiştir¹⁵⁰.

Mescid-i Nebi, Hz. Ömer ve Hz. Osman devirlerinde birkaç yöne birden genişletilmişti¹⁵¹.

Mescid-i Nebi'nin yapımı ile ilgili olarak dikkate değer iki husus vardı: Birincisi, Hz. Peygamber'in mescidin yerini belirleme işini devesine bırakmış olması; ikincisi ise, henüz kendisinin ikamet edeceği bir evi bile yokken Medine'ye varır varmaz derhal mescidin yapımına başlamış olmasıdır¹⁵².

3- Diğer Mescidler

Medine döneminde Mescid-i Nebi'nin dışında, diğer bazı mescidler de yapılmıştı. Rivayete göre bunların

149 Bk. Tecrîd Tercemesi, XII,377; ayrıca bk. Buhârî, Salât, 31.

150 Bk. Yazır, Elmalılı M. Hamdi, Hak Dini Kur'ân Dili, I,528.

151 Bk. Diyarbekrî, age, I, 347-348.

152 Hz. Peygamber, Ebu Eyyüb'un evinde yedi ay kalmıştı. Bk. İbn Sa'd, age, I, 237.

sayısı sekiz kadar olup isimleri şunlardır: Mescid-i Kuba, Mescid-i Fadîh, Mescid-i Benî Kureyzâ, Meşrubetü Ümmü İbrahim, Mescid-i Benî Zafer (Mescid-i Bağle diye tanınmıştır), Mescid-i Benî Muâviye (Mescidü'l-Kibleteyn)¹⁵³. Ancak bu mescidlerde Cuma namazı kılınmadığından, herkes Cuma namazı için Mescid-i Nebi'ye geliyordu. Beş vakit namaz ise, mahalle veya kabile mescidlerinde kılınıyordu. Muhammed Hamidullah'a göre, Mescid-i Nebi ile beraber o dönemdeki mescidlerin sayısı on civarındadır¹⁵⁴.

İbn Abbas'ın rivayetine göre o devirde, Mescid-i Nebi dışında Cuma namazı kılınan diğer bir mescid de, Abdülkaysoğullarının mescidi olan Cuvâsâ mescidi idi. Cuvâsâ, Mekke ve Medine bölgelerinde olmayıp Arabistan'ın Doğu'sunda Bahreyn tarafında¹⁵⁵, bugünkü Riyad ve Dahrân arasındaydı. Cuvâsâ halkı çok erken bir dönemde İslâm'ı kabul etmişlerdi. Cuvâsâ Mescidi, uzun süre tanınmış bir mescid olarak kaldıktan sonra harap olup kaybolmuştur. Fakat son zamanlarda Suudi Arabistan hükûmeti tarafından yaptırılan arkeolojik kazılar sonucunda bu mescid ortaya çıkarılmış; daha sonra, mescidi olduğu gibi muhafaza etmek için üzerine bir çatı yaptırılmıştır¹⁵⁶. Bunların dışında, Medine yolu üzerinde de birtakım mescidlerin yapılmış olduğu söylenmektedir¹⁵⁷.

Hz. Peygamber, sadece kendi eliyle mescid yapmakla kalmamış, kendisinden sonra mescidlerin çoğaltılmasını da teşvik etmiştir. Onun ifadesine göre, "Allah",

153 Bk. Tecrîd Tercemesi, II,439.

154 Hamidullah, İslam Müesseselerine Giriş,69; A'zamî, M.Mustafa, Studies In Early Hadith Literature, 4.

155 Bk. Buhârî, Cum'a, 11. Burada Abdü'l-Kays kabilesi yaşıyordu. Bk. Tecrîd Terc., III,44.

156 Hamidullah, bu mescidi bizzat gidip gördüğünü söylemektedir. Bk. Hamidullah,age, 70-71.

157 Bk. Buhârî, Salât, 89.

ın en çok sevdiği yerler mescidler, hiç sevmediği yerler de çarşı-pazarlardır"¹⁵⁸. Mescid yapmanın dünyevî faydalarından başka, âhirete uzanan yönüne de şu şekilde işaret etmiştir: "Kim Allah'ın rızasını umarak O'nun için bir mescid yaparsa, Allah da o kimse için cennette bir köşk hazırlar" buyurmuştur¹⁵⁹.

Bütün bu söz ve davranışlarıyla Hz. Peygamber, İslâm'ın müesseseye ve müesseseleşmeye verdiği önemi de vurgulamıştır. Müesseseleşmenin hem maddî, hem de manevî plânda gerçekleştirilmeye çalışıldığı Medine döneminde, fizikî anlamda ilk müessese olarak Mescid-i Nebi'yi görmekteyiz. Daha sonra, Mescid-i Nebi esas alınarak, gerek Medine'de, gerekse diğer İslâm beldelelerinde mescidlerin sayısı artırılmıştır. Ancak, yapılan ibadetler ve tüm diğer faaliyetler konusunda Medine Mescidi örnek alınmıştır.

Bilindiği gibi Hz. Peygamber, Medine döneminden itibaren ömrünün sonuna kadarki kısmında, imâmeti, mecbur kalmadıkça kimseye vermediği gibi, savaş, yolculuk vb. durumlar dışında ibadetlerini de hep mescidde yapmıştır. Bütün bunlar göz önünde bulundurularak, mescidde yapılan ibadetler ve mescidin toplum hayatındaki yeri incelenirken Medine dönemi ve dolayısıyla Mescid-i Nebi esas alınacaktır.

D- MESCİD-İBADET İLİŞKİSİ VE MESCİDDE YAPILAN İBADETLER

1- Mescid-İbadet İlişkisi

İslâm dini, mescid-ibadet ilişkisi açısından, diğer dinlere göre farklılık göstermektedir. Çünkü İs-

158 Müslim, Mesâcid, 288.

159 Buhârî, Salât, 65; Müslim, Mesâcid, 24, 25, Zühd, 43, 44; Ebu Davud, Sünne, 24; Tirmizi, Salât, 120, 189, 204; Nesâî, Mesâcid, 1; İbn Mâce, Mesâcid, 1, 8, İkâme, 185, Ticârât, 40.

lâm'da ibadet sadece mescide bağlı olmayıp evde, çarşı-pazarda, işyerlerinde ve hatta yeryüzünün herhangi bir yerinde yapılabilmektedir. Hz. Peygamber bu hususu şöyle ifade etmiştir:

"Evlerinizde, namaz kılmak için bir yer tahsis edin; o yerleri düzenli ve temiz tutun ve evlerinizi kabristana çevirmeyin"¹⁶⁰.

"Kişinin cemaatle kıldığı namaz, evinde veya işyerinde kıldığı namazdan yirmi beş (veya yirmi yedi)¹⁶¹ derece daha sevaptır. Eğer sizden biri, güzelce abdest alır ve namazdan başka bir şey düşünmeksizin¹⁶² mescide gelirse, mescide gelirken atmış olduğu her adımdan dolayı Allah onun derecesini bir kat daha artırır ve bir hatasını da bağışlar. Mescidde kaldığı sürece de namaz kılınmış kabul edilir ve melekler de kendisine dua eder ..."¹⁶³.

"Bana, benden önceki peygamberlere verilmeyen beş şey verildi: Ben, düşmana bir aylık mesafeden korku salmakla yardım olundum; bana yeryüzü temiz ve mescid kılındı¹⁶⁴; ümmetinden her kime namaz vakti nerede ulaşırsa orada namazını kılsın; bana ganimetler helâl kılındı; her peygamber husûsî olarak kavmine gönderildiği halde, ben bütün insanlara gönderildim ve bana kıyamet

160 Buhârî, Salât, 52; Ebu Davud, Salât, 12,13; Tirmizî, Cum'a, 64; İbn Mâce, Mesâcid, 9.

161 Buhârî, Ezan, 30; Müslim, Mesâcid, 249, 250.

162 Bir hadiste, "Mescid'e kim ne maksatla gelirse, niyetinin karşılığını alır" buyurulmuştur. Bk. Ebu Davud, Salât, 19.

163 Buhârî, Vudû, 34, Salât, 87; Ebu Davud, Salât, 19.

164 Buna rağmen Hz. Peygamber şu yerlerde namaz kılmayı hoş karşılamamıştır: Çöplük, mezba-ha, kabristan, yol ortası, hamam, deve yata-ğı ve Ka'be'nin üstü. İbn Mâce, Mesâcid, 4.

gününde şefa'at etme izni verildi"¹⁶⁵.

Yukarıda verdiğimiz hadislerden de anlaşılacağı gibi, her ne kadar yukarıda belirtilen yerlerden birinde kılınan namaz, kabul edilmesi yönünden diğerlerinden farklı değilse de, mescidde, cemaatle kılınan namaz, derece bakımından diğerlerinden daha üstündür. Üstelik Hz. Peygamber'in, "Evlerinizde, namaz kılmak için bir yer edinin" buyurmuş olması bir teşviki değil, cevâzı gösterir. Yani, mescide gidip cemaatle namaz kılma imkânı olmayanların, namazlarını evlerinde kılacaklarına işaret etmek istemiş, bunun yanında cemaate katılma imkânı olduğu halde katılmayanların, namazlarını evlerinde kılmalarını da tasvip etmemiştir. Nitekim gözleri görmeyen biri, bir gün Hz. Peygamber'e gelmiş, mescide gelip gitme konusunda kendisine yardım edebilecek kimsesi olmadığından namazlarını evde kılması için ruhsat istemişti. Peygamber (a.s.) önce izin vermiş, fakat adam dönüp giderken ona, ezanı işitip işitmediğini sorduğunda, âma "evet" deyince Hz. Peygamber, "Öyleyse icâbet et" buyurmuştur¹⁶⁶.

Öte yandan, nafiye namazların evde kılınması uygun görüldüğü gibi, yasaklanmamakla birlikte, hanımların da fitne endişesinden dolayı namazlarını evde kılmaları tavsiye edilmiştir¹⁶⁷.

Hadiste belirtildiği üzere, "yeryüzünün mescid ve temiz kılınmış olması" ise, ümmet-i Muhammed'e has

165 Buhârî, Teyemmüm, 1, Salât, 56; Müslim, Meşâcid, 3; Ebu Davud, Salât, 24; Tirmizî, Mevâkî't, 119, Sira, 5; Nesâî, Gosl, 26; İbn Mâce, Tahâre, 90; Darimî, Salât, 111, Sirâ, 28; Ahmed b. Hanbel, I, 250, II, 222, III, 304, IV, 416, V, 145.

166 Bk. Müslim, Mesâcid, 255.

167 Bk. Buhârî, Ezân, 162, 163, 164; Müslim, Salât, 149; Ebu Davud, Salât, 52, 53; Tirmizî, Cum'a, 36, 48; Muvatta', Kible, 15.

bir anlayış ve ayrıcalıktır. Hadisten de anlaşılacağı gibi, geçmiş ümmetlere (Yahudi ve Hıristiyanlara) göre yeryüzü temiz sayılmadığından, onlar ibadetlerini evlerinde veya ma'bedlerinde yapıyorlardı. Yukarıda zikredilen hadiste bu anlayışa işaret edilmekte olup, ümmet-i Muhammed için böyle bir şeyin söz konusu olmadığı belirtilmektedir. Eğer öyle olsaydı, pek çok kimse cemaate devamlı iştirak edemeyeceğinden, beş vakit namazını eksiksiz olarak yerine getirme imkânı olmayacaktı. İşte bu da bir ayrıcalıktır. Bu ayrıcalığa işaretlerle Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Biz, üç şeyle diğer insanlardan üstün tutulduk: Saflarımız meleklerin safları gibi tutuldu, yeryüzünün tamamı bize mescid kılındı, su bulamadığımız zaman toprak bizim için temiz sayıldı"¹⁶⁸.

Yeryüzünün ümmet-i Muhammed'e temiz ve mescid kılınmış olmasıyla aynı zamanda, Yahudi ve Hıristiyanlar tarafından zaman içerisinde oluşturulan resmî ma'bed anlayışı da ortadan kaldırılmıştır.

Esasen İslâm'a göre cemaatle namaz kılmanın bir esprisi de, cemaat halinde kılınan namaz vasıtasıyla günde beş defa bir araya gelen müslümanlar arasında birlik ve beraberliği sağlamak, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmayı geliştirmek, cemaat arasındaki İslâm kardeşliğini pekiştirmek ve böylece inananlar arasında bir kolektif şuur veya İslâmî bir kimlik oluşturmaktır. Konunun önemini belirten bir hadiste Hz. Peygamber: "Şüphesiz mü'min, diğer mü'min kardeşi için, bir kısmı diğer kısmını destekleyen bina gibidir" buyurmuş; bunu söylerken de parmaklarını birbirine geçirmiştir¹⁶⁹.

Şunu da belirtmek gerekir ki, cemaatle namaz kılmak için mutlak manada mescid şart koşulmayıp, cemaatin

168 Müslim, Mesâcid, 4.
169 Buhârî, Salât, 88.

toplanabileceği herhangi bir yer de yeterli görülmüştür. Hz. Peygamber, Mekke döneminde, Erkam'ın evinde bunun örneğini verdiği gibi, benzeri örneklere Medine döneminde de rastlanmaktadır. Nitekim ashaptan Berâ ibn Âzib, evinin bir köşesini mescid edinmiş ve orada başkalarına cemaatle namaz kıldırmişti. Kezâ İtban b. Mâlik de âma olduğundan, yağmur yağıp da seller akmaya başlayınca cemaate katılamıyordu. Bunun üzerine gelip durumu Resulullah'a arzetmiş ve namazlarını evinde kılabilmesi için ondan izin istemişti. Ayrıca Hz. Peygamber'i evine davet ederek, onun kendi evinde namaz kılmasını ve bundan böyle namazlarını, Peygamber'in kıldığı yerde kılmak istemişti. Hz. Peygamber de, onun bu davetini kabul ederek bir grup ashapla İtban'ın evine gitmiş ve onun istediği yerde, yanında bulunanlara namaz kıldırması¹⁷⁰.

Hz. Peygamber zamanında cemaate iştirak etmek aynı zamanda bir kriterdi. Bilhassa o devirde yaşayan müşriklerin ve münafıkların varlığı da göz önünde bulundurulacak olursa, bunun böyle olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Hz. Peygamber o günkü toplum yapısını ve günün şartlarını çok iyi bildiği için cemaatle namaz ve dolayısıyla cemaati oluşturma konusunda ısrarla duruyordu. Ebu Hureyre'nin rivayetine göre Hz. Peygamber, bazı vakit namazlarında bir kısım insanları görememiş ve bunun üzerine şöyle demişti: "Bazen içimden öyle şeyler geçiyor ki, birine, benim yerime namaz kıldırmasını emrederim, sonra cemaate katılmayanların yanına gidip oradakilerden odun toplamalarını söyleyeyim ve onların evlerini üzerlerine yakayım istiyorum. Eğer onlar, onun (yatsı namazını kastederek) ne kadar sevap olduğunu bilselerdi, mutlaka ona katılırlardı"¹⁷¹.

170 Bk. Buhârî, Salât, 46.

171 Müslim, Mesâcid, 251.

Diğer bir hadisinde de, cemaatle namazın, inananlarla inanmayanlar arasında bir ölçü olduğunu şöyle belirtmiştir: "Münafıklara en zor gelen namazlar, yatsı ve sabah namazıdır. Eğer ashabım yatsı ve sabah namazının ne kadar sevap olduğunu bilselerdi, emekleyerek bile olsa, mutlaka ona iştirak ederlerdi"¹⁷².

Cemaatle namazın diğer bir özelliği de, peygamberî bir sünnet oluşudur. Hz. Peygamber bu sünnetin devam ettirilmesini istemiş ve şöyle buyurmuştur: "Kim Allah'ın yarın (kıyamet gününde) kendisini bir müslüman olarak karşılamasından haz duyarsa, davet edildiği zaman beş vakit namaza devam etsin. Şüphesiz Allah, nebînize hidayet yolunu gösterdi ve namazlar da hidayet yollarındandır. Eğer siz, şu evinde kılanlar gibi, namazlarınızı evlerinizde kılmış olsaydınız, elbette peygamberinizin sünnetini terketmiş olurduunuz. Peygamberinizin sünnetini terkettiğinizde de sapıklığa düşerdiniz...Şüphesiz bana, cemaate katılmayanların, nifakı belli olan münafıklar oldukları gösterildi..."¹⁷³.

Bütün bunlar gösteriyor ki, cemaatle kılınan namaz, tek başına kılınan namazdan, fazilet ve sevap açısından daha üstündür.

2- Mescid'de Yapılan İbadetler

Mescid'de yapılan ibadetleri günlük, haftalık ve senelik diye tasnif etmek mümkündür. Günlük ibadetler arasında farz namazlar gelmektedir. Haftalık ibadet, Cuma günü kılınan Cuma namazıdır. Yıllık ibadetler arasında ise, Ramazan ve Kurban Bayramı namazları sayılabilir. Ayrıca "Tahiyyetü'l-Mescid" gibi, mescidde kılındığı halde belirli bir zamanı olmayan nafîle iba-

172 Müslim, Mesâcid, 252,253.

173 Müslim, Mesâcid, 257. Ayrıca bk. Nesâî, İmâme, 50; Ahmed b. Hanbel, I,455.

detler de vardır¹⁷⁴.

Günlük ibadetler mescidin dışında da yapılabilir. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi, mescid'de cemaatle kılınan namazın sevabı daha fazladır. Cuma namazı ise mutlaka mescidde veya mescid hükmünde olan yerlerde kılınmalıdır¹⁷⁵. Ayrıca vakit namazlarını cemaatle kılabilmek için, imamdan başka, cemaatten bir kişinin bulunması yeterli sayıldığı halde, Hanefi mezhebine göre Cuma namazında en az üç erkek cemaatin bulunması şart koşulmuştur¹⁷⁶.

Kaza ve nafile namazlar mescidde kılınabilirse de, özellikle bu namazların evlerde kılınması daha uygun görülmüştür. Çünkü mescidde kılınan nafile namaza riya karışabileceği gibi, mescidde kılınan kaza namazıyla da başkalarına kötü örnek olma durumu söz konusu olabilir.

Öte yandan, mescidde yapılan ibadetler arasında itikâfı da görmekteyiz. Hz. Peygamber ve ashaptan bazıları, her sene genellikle Ramazan ayının son on gününde, bazen ortasındaki on günde, bazen de ilk on gününde mescid'de itikâfa girerdi. Bu süre içerisinde gerek farz namazlarını, gerekse nafile namazlarını da orada kılarlardı¹⁷⁷. Mescidlerde itikâfa girme hususu ise, "...Mescidlerde ibadete çekilmiş olduğunuz anlar-

174 Bk. Buhârî, Salât, 60.

175 Bk. Tecrîd Tercemesi, III,44-45.

176 Şafii ve Hanbelilere göre Cuma namazı kılabilmek için, hür ve bülüğ çağına gelmiş en az kırk erkeğin bir araya gelmiş olma şartı vardır. Malikîler ise, bu konuda herhangi bir sayı belirtmemişlerdir. Bk. Tecrîd Tercemesi, III,44-46.

177 Bk. Buhârî, İtikâf, 1,17; Müslim, İtikâf, 1-4; Ebu Davud, Saym, 78, Tatavvu, 25; Tirmizi, Saym, 79; Nesâî, Mesâcid, 18; İbn Mâce, Sıyâm, 61; Ahmed b. Hanbel, II,67,129, III,74,94, V, 172; Tecrîd Tercemesi, VI,323,325,329,333.

da kadınlara hiç yaklaşmayın..."¹⁷⁸ ayetine dayandırılmaktadır¹⁷⁹.

Hız. Peygamber İslâm'dan önce de Ka'be'de bir günlük veya bir gecelik bir itikâfa girerdi¹⁸⁰. Aynı şekilde Hız. Ömer vb.leri de Mescid-i Haram'da itikâfa girmeyi adarlardı¹⁸¹.

Mescidde yapılan ibadetler arasında bazı dua ve zikirleri de saymak mümkündür. Çünkü orada kılınan namazlar da bir tür dua sayılabileceği gibi¹⁸², yapılan dua ve zikirler de bir çeşit ibadet telakki edilebilir. Nitekim Hız. Peygamber, "dua ibadettir", "dua ibadetin iliği ve özüdür" gibi sözleriyle bu gerçeğe işaret etmiştir¹⁸³.

Yeri gelmişken işaret etmek gerekir ki, kendilerinde yapılan ibadetler ve faziletleri açısından, normalde bütün mescidler birbirine eşit olduğu halde; bazı mescidlerde yapılan ibadetler, diğerlerine nazaran sevap yönünden daha değerlidir. Enes b. Mâlik'in rivayet ettiği bir hadiste Hız. Peygamber, konu ile ilgili olarak şöyle demiştir: "Kişinin evinde kıldığı namaza bir, kabile mescidlerinde kıldığına yirmi beş, Cuma namazı kılınan mescidlerde kıldığına beş yüz namaz sevabı verilir. Yine kişinin Mescid-i Aksâ'da kıldığı namaza elli bin, benim mescidimde kıldığı namaza da elli bin, Mescid-i Haram'da kıldığı namaza ise yüz bin namaz sevabı verilir"¹⁸⁴.

178 Bakara, 2/187.

179 Bk. Buhârî, İtikâf, 1; Ebu Davud, Savm, 80; Muvatta', İtikâf, 4.

180 Bk. Ebu Davud, Savm, 80.

181 Bk. Buhârî, İtikâf, 16; Ahmed b. Hanbel, II, 10.

182 Bk. Bakara, 2/186; Furkan, 25/77; Gafir, 40/60; Tecrîd Tercemesi, XII, 330.

183 Bilgi için bk. Tecrîd Tercemesi, XII, 330-331.

184 İbn Mâce, İkâme, 198.

Bu hadisten şöyle bir sonuç çıkarmak mümkündür: Cuma namazı kılınan mescidde kılınan namaz, Cuma namazı kılınmayan mescidlerde kılınan namazdan; Ka'be'de kılınan namaz da diğer mescidlerde kılınan namazdan daha üstündür. Diğer bir hadiste de Hz. Peygamber şöyle demiştir: "İbadet ve ziyaret niyetiyle ancak şu üç mescide gidilir; bunlar Mescid-i Haram, Mescid-i Nebî ve Mescid-i Aksâ'dır"¹⁸⁵.

Bütün bunlara rağmen İslâm'da ve bütün müslümanlar nazarında Ka'be'nin ayrı bir yeri ve değeri vardır. Hz. Peygamber'in de Ka'be'ye karşı büyük sevgi ve saygısı vardı. Nitekim o, Medine'ye hicret edeceği bir esnada Ka'be'ye bakarak şöyle demişti: "Vallahi sen, benim dünyada en çok sevdiğim yersin; aynı şekilde Allah'ın da dünyada en çok sevdiği yersin. Eğer senin halkın beni zorla çıkarmasalardı vallahi çıkmazdım"¹⁸⁶.

E- MESCİDİN TOPLUM HAYATINDAKİ YERİ

İslâm'da toplum yeri olarak evden sonra ilk defa karşımıza cami veya mescid çıkmaktadır. Aslında mescid, müslümanların açıkça ve yaşadıkları devrin ihtiyaçlarına göre resmen toplandıkları, hem ibadet edilen, hem ilim öğrenilen, hem de sosyal ve siyâsî işlerin görüşüldüğü yerdî. Bu anlamda Cuma namazı da, İslâm toplumunun bütün işlerini görüşmek üzere haftada bir gün yapılan resmî ve zorunlu toplantı olarak değerlendirilmektedir¹⁸⁷.

-
- 185 Buhârî, Fadlu's-Salâh fî Mescidi Mekke ve'l-Medine, 1, 6, Sayd, 26, Savm, 67; Müslim, Hacc, 415, 511, 512, 513; Ebu Davud, Menâsik, 94; Tirmizî, Salât, 126; Nesâî, Mesâcid, 10, Cum'a, 45; İbn Mâce, İkâme, 196; Muvatta', Cum'a, 16; Ahmed b. Hanbel, II, 234, 238, III, 7, 34, 45.
- 186 İbn Mâce, Menâsik, 103; Tirmizî, Menâkib, 68; Darimî, Siyer, 66.
- 187 Atay, Hüseyin, Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, 25.

Esasen Hz. Peygamber'in aile fertleriyle rahatça kalabileceği bir evi bile yokken, Medine'ye varır varmaz ilk iş olarak bir mescid yapmaya teşebbüs etmiş olması, onun, mescidin toplum hayatındaki yerini ve önemini çok iyi bilmiş olduğunu göstermektedir. Bütün bunlar göz önünde bulundurularak mescidin toplum hayatındaki yeri ele alınacaktır. Ancak, her ne kadar "mescid" kelimesi genel anlamda ele alınmış olsa da, İslâm'ın ve dolayısıyla Hz. Peygamber'in mescid konusunda getirmiş olduğu anlayış, daha sonraki dönemlerde hemen hemen aynen muhafaza edilmiş olup kayda değer bir yenilik veya ilâveye rastlanmadığından, İslâm'da mescid anlayışı ve mescidin toplum hayatında yerine getirmiş olduğu görevleri -Mescid-i Nebi esas alınarak- şu şekilde sıralamak mümkündür:

1- İbadet Yeri Olması

Her şeyden önce mescidler, "Allah'ın, yapılmasını emrettiği ve adının anılmasını istediği ibadet yerleridir"¹⁸⁸. Mescidlerin, ibadetin dışında bir amaçla kullanılması ise ihtiyaca binâendir¹⁸⁹. Bununla beraber, Allah'a ibadet edilen her yer mescid sayıldığına¹⁹⁰ ve Hz. Peygamber de, "bana yeryüzünün her tarafı mescid ve temiz kılındı"¹⁹¹ buyurduğuna, diğer taraftan, "evlerinizde namaz kılmak için bir yer tahsis edin; oraları temiz tutun ve evlerinizi mezarlığa dönüştürmeyin"¹⁹² dediğine göre, ibadet yeri olarak mescidin toplum hayatındaki önemi nedir, gibi bir soru akla gelebilir.

Bilindiği gibi, ibadetlerin huşu ve huzur içinde yerine getirilmesinde, Rab-kul münasebetinin sağlanma-

188 Nür, 24/36.

189 Hamidullah, İslâm Müesseselerine Giriş, 54.

190 Bk. İbn Manzur, age, III, 204.

191 Buhârî, Salât, 56.

192 Buhârî, Salât, 52; Ebu Dayud, Salât, 12; Tirmizî, Cum'a, 64; İbn Mâce, Mesâcid, 9.

sında ve ibadet esnasında manevî bir havanın teneffüsünde mescidin ifa etmiş olduğu görev çok büyüktür. Çünkü Kur'ân-ı Kerim'in ifadesiyle, "mescidlerin tamamı Allah'a ait olan ve oralarda ancak kendisine ibadet edilen"¹⁹³ yerlerdir. Mescide giren insan, bir nevi dış dünya ile irtibatını keser ve Allah'ın evinde olduğunun şuuruna erer. Dolayısıyla da kendisini Allah'a daha yakın hisseder. Diğer bir ifadeyle kişi, mescide girdiği andan itibaren artık Allah'ın evine girmiş demektir. Allah da, evine giren kulunu fazlasıyla mükafatlandırır. Bunun içindir ki Hz. Peygamber, cemaat halinde kılınan namazın, kişinin tek başına kıldığı namazdan yirmi beş veya yirmi yedi derece daha üstün olduğunu söylemiştir¹⁹⁴.

Diğer taraftan Hz. Peygamber'in, sarımsak vb. şeyleri yiyenlerin, o halleriyle mescide gelmemelerini istemiş olması¹⁹⁵, oraya tükürük, balgam vb. atılmamasını tavsiye etmesi de¹⁹⁶, mescidin manevî havasını temin için olsa gerektir.

İslâm'da ibadetin ve özellikle günde beş vakit toplu halde namaz kılmanın gerekli görülmüş olması, müslümanların diğer pek çok sosyal işlerini kolaylaştırmıştır¹⁹⁷.

2- Eğitim-Öğretim Yeri Olması

Hüseyin Atay'ın da belirttiği gibi, Kur'ân'ın ve İslâm'ın ilk buyruğu "oku" değil; Kur'ân'ın ve İslâm'ın ilk sözü "oku" buyruğudur¹⁹⁸. Öte yandan Hz. Peygamber, gönderiliş gayelerinden birinin de öğretmenlik olduğunu

193 Cin, 72/18.

194 Bk. Buhârî, Ezan, 30.

195 Bk. Müslim, Mesâcid, 561.

196 Müslim, Mesâcid, 547.

197 Atay, age, 28.

198 Atay, age, 15.

söylemiş¹⁹⁹ ve peygamberliğinin ilk günlerinden itibaren eğitim-öğretim faaliyetlerine büyük önem vermiştir²⁰⁰. Daha Mekke'de iken, sahabeden Erkam'ın evinde²⁰¹ Kur'ân öğretimiyle, eğitim-öğretim faaliyetine başlayan Hz. Peygamber'in Bedir esirlerine, kurtuluş fidyesi olarak on müslüman çocuğuna okuyup yazmayı öğretmelerini şart koşmuş olması, onun eğitim-öğretime vermiş olduğu önemi göstermesi bakımından dikkate değer bir husustur²⁰².

Ayrıca Hz. Peygamber, hicretten iki yıl önce Mus'ab b. Umeyr'i Medine'ye Kur'ân öğreticisi olarak göndermiş²⁰³, 622'de Medine'ye hicretinde ise ilk iş olarak orada bir mescid kurmuş ve onun bir bölümünü de eğitim-öğretim merkezi (suffa, zulle) haline getirmişti. İşte Medine'deki bu eğitim-öğretim merkezi, ondan sonra kurulan cami içi ve dışı eğitim müesseselerine model olmuştur²⁰⁴. Ayrıca o dönem eğitim-öğretim faaliyetlerinin sürdürülmesinde mescid, önemli bir ilim merkezi olmuştur. Böylece, Medine'ye hicretten sonra mescid ve cami, İslâm'ın sosyal yapısına giren ilk müesseseye olmuştur²⁰⁵.

Hz. Peygamber döneminde mescid kanalıyla sürdürülen eğitim-öğretim faaliyetlerinde Suffa'nın da²⁰⁶ önem-

199 Bk. İbn Mâce, Mukaddime, 17.

200 Hamidullah, Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih (çev. Kemal Kuşçu), 21.

201 İslâm'da toplu eğitimin yapıldığı ilk yerin Erkam'ın evi olduğu söylenmektedir. Bk. Atay, age, 24.

202 Bk. İbn Sa'd, age, II, 22 vd.; Ahmed b. Hanbel, I, 247.

203 Hamidullah, İslâm Peygamberi, II, 74.

204 Baltacı, Cahid, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, 3.

205 Atay, age, 28.

206 Suffa'nın yeri ve özellikleri hakkında bk. Abdü'l-Hay el-Kettânî, et-Terâtibü'l-İdâriyye, I, 474; İsmail b. Hammad el-Cevherî, es-Sihah Tâcu'l-Luga ve Sihahi'l-Arabiyye, IV, 1378; İbn Manzur, age, IX, 195; Buhârî, Rikak, 17; Tirmizî, Kıyâme, 36; Ahmed b. Hanbel, II, 515.

li bir yeri vardır. Mescide bitişik olarak yapılan ve genelde muhacirlerin barındığı ve gündüzlü olarak devam edenlerle birlikte sayılarının zaman zaman dört yüze kadar yükseldiği söylenen²⁰⁷ Suffa ehline göre, "Suffa; yatakhane, istirahat ve ders çalışma yeri; Mescid-i Nebî ise, derslane durumundaydı"²⁰⁸. Resulullah (a.s.) zaman zaman mescidde oturur, etrafını halka şeklinde saran cemaati aydınlatırdı²⁰⁹.

Mescid-i Nebî'nin bütün müslümanlar için bir eğitim-öğretim merkezi, Suffa ashabının da gece gündüz mescid çevresinde bulunduğu göz önünde bulundurulacak olursa, onların, Hz. Peygamber'in mescid ve çevresinde yürütmüş olduğu eğitim-öğretim faaliyetlerinden yararlandıkları anlaşılacaktır. Ayrıca Suffa ashabı Resulullah'ın ara sıra mescidde oluşturduğu ilim halkalarına da devamlı olarak katılıyorlardı²¹⁰.

Hz. Peygamber döneminde mescidde sürdürülen eğitim-öğretim faaliyetleri sadece Suffa ashabına yönelik olmayıp gündüz mescide gelip gece evine dönenler de vardı²¹¹. Ayrıca böyle bir eğitime tâbi tutulanlar, mescide bağımlı kalmak zorunda olmadıkları gibi, o günün şartlarında sürdürülen eğitim faaliyetleri de tamamen mescide bağlı değildi²¹². Fakat o dönem eğitiminin belirli bir yeri ve zamanı olmamakla beraber, yoğun olarak sürdürüldüğü yer, yine de Mescid-i Nebî ve çevresi idi²¹³.

Suffa'nın zamanla ihtiyaca cevap verememesi üzerine Hz. Peygamber, Medine'nin çeşitli yerlerindeki

207 Hamidullah, Hadis Tarihi, 21; Yazır, age, II, 940; Kettânî, age, I, 480.

208 Algül, Hüseyin, İslâm Tarihi, II, 190.

209 Bk. Buhârî, İlim, 35.

210 Bk. Buhârî, Salât, 84; Kettânî, age, I, 478; Ahmed Çelebi, İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi (çev. Ali Yardım), 95-103.

211 Hamidullah, İslâm Müesseselerine Giriş, 76.

212 Algül, age, II, 194.

213 Algül, age, II, 196.

diğer meşcidleri ve hatta bunlar dışındaki bazı yerleri de eğitim yeri haline getirmişti. Medine'deki dokuz adet meşcidin bu amaçla kullanılmış olabilecekleri de tahmin edilmektedir²¹⁴. Aslında Kur'ân ve hadislerdeki okumayı emir ve teşvik edici açık beyanların²¹⁵, bu ilk İslâmî eğitim-öğretim müesseselerinin ortaya çıkarılmasında önemli etken oldukları anlaşılmaktadır²¹⁶.

Mescid-i Nebî'de sürdürölen eğitim-öğretim faaliyetleri arasında taşraya yönelik olanı da vardı. Bilhassa Hudeybiye anlaşmasından sonra, kırsal kesimden bazı kabile temsilcileri kabileler halinde Medine'ye gelir, 10-60 gün arasında şehirde kalırlardı²¹⁷. Hz. Peygamber, civardan gelen bu heyetleri meşcidde ağırlar ve onlara ilmihal kabilinden bazı bilgiler verdikten sonra, onları kabilelerine geri gönderirdi. Taşraya yönelik olarak yerine getirilen bu tür eğitim-öğretim faaliyetleri bazen, Suffa'da yetişmiş elemanlar göndermek suretiyle gerçekleştirildi²¹⁸.

Şüphesiz Hz. Peygamber'in başlatmış olduğu ve meşcid kanalıyla sürdürdüğü eğitim-öğretim faaliyetleri sadece erkeklere yönelik değildi. Haftanın belirli bir günü de, kadınlara tahsis edilmişti. O gün gelince kadınlar meşcidde toplanır; Resûlullah (a.s.) onlara çeşitli konularda bilgi verir, bazı emir ve tavsiyelerde bulunurdu. Denilebilir ki, o dönemde meşcid, tam anlamıyla bir talim ve terbiye yeri idi²¹⁹.

214 Bk. A'zamî, age, 4.

215 Bk. Alak, 96/1-5; Ebu Davud, Vitir, 14; Tirmizî, İlim, 2; İbn Mâce, Mukaddime, 17; Muvatta', Sefer, 53; Ahmed b. Hanbel, II, 418.

216 Baltacı, age, 4.

217 Algül, age, II, 197.

218 Bk. Buhâri, İlim, 25; İbn Mâce, Mukaddime, 17.

219 Bk. Buhâri, İlim, 8, 32, 36, 38.

3- Diplomatik Münasebetlerin Sürdürüldüğü Yer Olması

Hız. Peygamber vahye mazhar kılınmakla iki görevi birden üstlenmiş bulunuyordu: peygamberlik ve devlet başkanlığı. Çünkü, "İslâmiyetin mahiyeti icâbı, din ile siyaset bölünmez bir bütün teşkil etmekteydi. Bu durum ifadesini, cami'nin ordugâh merkezinde kurulmuş olmasında buluyordu..."²²⁰. Bu münasebetle, müslüman olsun veya olmasın, herhangi yabancı bir heyet, Hız. Peygamber'le görüşmek üzere Medine'ye geldiklerinde o, bu heyeti mescidde kabul ediyordu²²¹. Bu kabul merasimi de genellikle elçiler sûtûnunun (üstüvânetü'l-vüfûd) bulunduğu yerde yapılmaktaydı. Bu sûtûnun, günümüzde de, Hız. Peygamber'in yabancı elçilerle görüşüp karşılaştığı yerin anısını muhafaza etmekte olduğu söylenmektedir²²². Mescidin İslâmî bir merkez olmasını ise bizzat Hız. Peygamber istemiştir²²³.

Hız. Peygamber ile görüşmek üzere gelen heyetin mescidde serbestçe hareket etmelerine de göz yumuluyordu²²⁴. Hatta Necran Hıristiyanlarına, mescidde kendi inançlarına göre ibadet etmelerine bile izin verilmişti²²⁵. Kısaca mescid, dinî ve siyâsî konuların görüşüldüğü bir parlamento binası görevini de yürütmekte idi²²⁶.

4- Hukukî Meselelerin Çözümüne Kavuşturulduğu Yer Olması

Hız. Peygamber döneminde çok yönlü kullanılmış olan

220 Pedersen, "Mescid", İA, VIII, 42.

221 Hamidullah, İslâm Müesseselerine Giriş, 75.

222 Hamidullah, İslâm Peygamberi, II, 264, İslâm Müesseselerine Giriş, 76.

223 Hamidullah, İslâm Müesseselerine Giriş, 74.

224 İbn Sa'd, age, I, 294; Pedersen, "Mescid", İA, VIII, 3.

225 İbn Sa'd, age, I, 357.

226 Hamidullah, İslâm Müesseselerine Giriş, 87; Ergin, age, I-II, 198.

mescidin yerine getirmiş olduğu önemli görevlerden birisi de, onun, çeşitli hukûkî hadiselerle sahne olmasıydı. Karı-koca arasında gerçekleştirilen nikâh akdinin sona erdirilmesinden, alacaklı ile borçlu arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesine kadar pek çok hukûkî mesele mescidde çözüme kavuşturulmuştu.

Sehl b. Sa'd'ın rivayetine göre, ashaptan biri bir gün Resulullah'a gelerek, "Ey Allah'ın Resulü! Ne dersiniz? Bir kimse hanımı ile başka bir erkeği görürse o adamı öldürebilir mi?" diye sormuş ve daha sonra da, hanımı ile Resulullah'ın huzurunda lânetleşmişlerdi²²⁷. Sehl, bu olaya şahit olduğunda on beş yaşında olduğunu belirtmiştir²²⁸. Yine bir gün Ka'b adında bir sahabi, İbn Ebi Hadred'de olan alacağını mescidde istemiş ve bu yüzden aralarında tartışma çıkmıştı. Tartışma sebebiyle sesleri de hayli yükselmişti. Resulullah (a.s.), onların sesini evinden duymuş, odasının perdesini aralamış ve Ka'b'a parmağıyla işaret ederek, "alacağının yarısından vazgeç" demiş, Ka'b da, "İsteddiğiniz olsun ey Allah'ın Resulü!" diye karşılık vermişti. Bunun üzerine Pey-

227 Buhârî, Salât, 44. İslâm hukukunda "Liân" adı verilen bu muamelenin uygulama şekli şöyleydi: Bir adam, karısının zina ettiğini söyler de, kendisinden başka şahit bulunmazsa, hâkimin huzurunda dört kez, "Billâhi, ona isnad ettiğim sözde doğru olduğuma şahitlik ederim" derdi. Beşincide de, "Eğer yalan söylüyorsam Allah'ın lâneti üzerime olsun" derdi. Kadın da, buna karşılık dört defa, "Billâhi kocam yalan söylüyor" dedikten sonra beşincide, "Eğer kocam doğru söylüyorsa, Allah'ın lâneti üzerime olsun" derdi. Bu şekilde yemin etmesi, kadından zina cezasını kaldırırdı. Fakat hâkim, bu karı-kocayı birbirinden ayırır, nikâhı feshederdi. Bk. Nûr, 24/7-9; Ateş, Süleyman, Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meâli, 349.

228 Bk. Buhârî, Ahkâm, 18.

gamber (a.s.), İbn Ebî Hadred'e hitaben, "Kalk sen de borcunu öde" buyurmuştu. İki sahabe arasında çıkan anlaşmazlık bu şekilde giderilmişti²²⁹.

Ebu Hüreyre'nin rivayetine göre de bir gün Resulullah (a.s.) mescidde iken bir adam oraya gelmiş ve Hz. Peygamber'e seslenerek; "Ey Allah'ın Elçisi! Ben zina yaptım" demişti. Peygamber (a.s.) önce adamın sözüne pek iltifat etmemişti. Fakat adam, zina yaptığı konusunda dört defa kendi kendine şahitlik ettiğinde, Resulullah (a.s.), "Sende delilik var mı?" diye sormuş, adam da "hayır" diye cevap verince Peygamber (a.s.), "bunu götürün recmedin" buyurmuştu. Oradakiler de adamı götürüp recmetmişlerdi²³⁰.

Mescid, hukûkî meselelerin çözüme kavuşturulduğu yer olma özelliğini Hz. Peygamber'den sonra da uzun süre devam ettirmiştir²³¹.

5- Sosyal Bütünlüğün Sağlandığı Yer Olması

Hz. Peygamber ve ashabının namaz kılmak amacıyla, günün belirli saatlerinde bir araya gelmelerini sağlayan mescid, inananlar arasında birlik ve beraberliğin meydana gelmesinde, birbirlerinin durumlarından haberdar olmalarında önemli rol oynamış ve bu yönüyle de sosyal dayanışma müessesesi olma özelliği göstermişti. Çünkü Hz. Peygamber ve ashabı, içlerinden birinin cemaate devam edemediğini görünce hemen onu araştırıyor, şayet başına herhangi bir musibet vs. gelmişse derhal onunla ilgileniyor ve ne yapılması gerekiyorsa anında yapıyorlardı.

Nitekim Asr-ı Saadet'te, Mescid-i Nebî'yi devamlı olarak süpüren zenci bir kadın vardı. Bir ara Resulul-

229 Bk. Buhârî, Salât, 71.

230 Bk. Buhârî, Ahkâm, 19.

231 Bk. Buhârî, Ahkâm, 18.

lah (a.s.) onu görememiş ve merak edip o kadını sormuştu. Ashab da, "öldü" cevabını vermişlerdi. Bunun üzerine Peygamber (a.s.); "Bana haber vermeniz gerekmez miydi?" buyurmuştu. Onlar ise bu duruma pek önem vermemişlerdi. Halbuki insan olarak herkese değer veren Hz. Peygamber, ashabın bu tutumundan hoşlanmamış ve as-haptan, kadının kabrini göstermelerini istemiş, gidip kabri üzerine cenaze namazı kılmış ve ona dua etmiş-ti²³².

Yine ashaptan Sa'lebe adında biri vardı. Mescid-den hiç çıkmaz, hemen hemen bütün vakit namazlarını cemaatle kılmaya gayret gösterirdi. Bu yüzden kendisine "Cami kuşu" bile diyenler vardı. Daha sonra kendisinin ısrarlı isteği üzerine Resulullah'ın duası neticesinde mal-mülk sahibi olmuş ve gün geçtikçe çoğalan sürüleri onu cemaatten uzaklaştırmıştı. Bir ara Hz. Peygamber kendisini görememiş, orada bulunanlara Sa'lebe'nin nerede olduğunu sormuştu. Ashab; "Sa'lebe vadiler dolusu sürülere sahip oldu, onlara otlak bulma derdine düştü" demişlerdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Yazık oldu Sa'lebe'ye" diyerek üzüntüsünü belirtmişti²³³.

Bu yönüyle mescid, müslümanlar arasındaki haberleşme ve irtibatı sağladığı gibi aynı zamanda karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma için de elverişli bir zemindi. Çünkü taşradan gelip de Peygamber (a.s.) ile görüşmek isteyen ve Medine'de bir yakını bulunmayan herkes, doğrudan mescide gidiyor, genellikle Suffa'da ikamet ediyor veya Hz. Peygamber tarafından, hâli vakti yerinde olan Medineli müslümanların evine gönderiliyordu²³⁴.

232 Bk. Buhârî, Salât, 72, Cenâiz, 66; Müslim, Cenâiz, 23. Bu hadiste, mescidi süpürenin erkek olma ihtimalinden de söz edilmiş olmasına rağmen, hadisin râvisi Ebu Hüreyre, "zannedirim kadındı" diyerek bu ihtimali ortadan kaldırmıştır. Bk. Buhârî, Salât, 74.

233 Bk. Yazır, age, IV, 2592-2593.

234 Bk. Buhârî, Mevâkitü's-Salât, 41, Menâkıb, 25; Ahmed b. Hanbel, I, 179, 198, 199.

Hatta bazı durumlarda, Suffa'da ikamet edenler de, Hz. Peygamber tarafından, durumu iyi olan müslümanların evlerine gönderiliyordu.²³⁵

Suffa ehlinin yiyecekleri de genellikle mescidde toplanıyor ve Hz. Peygamber'in nezaretinde onlara dağıtılıyordu. Ayrıca Resulullah (a.s.) kendisine getirilen sadakaların tamamını, hediyelerin de büyük bir kısmını yine Suffa ashabına veriyordu²³⁶.

Mescid kanalıyla o dönemde yapılan diğer bir yardımlaşma şekli de şöyleydi: Hz. Peygamber, on vesk²³⁷ hurması çıkan herkesin hasat zamanında, farz olan zekâtın dışında, tasadduk niyetiyle mescide bir salkım hurma asmasını emrederdi. Suffa ehlinin belirli geliri ve yiyeceği olmadığı için, karnı acıkan, bu salkımları silkelere, düşen hurmalarla karnını doyururdu²³⁸.

6- Edebî Yarışmaların Yapıldığı Yer Olması

Başlangıçta mescid, bir İslâm kültür merkezi vazifesi de görüyordu. Orada edebî konuşma ve yarışmalar yapılır, karşılıklı şiirler okunurdu. Hicretten sonra, Temim kabilesinden 80-90 kişilik bir grup Hz. Peygamber ile görüşmek üzere Medine'ye gelmişti. Onlar, hatiplerinin hitabetine, şairlerinin ifade gücüne fazlasıyla güveniyorlardı. Öğle namazını müteakip bunlar huzura kabul edildiler ve hemen kendilerini şu şekilde övmeye başladılar: "Biz Arapların en kuvvetlisi, en zekileriyiz. Bizler, krallar yetiştirdik, falan falan

235 Bk. Ebu Nuaym, Hilyetü'l-Evliya ve Tabakâtü'l-Esfiyâ, I, 378.

236 Bk. Buhârî, Rikak, 17; Tirmizî, Kıyâme, 36; Ahmed b. Hanbel, II, 515.

237 Kûfelilere göre 200 kg.lık bir ölçek (60 sa').

238 Bk. Ebu Davud, Zekât, 32; Tirmizî, Tefsir, 3; Nesâî, Zekât, 27; İbn Mâce, Zekât, 19; Kettânî, age, I, 475. Hatta Bakara, 2/267. ayetinin de bu konuyla ilgili olarak nâzil olduğu bildirilmektedir. Bk. Tirmizî, Tefsir, 3.

kralı ortaya çıkaran biziz". Sonra konuşmayı şu şekilde devam ettirdiler: "En büyük hatipler bizden çıkmıştır. Bizim hatiplerimiz birisini lânetledi mi, herkes onu lânetler; bunun aksine, hatiplerimiz birisini tezkiye etti mi, herkes ona saygı duyar, onu tanır".

Neticede bu hatiplerden birisi ayağa kalktı, bir nutuk çekip oturdu²³⁹. Buna karşılık Hz. Peygamber de, ashaptan Sâbit b. Kays'a, ona cevap vermesini söyledi. Sâbit, güzel bir konuşma yaptı, daha sonra Benî Temim'in şairi kalktı, bir şiir okudu. Bu defa Hz. Peygamber, şâir Hassan b. Sâbit'e dönerek; "Buna da sen cevap ver" dedi. Bunun üzerine Hassan ayağa kalktı, hiç hazırlıklı olmadığı halde Temimliye cevap verdi. Hassan'ın şiirinden sonra Temim heyeti, mescidin bir kösesine çekildi ve "müslümanların hatibi bizimkinden daha fasih, sesi daha gür; şairleri de bizim şairden daha güçlü" diyerek yenilgiyi kabul etti²⁴⁰ ve sonunda müslüman oldular²⁴¹.

Nitekim Ka'b b. Züheyr b. Ebî Sülmâ'nın, kendisini Resulullah'ın "Bürde"sine nâil kılmış olan meşhur kasidesini gelip mescidde okuduğu da bilinmektedir²⁴².

7- Misafirhane Olması

Hız. Peygamber, gerek Suffa, gerekse Medine'ye taşradan gelenlerin mescidde barınmalarına, zamanı gelince de orada yatıp uyumalarına izin verirdi²⁴³. Çünkü mescid, bir anlamda "Allah'ın Evi" olması itibariyle de

239 Hamidullah, İslâm Müesseselerine Giriş, 78.

240 İbn Sa'd, age, I, 294.

241 Hamidullah, İslâm Müesseselerine Giriş, 79.

Hassan b. Sâbit, mescidde şiir okuyacağı zaman Hz. Peygamber, "Allahım! Hassan'ı Rûhu'l-Kudüs'le destekle" diye dua ederdi. Bk. Buhârî, Salât, 68.

242 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, II, 274-276.

243 Bk. Buhârî, Salât, 58; Tecrîd Terc., II, 382-383.

yerli ve yabancıların rahatlıkla sığınabilecekleri bir yerdi. Bu kişilerin erkek veya kadın olmaları farketmiyordu. İhtiyaç halinde kadınlar da mescidi misafirhane gibi kullanabiliyorlardı. Bir defasında, İslâm'a yeni girmiş bir cariye için mescidin bir kenarında kıldan bir çadır bile kurulmuştu. Bu durum, fitne korkusu olmamak şartıyla, kadının rahatlıkla mescidde barınabileceğini göstermekteydi²⁴⁴. Ayrıca, Mescid-i Nebi'yi devamlı olarak süpürüp temizleyen kimsesiz zenci kadının da, mescidde kıldan bir çadırı olduğu rivayet edilmektedir²⁴⁵. Hatta Abdullah b. Ömer'den nakledilen bir hadiste geçen "Suffatü'n-Nisâ" (kadınlar sölümü) ifadesinden, mescid ve çevresinde bazı kadınların kaldığı anlaşılmaktadır²⁴⁶.

Hız. Peygamber'le görüşmek ve İslâm'ı öğrenmek üzere civar kabilelerden Medine'ye gelenler de mescidde ağırlanırlardı²⁴⁷. Medine'de hiç bir yakını bulunmayan ve sayıları zaman zaman 80'e varan bu heyetler, develelerini de mescidin avlusunda bir yere yerleştiriyorlardı²⁴⁸. Nitekim İslâm'ı incelemek üzere gelen Sakîf heyeti de, mescidde kurulan bir çadırda ağırlanmışlardı. Bu şekilde onların Kur'ân dinlemeleri ve cemaat halinde kılınan namazı görmeleri de sağlanmış oluyordu²⁴⁹. Aynı şekilde, tutuldukları mide ağrısından kurtulmak için Medine'ye gelen ve Hız. Peygamber'den kendilerine yardımcı olmasını isteyen Ukl ve Ureyne kabilelerinden bir grup insanı da Hız. Peygamber, mescidinde ağırlamıştı²⁵⁰.

244 Bk. Buhârî, Salât, 57; Tecrid Terc., II, 383.

245 Bk. Buhârî, Salât, 72, 74.

246 Bk. Ebu Davud, Hudud, 12; Nesâî, Kat'ı's-Sârik, 4.

247 Bk. Ahmed b. Hanbel, III, 487.

248 Hamidullah, İslâm Müesseselerine Giriş, 76.

249 Bk. Buhârî, Salât, 77; Müslim, Cihad, 66.

250 Bk. Tecrid Terc., I, 181-183.

O günün şartlarında herkese açık misafirhane veya konaklama tesislerinin olması düşünülemeyeceğine göre, mescidin bu tür hizmetler için de kullanılmış olmasını tabii görmek gerekir.

8- Hastahane Olması

Hız. Peygamber döneminde mescidin, bazı tıbbi müdahale ve tedavilerin yapıldığı bir hastahane olarak da vazife gördüğü bilinmektedir. O devirde savaşlarda yaralananlar genellikle mescidde tedavi edilirdi. Hız. Aişe'nin rivayetine göre Sa'd b. Muâz, Hendek savaşında ağır bir şekilde yaralanmıştı. Hız. Peygamber, kendisini sık sık ziyaret edebilmesi için mescidde bir çadır kurdurmuş ve ölümüne kadar da Muâz (r.a.) orada kalmıştı. Ayrıca mescidde Gıfaroğulları'nın da bir çadırı vardı²⁵¹. Bu durum, bir hastanın mescidde tedavi edilmesinde, dinen bir sakınca bulunmadığını ve mescidin bu amaçla fiilen kullanıldığını göstermektedir.

9- Hapishane Olması

Hız. Peygamber döneminde mescidin yerine getirmiş olduğu görevlerden birisi de onun hapishane olarak kullanılmış olmasıydı. Ebu Hüreyre'nin (r.a.) rivayetine göre, Peygamber (a.s.) Necid tarafına bir süvari birliği göndermişti. Bu birlik, Benî Hanife'den Sümâme b. Üsâl adında bir kişiyi esir alıp getirmiş ve onu mescidin direklerinden birine bağlamışlardı. Resulullah (a.s.) mescide çıktığında Sümâme'ye:

- Ey Sümâme! Şu anda gönlünden neler geçiyor ve benden ne bekliyorsun? dediğinde Sümâme:

251 Bk. Buhârî, Salât, 72,77, Magâzi, 30; Müslim, Cihad, 66,67; Ebu Davud, Cenâiz, 4; Nesâî, Mesâcid, 18; İbn Mâce, Sıyâm, 62; Ahmed b. Hanbel, VI,56.

- Gönlümde hayır ümidi var yâ Muhammed! Çünkü sen zulüm etmezsin, affedersin, demişti.

Aralarında bir süre daha devam eden karşılıklı konuşmadan sonra Hz. Peygamber'in emriyle Sümâme serbest bırakılmıştı.

Daha sonra Sümâme gidip bir köşede gusül abdesti almış, mescide tekrar dönerek kelime-i şehâdet getirmiş ve böylece müslüman olduğunu bildirmişti²⁵².

Konu ile ilgili başka bir rivayete göre Sümâme, Necidli bir reis olup Hz. Peygamber'le Mekke'de karşılaşmışlardı. O sırada Peygamber (a.s.) onu İslâm'a davet etmiş, fakat Sümâme bu teklife kızarak şöyle demişti: "Daha fazla devam edecek olursan, seni öldürürüm". Bunun üzerine Resulullah (a.s.), Allah'a dua etmiş, Allah da onun karşısında Rasûlüne güç vermiş ve Hz. Peygamber'e herhangi bir şey yapamamıştı. Yaklaşık hicri beşinci yılda müslümanlar Necid bölgesine bir sefer tertip etmişler ve bu sefer sırasında Sümâme'yi yakalayıp Medine'ye getirmişlerdi²⁵³.

Hız. Peygamber ve ondan sonraki dönemlerde harp esirleri yanında, zaman zaman borçluların ve genel olarak suçluların da mescide hapsedildiği olurdu. Hatta Kadı Şüreyh, borçlunun, mescidin direğine bağlanmasını emrederdi²⁵⁴. Ancak, esir edilen kişi kadın olursa, mescide bir hücreye kapatılır, direğe vb. bağlanmazdı. Nitekim Tay kabilesi reisinin kız kardeşi Saffâne, böyle bir muameleye tabi tutulmuş; kendisine iyi davranılmış ve o da İslâm'a girme davetini kabul ederek müslüman olmuştu²⁵⁵.

252 Bk. Buhârî, Salât, 76,82; Tecrid Terc., X, 374; İbn Hacer, age, I,203.

253 Hamidullah, İslâm Müesseselerine Giriş,82-83.

254 Bk. Buhârî, Salât, 76,82; Nesâî, Mesâcid, 20.

255 Hamidullah, İslâm Müesseselerine Giriş, 83.

Yine Ebu Hüreyre'nin rivayet ettiği bir hadiste Resulullah (a.s.) şöyle demiştir: "Cinlerden İfrit adında biri, namazımı bozmak için dün gece bana musallat oldu. Fakat Allah bana ondan kurtulma fırsatı verdi. Ben de, sabahleyin sizin görmeniz için, onu mescidin direklerinden birine bağlamayı düşündüm. Bu sırada kardeşim Süleyman'ın (a.s.), 'Rabbim! Beni bağışla ve bana, benden sonra hiç kimseye nasip olmayacak bir mülk ver'²⁵⁶ şeklindeki sözünü hatırladım". Hadisin râvilerinden Ravh, "Sonra Resulullah (a.s.) ümitsiz ve perişan bir halde İfrit'i kovdu" demiştir²⁵⁷.

Bu hadiste de görüldüğü gibi, o dönemde suçlunun mescide hapsedilme uygulamasının biraz yaygın olduğu anlaşılmaktadır.

10- Diğer Kullanım Alanları

Bütün bu sayılanların dışında mescid; ganimetlerin dağıtıldığı²⁵⁸, çeşitli bayram eğlencelerinin yapıldığı²⁵⁹, üzüntülü ve sıkıntılı anlar yaşayan kimselerin sığındığı yegâne yer olmuştur²⁶⁰. Hatta kadın olsun, erkek olsun, zaman zaman insanların orada yemek yemelerine²⁶¹ ve hatta orada yatıp uyumalarına bile izin verilmiştir²⁶². Kısaca, tüm önemli işler orada görüşülmüştür²⁶³.

256 Sa'd, 38/35.

257 Buhârî, Salât, 75, Enbiyâ, 40, Megâzi, 70; Müslim, Cihad, 59; Ebu Davud, Cihad, 114; Nesâî, Mesâcid, 20, Cum'a, 17; Mâlik b. Enes, Muvatta', Medine, 8; Ahmed b. Hanbel, V, 104, 105.

258 Bk. Buhârî, Salât, 42.

259 Bk. Buhârî, Salât, 69.

260 Bk. Buhârî, Salât, 58.

261 İbn Mâce, Et'ime, 24, 29.

262 Bk. Buhârî, Salât, 57, 58, Ta'bir, 36; Ebu Davud, Tahâre, 79; İbn Mâce, Ru'ya, 10; Ahmed b. Hanbel, II, 88; Tecrid Terc., II, 424.

263 Pedersen, "Mescid", IA, VIII, 21.

Hemen belirtmek gerekir ki Hz. Peygamber, mescidin bu çok yönlü kullanımına rağmen onun, amacının dışında kullanılmasına kesinlikle müsaade etmemiştir. Bu sebeple, mescide alış veriş yapılmasına²⁶⁴, herhangi bir kayıp eşyanın ilân edilmesine²⁶⁵, oraya cenaze sokulmasına²⁶⁶, mescidin yol edinilmesine, orada silâh çekip çıkarılmasına, yay hareket ettirilip titretilmesine ve ok yayılmasına izin vermemiştir. Yine mescide had vurulmasını²⁶⁷, herhangi bir kimsenin kısas hakkının alınmasını da yasaklamıştır²⁶⁸. Kezâ Hz. Peygamber, mescide saçları tıraş ettirmeyi de hoş karşılamamıştır²⁶⁹. Aynı zamanda mescidlerin kirletilmemesini de tavsiye etmiştir²⁷⁰.

Hz. Aişe'nin rivayetine göre Ümmü Seleme (r.a.), Resulullah'a (a.s.), Habeş diyarında gördüğü, Mâriye adı verilen bir kiliseden ve içindeki resimlerden bahsetmişti. Bunun üzerine Hz. Peygamber; "Onlar öyle bir millet ki, içlerinden sâlih bir adam vefat ettiğinde, onun mezarı üzerine bir mescid yaparlar ve onu resimlerle süslerler. Böyle yapanlar Allah indinde, yaratıkların en kötüleridir"²⁷¹ demiştir. Diğer bir hadisinde de Hz. Peygamber; "Peygamberlerinin kabirlerini mescid edinen Yahudi ve Hıristiyanlara Allah lânet etsin"²⁷² buyurmak suretiyle, ümmetini bu tür yanlış davranışlardan sakındırmaya çalışmıştır. Özellikle bu sözleri, ömrünün sonlarına doğru söylemiş olması²⁷³ onun, mescidin,

-
- 264 Buhârî, Salât, 70; Tirmizî, Büyû, 75; İbn Mâce, Mesâcid, 5; Muvatta', Sefer, 92.
 265 Bk. Müslim, Mesâcid, 79, 80, 81; Ebu Davud, Salât, 20.
 266 Bk. Müslim, Cenâiz, 100.
 267 Bk. Tirmizî, Diyât, 9; İbn Mâce, Hudud, 31; Ahmed b. Hanbel, III, 434.
 268 Bk. İbn Mâce, Mesâcid, 5.
 269 Bk. İbn Mâce, İkâme, 96.
 270 Bk. Müslim, Mesâcid, 57; Ebu Davud, Salât, 21.
 271 Buhârî, Salât, 48, 54; bk. Müslim, Mesâcid, 29.
 272 Buhârî, Salât, 55; Müslim, Mesâcid, 22; Ebu Davud, Cenâiz, 72, 78; Tirmizî, Salât, 12; Nesâî, Mesâcid, 13; Muvatta', Sefer, 85; Ahmed b. Hanbel, I, 195, 218.
 273 Bk. İbn Sa'd, age, II, 239-242.

amacının dışında kullanılması konusunda ne kadar titiz davrandığını göstermektedir. Yine aynı sebepten dolayı, münafıklar tarafından, sırf "mü'minlere zarar vermek, inkâr etmek ve mü'minlerin arasına ayrılık sokmak" amacıyla²⁷⁴ Kuba Mescidi yakınında yaptırılan Dırar Mescidi'ni yıktırmıştır²⁷⁵.

Hz. Peygamber'in mescid konusunda dikkat edilmesini istediği hususlardan birisi de, onların sâde ve gösterişten uzak bir tarzda yapılmasını sağlamaktı²⁷⁶.

F- HZ. PEYGAMBER'DEN SONRA MESCİD

Şüphesiz mescid, en geniş ve en yaygın kullanım alanını Hz. Peygamber zamanında bulmuştu. Mescidin yaygın olarak kullanımı, halifeler döneminde ve onu takip eden dönemlerde de aynen devam ettirilmişti. Hz. Ebu Bekir devrinde mescide maddi-manevi yeni bir şey ilâve edilmemiş²⁷⁷, fakat Hz. Ömer döneminden itibaren fetih hareketlerinin hız kazanmasına paralel olarak İslâm dini de yayılmış, yeni fethedilen şehirlerde islâmlaştırma siyaseti takip edilmişti. Bu islâmlaştırma siyasetinin merkezini de yine mescid veya cami oluşturuyordu. Meselâ, Basra, Kûfe gibi şehirler ilk kurulduğunda, her şeyden önce şehrin merkezinde bir cami yapılmış; çevresinde hükümet binası ve bunların etrafında da mahalleler tesis edilmişti. Böylece her kabilenin bir mahallesi, bir mescidi ve bir de kabristanı bulunmakta idi²⁷⁸. Genellikle Araplar, camiye şehrin ortasında, yolların ve sokakların birleştiği bir yerde yapmakta idiler²⁷⁹.

274 Tevbe, 9/107.

275 Geniş bilgi için bk. Tecrid Terc., V, 283-284; Belâzûrî, age, 17-18.

276 Bk. Tecrid Terc., II, 388.

277 Bk. Buhârî, Salât, 62; Ebu Davud, Salât, 12; Ahmed b. Hanbel, II, 130.

278 Hasan İbrahim Hasan, age, I, 517.

279 Hasan İbrahim Hasan, age, I, 518.

Umûmî devlet işlerinin camilerde yürütülmesine Hz. Ömer ve Osman dönemlerinde de devam edilmişti. Nitekim Hz. Ömer, İslâm ordularının Irak'taki mağlubiyyetini, Medine Mescidi minberinden ilân etmiş ve müslümanları bu ülke üzerine yürümeye teşvik etmişti. Ayrıca Mescid-i Nebi'de, muhâcirlerin oturduğu bir yer vardı. Hz. Ömer zaman zaman burada onlarla oturur, devletin çeşitli yerlerinde olup bitenleri onlara anlatırdı. Bazı önemli meseleleri de yanında bulunanlarla istişâre ederdi²⁸⁰. Hz. Osman da kendisini yine minber üzerinde savunmuştu. Aynı zamanda her halife, kendisine biat edildikten sonra yönetimde takip edeceği siyasetin açıklaması niteliğinde olan ilk hutbesini minberden okurdu. Bu haliyle o dönemin minberi, üzerinde hükûmetin görüşlerinin okunduğu meclis kürsüsüne benzetilmiştir²⁸¹.

Hz. Peygamber'den sonra mescidler, ilim adamlarının toplantı yerleri olarak da kullanılmışlardır. O dönemlerde tefsir ve hadis âlimleri, cami ve mescidleri kendilerine âdetâ karargâh edinmişlerdi. Ayrıca mescidler, çocukların Arap dilini öğrendikleri ve akâid dersleri aldıkları eğitim kurumları olarak da kullanılıyordu. Bunun yanında kadılar da duruşmaları için, mahkeme salonu olarak camileri kullanmışlardı. Kısaca, din ile devlet idaresinin birbirinden ayrılmadığı dönemlerde cami, toplum meselelerinin görüşüldüğü ve yayıldığı merkez olmaya devam etmiştir²⁸².

Mescidin bir dinî ve idârî merkez olma özelliği, Emeviler döneminde de sürmüştür. İlk Emevi halifesi Muaviye'nin, siyâsî rakibi Hz. Ali'ye karşı Şam halkını camide toplayıp Hz. Osman'ın kanlı gömleğini alıp halka göstererek onları Hz. Ali'ye karşı hazırlaması,

280 Belâzûrî, age, 266-267.

281 Bk. Hasan İbrahim Hasan, age, I, 517-518.

282 Hasan İbrahim Hasan, age, I, 523-524.

camilerin siyasî amaçla kullanılmış olmalarının farklı bir örneğini oluşturur²⁸³.

Her ne kadar mescidin bazı görevlerini zaman içerisinde ortaya çıkan diğer müesseseler üstlenmiş olsa da, eğitim-öğretim ve kültürel faaliyetlerinin yeniden hız kazandığı Abbasiler döneminde de mescidler; Kur'ân, Hadis, Fıkıh, Edebiyat (dil) öğretimi için kullanılan kültür merkezlerinin en önemlilerindedir.

Abbasiler zamanında okutulan ilimlerin çeşidi çoğalmış ve mescidler, ilmî hareketlerin vazgeçilmez merkezleri haline gelmişti. Bunun en güzel örneğini, bir tarafında çeşitli kelâmî konuları sesli olarak tartışan bir ilim halkası, diğer tarafında ise şiir ve edebiyat halkası bulunan Basra Camii'nde görmek mümkündür²⁸⁴.

Görüldüğü gibi hem bir ibadet yeri, hem de bir eğitim-öğretim müessesesi olarak kullanılan ve aynı zamanda zengin kitap koleksiyonlarına da sahip olan camiler, bu önemli görevlerini Abbasilerin ilk devirlerinde de devam ettirmişlerdir. Camilerin dışında, yüksek öğretim alanında görev yapan ilk meşhur müessese ise, Halife Me'mun (813-833) tarafından 832'de Bağdat'ta kurulan "Beytü'l-Hikme"dir. Cündişapur Akademisi örnek alınarak kurulan bu müessese, bir tercüme merkezi olarak faaliyette bulunmasının yanı sıra, bir akademi ve halka açık bir kütüphane olarak da hizmet veriyordu. Fakat gerçek anlamda ilk yüksek öğretim müessesesi Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün Bağdat'ta kurduğu (1065-1067) Nizâmiye Medresesi'dir²⁸⁵.

Abbasiler döneminde Beytü'l-Hikme'nin kuruluşundan sonra, mescidin önemli görevlerinden biri olan eği-

283 Yurdaydın, H.Gazi, İslâm Tarihi Dersleri, 16.

284 Hasan İbrahim Hasan, age, II, 347.

285 Yıldız, H.Dursun, "Abbasiler", DİBİA, I, 40; De Lacky, O'Leary, İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri (çev. H.G.Yurdaydın-Y.Kutluay), 76; Baltacı, age, 5.

tim-öğretim yeri olma özelliği, belli ölçüde medreseye geçmiştir. Bundan böyle mescid, Kur'ân ilimlerine ve fikhâ ait öğretimin merkezi olmuştur. Ayrıca mescidde okunan ilimlerle Beytü'l-Hikme'de okunan ilimler de kısmen birbirinden ayrılmıştır. Böylece medrese, cami ilimlerinin okunduğu yer olarak, bir anlamda görevi camiden devralmıştır.

O dönemde camide okutulan dersler halka açık olup herkes istediğini okutuyor veya okuyordu. Beytü'l-Hikme de böyle idi. Ama medreseler, camiler kadar halka açık olmayıp oralarda belli bir amaç için eğitim-öğretim yapılıyordu²⁸⁶.

Şüphesiz camiler, dinî hayatın şekillenmesindeki görevlerini Selçuklular döneminde de devam ettirmişlerdir. Osman Çetin'in de belirttiği gibi, "bu dönemde camilerin asıl önemli olduğu yerler, yeni fethedilen Selçuklu topraklarıydı. Çünkü İran, Irak, Suriye gibi, ilk İslâm asırlarından itibaren müslümanların elinde bulunan topraklarda zaten müslüman halk yaşıyor ve bunlar, pek çok dinî müessese arasında, cami ve mescidlere de sahip bulunuyorlardı. Halbuki yeni fethedilen ve Hıristiyan halk ile meskûn olan toprakların durumu farklıydı. İşte bu farklılık, özellikle Anadolu'da dinî müesseseler olarak camilerin apayrı bir değere sahip olmalarına sebep olmuştu"²⁸⁷.

Öte yandan, Anadolu'ya İslâm'ı yaymak için çalışan Selçuklu sultanları, islâmlaştırma faaliyetinde camilerin ne kadar önemli olduklarını kavnamışlardı. Onların, ele geçirilen yerlere her şeyden önce imam ve müezzin tayin edip cami yaptırmış olmaları bunu göstermek-

286 Atay, age, 30.

287 Çetin, Osman, İslâm Tarihi, IV,449.

tedir²⁸⁸.

Camilerin, henüz dinî ve ictimâî müesseselerin iyice yerleşip yayılmadığı fetih sırasında, sonraki yıllara oranla islâmlaşmaya tesirleri bakımından çok daha fazla görevler yapmış olmaları gerekir. Çünkü o devirde cami, sadece namaz kılınan yer olmakla kalmayıp çoğu zaman medresenin yerine de geçmiştir. Hatta ilk fetih yıllarında muhtemelen şeyh ve dervişler de, tekke ve zaviyelerini kurmadan önce, camilerin çevresinde yerlerini almışlardır.

Aslında camilerin, Anadolu'nun islâmlaşmasına iki yönden tesiri olmuştur. Bu tesirlerden ilki ve şüphesiz en önemli olanı, müslüman halka yönelik hizmetleri, ikincisi de gayrimüslimlerin ihtidâsına sebep olmalarıdır²⁸⁹.

Hız. Peygamber'in başlattığı ve zamanla İslâm tarihinde bir gelenek haline gelen cami yaptırma ve onu topluma mâletme anlayışı, Osmanlılar döneminde de devam ettirilmiştir. Osmanlılar devrinde, fetihten sonra hemen bir cami yaptırılır; buna zamanın elvermediği hallerde, fethedilen bölgenin en büyük kilisesi camiye çevrilir ve orada, İslâm'da aynı zamanda hürriyet ve hâkimiyetin de sembolü olan Cuma namazı kılınırdı²⁹⁰.

Osmanlılar döneminde sadece cami yapmakla kalınmamış, ayrıca camiye, toplum hayatında birtakım görevler

288 Bk. İbn Bibî, el-Evâmiru'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye (nşr. Adnan S. Erzi), 154; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Surûr (çev. Ahmet Ateş), I, 65; Çetin, Osman, Anadolu'da İslâmiyetin Yayılışı, 173.

289 Caminin Selçuklular döneminde yerine getirmiş olduğu görevler hakkında geniş bilgi için bk. Çetin, Anadolu'da İslâmiyetin Yayılışı, 170-177; Cahen, Claude, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler (çev. Yıldız Moran), 246 vd.

290 Algül, Hüseyin, İstanbul'un Fethi ve Fatih, 101.

de yüklenmiştir. O dönemde, Hz. Peygamber'in camiye kazandırdığı etkinlikler hemen hemen aynen devam ettirildiği gibi, bazı yeni görevler de ilâve edilmiştir.

Başlıca yapılış amacı ibadethane olmanın yanında camiler, birer eğitim-öğretim müessesesi olma özelliklerini Osmanlılar döneminde de devam ettirmişlerdir. Her ne kadar o dönemde eğitim-öğretim kurumu olarak medreseler önemli bir yere sahip olmuşlarsa da, medreselerin ayrılmaz birer parçası olarak camiler de, medreselerden geri kalmamıştır. Bu dönemde daha çok göze çarpan camili medrese veya medreseli cami, bunun en güzel örneğini oluşturur²⁹¹.

Osmanlılar döneminde camilerin, içinde yer aldığı ve âdeta onsuz olmaz diye düşünülebilecek bir kurum da külliyelerdir. Külliye, cami esas olmak üzere, çevresinde çeşitli sosyal görevi olan binaların düzenlenmesi suretiyle meydana getirilmiş bir binalar bütünüdür. Bir sosyal merkez olan külliyenin merkezinde ise daima cami yer almıştır.

Hiç şüphesiz ki cami, o dönemde de dinî görevlerin yerine getirildiği bir yerdirdi. Bunun yanında o, aynı zamanda külliyenin bir toplantı binası idi. Ayrıca cami, çeşitli konularda vaazların verildiği, hutbeler yoluyla toplumu aydınlatıcı bilgilerin verildiği yerdirdi. Aynı şekilde orada dersler de verilirdi, yani o dönemde camiler, bir nevi medreselerin de dersaneleri durumundaydı. Osmanlı devri külliyelerindeki camiler, tam programlı büyük ve önemli binalardı²⁹². Caminin, Osmanlı külliyesindeki bu yeri, dünyevî kudret üzerindeki ilâhî kudreti ifade etmekte; külliyenin aksettirdiği cemiyet düzenini tayin eden manevi değerler nispetini güçlü bir şekilde

291 Geniş bilgi için bk. Atay, age, 31.

292 Bk. Akozan, Feridun, "Türk Külliyyəleri", Vakıflar Dergisi, VIII, 303-308.

ortaya koymakta idi²⁹³.

Camilerin Osmanlılar döneminde yerine getirmiş olduğu görev mimariye de yansımıştır. Son araştırmalara göre, Osmanlı mimarisinin ters T (⊥) plânlı camileri, esasında zaviyeli camilerdi. Böylece, ilk Osmanlı devri külliyelerindeki binaların yapılış maksatlarına yeni bir ışık tutulmuştur²⁹⁴.

Osmanlılar döneminde caminin diğer bir önemli görevi de, padişahla tebeanın bir araya gelmesini sağlamak olmuştur. Bilindiği gibi padişahlar, Cuma günleri, "Selâtin" adı verilen camilerden birine, Cuma namazı kılmak üzere çıkar, namazdan sonra da halkın şikayet ve isteklerini dinlerdi. Bazı zamanlarda da cemaatin içerisinden bir kısım insan, padişah camiye gelir gelmez yüksek sesle bağırarak dileğini söyler; falan makam veya zattan şikayetçi olduğunu bildirerek çıkartıp arzıhalini gösterirdi. Bu durumda saflar arasında dolaşan memurlar, bu arzıhalleri alıp saraya götürürlerdi²⁹⁵.

Görüldüğü gibi Osmanlılar döneminde de cami, çok yönlü görev üstlenmiş; toplum hayatının ayrılmaz bir parçası olmuş, hatta bazı semtler, zamanla camilerin adıyla anılır olmuştur²⁹⁶.

Mescidin, her şeyden önce bir ibadet yeri olma özelliği günümüzde de devam etmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, Hz. Peygamber ve ondan sonraki dönemlerde mescidin yaygın olarak kullanılmış olması, daha çok ihtiyaca binâendi. Fakat zamanla müesseseleşmenin, yaygın hale gelmesiyle, daha önceleri mescidin üstlenmiş olduğu

293 Bk. Ögel, Semra, "Osmanlı Devrinde Türk Külli-yeleri", Türk Kültürü, sy.11,40

294 Eyice, Semavi, "Zaviyeli Camiler", İktisat Fakültesi Mecmuası, c.21, 1-4.

295 Pakalın, age, I,306-307.

296 Bk. Algül, İstanbul'un Fethi ve Fatih, 106; Ayvansarâî, age, I-II.

görevlerin pek çoğu, bağımsız müesseselere devredilmiştir. Daha açık bir ifadeyle, artık günümüzde mescidin bir hastahane veya hapishane olarak kullanılmasına gerek kalmamıştır. Ancak bu, mescidin bir hastahane veya hapishane olarak kullanılamayacağı anlamına da gelmez. İhtiyaç duyulması halinde mescid, eski görevlerini tekrar yerine getirebilir.

Bütün bunlara rağmen mescid, geçmişte yapmış olduğu bazı görevleri günümüzde de devam ettirmektedir. Bunlardan en önemlisi de mescidin, bir eğitim-öğretim yeri olma özelliğini hâlâ devam ettirmiş olmasıdır²⁹⁷. Günümüz eğitimcilerinden Beyza Bilgin, mescidin bu özelliği ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

"Camilerin ve mescidlerin öğretim yerleri olma özellikleri bugün de devam etmektedir... Okullardaki din dersi öğrencisi de, camilerdeki cemaat da genel olarak birbirinin benzeridirler. Onlar aynı çevreden gelmekte, aynı çevrenin şartlarından etkilenerek şekillenmektedirler... Camilerdeki din dersi ise, duygusal yönü ağır basan, görüş veren, davranış geliştiren ve inancı uygulamaya dönüştüren bir amaçla çalışmaktadır. Böylece onlar dini yaşamayı öğreneceklerdir..."

Çevre-okul-cami üçlüsünün öğretim amaçlarının birliği, yetişmekte olan neslin çalışmalarını ve başarılarını etkileyen çok önemli bir husustur. Öğretimin muhtevası açısından da bu birlik gereklidir...

Cami ise, İslâm dinini, davranışlarına yön verici olarak kabul etmiş olan İslâm cemaatinin yeridir. Bu açıdan cami cemaati, genellikle bir örneklik gösterir ve bu durum, cami çalışmalarına iki imkân verir: Birincisi, burada bir araya toplanan kişiler, inancı, değişik derecelerde de olsa, yaşayan kişilerdir. İkincisi, buradaki görevli, cemaatin hem iç yaşantılarını, hem toplumsal yaşantılarını etkileyerek davranış geliştirici katkıda bulunma durumundadır. Bu imkânları ile cami dersleri, dini, cemaat terbiyesi ile birlikte yaşatarak öğretmektedir"²⁹⁸.

297 Atay, age, 25.

298 Bilgin, Beyza, Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi, 41-42'den özetle.

BEŞİNCİ BÖLÜM

KARŞILAŞTIRMA

Araştırma konusu yapılan ve karşılaştırmaya esas teşkil edecek olan dinler, bu son bölümde, tezin planı da göz önünde bulundurularak, ilâhi dinlerin dışında kalıp da geçmişte ve günümüzde mensubu bulunan dinler ve ilâhi dinler şeklinde ele alınacaktır.

A- GEÇMİŞTE VE GÜNÜMÜZDE MENSUBU BULUNAN DİNLERİN KARŞILAŞTIRILMASI

Geçmişte ve günümüzde mensubu bulunan dinlerin hemen hemen tamamında ma'bedin ortaya çıkışı ile tanrı telakkisi arasında sıkı bir ilişki vardır. Diğer bir ifadeyle, dinlerde ma'bed yapma geleneği, inançtan kaynaklanan bir husustur.

Birinci bölümde, verilen dinlerin pek çoğunda tanrı inancının esasını antropomorfik politeizm oluşturuyordu. Ancak, Zerdüştilik ve Sihizm'de tek tanrı anlayışı göze çarpmaktadır. Öte yandan, Budda ve Mahavira gibi bazı dinî şahsiyetler, yaratıcı bir tanrıdan bahsetmedikleri halde, zaman içerisinde kendileri tanrılaştırılmış ve mensupları tarafından adlarına ma'bedler yapılmış ve onların tasvirleri bu ma'bedlere konulmuştur.

Ozellikle çok tanrılı dinlerde her şehrin bir tanrısı vardı. Ma'bed de, her şeyden önce, adına yapılmış olduğu tanrının ikamet yeri sayılıyordu. Ma'bedlere genellikle "ev", "saray", "tanrının evi" gibi isimlerin verilmiş olması da bunu gösteriyordu. Sümerler vb.lerine göre insanın yaratılış gayesi, tanrılara, ikamet edecekleri ma'bedler yapmak ve oralarda kendilerine kurbanlar takdim etmektir.

Bu din mensuplarına göre tanrı, içinde bulunduğu şehrin mutlak hâkimi ve manevi idarecisi durumundaydı. Ayrıca, kendi adına halkını idare etmesi için bir de

kral seçmişti. Kral, tanrı adına halkını idare etmek-
ten sorumlu olduğu gibi, ma'bedlerde tanrıya ibadet ve
hizmetin yerine getirilmesinden de birinci derecede so-
rumluydu. Böylece kral, biri dünyevî, diğeri de dinî
olmak üzere, iki görevi bir arada yürütmek durumundaydı.
Yani o dönemde din işleriyle devlet işleri iç içeydi.
Bu durum aynı zamanda geçmişte, dünyevî görevle dinî gö-
revin aynı kişi tarafından yürütüldüğünü gösteriyordu.
Ayrıca kral, ma'bedlerin yapım ve bakımından da birinci
derecede sorumlu olduğundan, ma'bedler devlet denetim
ve desteğindeydi. Aynı şekilde ibadet de devlet deste-
ğindeydi.

Geçmiş dinlerde kral, tanrı ile insanlar arasında-
ki irtibatı sağlayan üçüncü şahıs durumundaydı. Ancak,
her iki görevi birlikte yürütmek kral açısından zor ol-
duğundan, ibadet ve ma'bed hizmetlerinin yerine getiril-
mesi, zaman içerisinde rahiplere bırakılmıştı. Bu husus,
rahiplik müessesesinin ve ruhban sınıfının ortaya çıkışı
konusuna da açıklık getirmekteydi.

Hemen hemen bütün dinlerde ma'bed görevlerini üst-
lenmiş olan rahip ve rahibeler vardı. Rahiplerin başlı-
ca görevi, kral adına ma'bedde tanrı hizmetinin en güzel
şekilde yerine getirilmesini sağlamak, ma'bedin bakım ve
temizliğini yapmak, ibadet ve âyinleri yürütmek idi. An-
cak Konfüçyüsçülük gibi bazı dinlerde rahip yoktur. Si-
hizm'de de ma'bed görevlisine "granthi" (okuyucu) adı
verilmektedir.

Çok tanrılı dinlerde ma'bedler genelde iki bölüm-
den oluşuyordu: Aynı zamanda tanrının ikamet yeri ola-
rak düşünülen kutsal mekân ve onun dışında kalan cemaat
mahalli. Kutsal mekanda, adına ma'bed yapılan tanrının
tasviri bulunurdu. Zerdüştilik'te, tanrı tasvirinin ye-
rini, devamlı olarak yanan kutsal ateş almıştı. Kezâ
Caynizm'in Svetambara mensupları arasından çıkmış olan

Sthanakavasi mezhebi de putsuz ibadeti müdafaa ve muhafaza etmiştir. Sihizm'de ise, tasvirin yerine, kutsal mekanda Adî Granth bulunuyordu. Bu, aynı zamanda çok tanrılı dinlerde, tanrıların ne kadar müşahhaslaştırılmış ve kendilerine mekan isnad edilmiş olduğunu gösteriyordu. Kutsal mekana sadece görevli rahipler girebilirdi. Kutsal mekanın dışında veya Yunan ve Roma ma'bedlerinde, biri ma'bedin dışında, biri de içinde olmak üzere iki altar bulunuyordu. Ancak ibadet, ma'bedin dışında yapılırdı. Ma'bedlere ibadet ve ziyaret amacıyla gelenler, beraberlerinde getirmiş oldukları hediye veya takdimelerini bu altarlara üzerine koyarlardı. Bir bakıma altarlara, kurbanların kesildiği veya hediyelerin sunulduğu yerlerdi.

Söz konusu dinlerde ibadetin gayesi tanrıya hizmet, onları teskin ve onların lütfuna nâil olmaktı. Buddizm ve Caynizm gibi dinlerde ise ibadetin gayesi, Budda ve Mahavira gibi dinî şahsiyetlere duyulan aşırı saygı ve bu saygının açığa vurulmasıdır. Mısır vb. ülkelerde kral veya Firavunlara hizmet de ibadet sayılıyordu. Tanrıya ibadet için en uygun yer ma'beddi. Fakat ma'bed, başlıca ibadet yeri de değildi. Çünkü pek çok din mensubu, evinin bir köşesini ibadete tahsis etmiş olup orada, inandığı tanrının tasvirini veya putunu bulundurur ve belirli zamanlarda evinde ona ibadet ederdi. Bu arada, hiç ma'bedi olmayan Zerdüştiler bulunduğu gibi, kâinatın her tarafını ma'bed telakki eden Hindular da vardı. Ayrıca pek çok dinde ibadet birliği olmadığı gibi, ibadet için belirlenmiş saatler de yoktu. Hinduizm vb. dinlerde ma'bedler, düzenli ibadet yerleri de değildi. Ma'bedlere günlük olarak veya belirli zamanlarda gidilir. Sihizm vb. dinlerde ma'bedlere girip çıkmalar belli kurallara tabidir.

Adı geçen dinlerin ma'bedlerinde ibadet niyetiyle tanrılara kanlı ve kansız takdimeler arzediliyor; çeşitli yiyecek ve içecekler sunuluyor, ma'bedlere bazı hediyeler getiriliyor ve ma'bedin bakım ve onarımında kullanılmak üzere para bağışında bulunanlar oluyordu. Ma'bede getirilen takdimelerin bir kısmı yakılıyor, bir kısmı da, oraya gelenler tarafından toplu olarak yeniliyordu. Bu arada Zerdüştîlik, Caynizm vb. dinlerde kanlı takdimeler yasaklanmıştı. Halk ma'bedlere bayram ve festival zamanlarında daha yoğun olarak gidip gelirler. Bu festival zamanlarında, şehrin başlıca tanrısının tasviri, bir araba üzerinde topluca taşınır ve böylece halkın tanrı ile teması sağlanmış olurdu.

Sihizm, Caynizm'in Digambara kolu ve Buddizm'in bazı kolları dışında, hemen hemen bütün dinlerde ibadet ferdîdir. Ayrıca Roma dini gibi, fertlerin ruhî ihtiyaçlarıyla pek ilgilenmeyen dinler de vardı. İbadet konusunda Sihizm, diğer dinlere nazaran farklı bir anlayışa sahiptir. Onlarda ibadetin odak noktasını Adi Granth'ın ma'bedde topluca okunması oluşturur. Zerdüştîlik vb. dinlerde, ma'bedde vaaz verilmezdi.

Caynizm'in Digambara kolu dışında, hemen hemen pek çok dinde kadınlar da ma'bede gidip ibadet ederlerdi.

Bu dinlerin hemen tamamında ma'bed, tanrının ikamet yeri olması itibariyle kutsal kabul edildiği gibi, ma'bedlerin çoğu da, önceden kutsal sayılan yerlerde yapılmıştır. Böylece ma'bedle kutsal yer arasında da sıkı bir ilişki vardı. Bu arada pek çok dinde, diğerlerine nazaran daha kutsal kabul edilen ve bu sebeple de bir nevi hac ve ziyaret yeri olarak telakki edilen ma'bedler ve bu ma'bedlerin bulunduğu şehirler vardır.

Bütün bu dinlerde ma'bedin toplum hayatında da önemli bir yeri vardı. Çünkü onlar genellikle şehir merkezinde yapılıyor ve buldukları şehre dinî bir kimlik

kazandırıyorlardı. Bazıları siyasi amaçlarla da kullanılmışlardı. Nitekim Hammurabi'nin, kanunlarını ma'bedde yaptığı söylenmiştir. Ayrıca Babil'de okulları, kütüphaneleri, rasathaneleri, doktorları ve kâtipleri olan ma'bedler de vardı.

Adı geçen dinlerde ma'bedlerin toplumu eğitici ve onları ahlâkî yönden yetiştirici yönleri de vardı. Meselâ, Caynist ma'bedlerinin girişinde, "şiddete başvurmamak en büyük dindarlıktır" ibaresi yazılı olduğu gibi, yine pek çok dinin ma'bedinde veya ma'bed bitişiğinde çocukları ve yetişkinleri eğitmek için tahsis edilmiş yerler vardı.

Bazı dinler, diğer dinlerin ma'bedlerinden etkilenmişlerdir. Bâbil ve Asurlular Sümer ma'bedlerinden, Romalılar da Yunan ma'bedlerinden etkilenmişlerdir.

Şintoizm vb. dinlerde, ma'bedlerde taç, kılıç ve ayna gibi semboller bulundurulur. Ayrıca ma'bedlerin bazı sembolik anlatımları da vardı. Sözelimi Mezopotamya dinlerinde ma'bedler gökyüzü ve yeryüzü arasındaki bağ diye nitelendiriliyorlardı. Aynı şekilde Zigguratların yapımındaki temel düşünce de, tanrıyı insanlara yaklaştırmaktı.

Zerdüştilik gibi diğer din mensuplarının kendi ma'bedlerine girmelerine izin vermeyen dinler de vardı.

Eski Mısır'da İmparatorluk ma'bedleri ve morg ma'bedleri şeklinde iki çeşit ma'bed olduğu gibi, Şintoizm'de de devlet desteğiyle yapılan ma'bedler ve tarikat ma'bedleri vardı.

Buddizm, Caynizm gibi bazı dinlerde ibadet ve ma'bed anlayışında mezheplere veya tarikatlara göre de birtakım farklılıklar göze çarpmaktadır.

Taoizm ve Konfüçyüsçülük gibi bazı dinlerde halkın ma'bedlere gidiş amaçlarından biri de, görevli rahiplere

fal baktırmak veya onlardan muska-tılsım gibi şeyler satın almaktır. Bu dinlerde kehanette bulunma veya büyü gibi işlerin ma'bedde veya ma'bed avlusunda yapılmasında rahiplerin etkisi vardır.

B- İLAHİ DİNLERİN KARŞILAŞTIRILMASI

Diğer dinlerde olduğu gibi, ilâhi dinlerde de ma'bedle inanç arasında sıkı bir ilişki vardır. Çünkü Hz. İbrahim ve oğlu İsmail tarafından inşa edilen Ka'be'nin yeri önceden Allah tarafından tespit edilip kendilerine gösterildiği gibi, Süleyman Peygamber tarafından yaptırılan Kudüs Ma'bedi'nin yeri de daha önce babası Davud'a(a.s.) gösterilmişti. Kezâ ilk Hıristiyanlar da Kudüs'teki ma'bedin kudsiyetini kabul ediyor ve ibadetlerini genellikle orada yapıyorlardı. Ayrıca Hz. İsa, Petrus'a hitaben, "Sen, benim kilisemi üzerine kuracağım kayasın" demek suretiyle, ileride kurulacak olan kiliseye işaret etmişti.

İlâhi dinlerde ma'bedin ibadetle de yakın ilişkisi vardı. Çünkü bu dinlerde ortak bir terim olarak kullanılan "ma'bed", "ibadet edilen yer" anlamına gelir. Ayrıca her üç dinin ibadet yeri karşılığında kullanılan kelimeler lafız yönünden farklı olsalar da, delâlet ettikleri anlam aynıdır. Her üç dine göre de ma'bed; "Allah'a ibadet edilen yer" demektir. Özellikle İslâm'da mescidin, adını, namazın önemli bir rüknü olan secdeden; ma'bedin de, ibadetten almış olması, bu dinde ibadetle ma'bedin ilişkisini daha belirgin bir şekilde göstermektedir. Yine her üç dinin başlangıç dönemleri göz önünde bulundurularak, Yahudilik'te "cemaat çadırı", Hıristiyanlık'ta, Hz. İsa'nın havarilerle son akşam yemeğini yediği "yukarı oda" ve İslâm'da, ashaptan "Erkam'ın evi" arasında bir benzerlik kurmak mümkündür. Bu yerler, her bir

din için, ileride inşa edilecek olan ma'bedlerin nüvesini oluşturmuşlardır. Bu husus, ilâhi dinlerde ibadetle ma'bed arasındaki ilişkiyi gösteren çarpıcı örneklerdendir.

İlâhi dinlerde ma'bedin, dinlerin kutsal kitaplarıyla da yakın ilişkisi vardır. Çünkü her üç dinin kutsal kitabında ma'bedlerin yapımı, isimleri, özellikleri, toplumun dinî hayatındaki yerlerinin önemi vb. konularda ayrıntılı bilgi verilmiştir. Ayrıca İslâm'da, hadis ve fıkıh kitaplarında mescidler için özel bölümler tahsis edilmiş ve ma'bedlerin dinî ve fikhî yönleri bütün ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Yine Kur'ân ve hadislerde, diğer dinlerin ma'bedlerine de yer verilmiştir.

Söz konusu dinlerde ma'bedlerin peygamberlerle de yakın ilişkisi vardır. Çünkü bu dinlerde Ka'be, Mescid-i Aksâ, Kuba Mescidi ve Mescid-i Nebî gibi, peygamber eliyle yapılmış ma'bedler vardır. Ancak bu anlamda Hıristiyanlık'ta, peygamberleri eliyle yapılmış bir ma'bede rastlamak mümkün değildir. Ayrıca ilâhi dinlerde peygamberlerin, ma'bedlerde yapılan ibadetlerle de yakın ilişkisi vardır. Çünkü Yahudilerin dinî liderlerinden ve en büyük peygamberlerinden olan Hz. Musa, çölde buldukları sürece, cemaat çadırındaki ibadet ve âyinleri bizzat kendisi yönettiği gibi, Hz. Peygamber de, bazı özel durumlar dışında, ömrünün sonuna kadar imamet görevini bizzat kendisi yürütmüştü. Ancak, Hıristiyanlık'ta, bizzat peygamberin nezaretinde yapılan ibadete rastlanmaması, Hıristiyanlık için büyük bir eksiklik olduğu gibi, Hz. İsa'nın âkıbetini hazırlayanlar için de büyük bir talihsizliktir.

İlâhi dinlerde ma'bedler, aynı zamanda peygamberleri tarafından dinin tebliğ edildiği ve ibadetin nasıl yapılacağına insanların öğretildiği yerlerdir.

İlâhi dinlerde bazı ma'bedlerin meleklerle de ilişkisi

vardır. Çünkü Ka'be'nin yeri Hz. Âdem'e veya Hz. İbrahim'e melek vasıtasıyla gösterildiği gibi, Mescid-i Aksâ'nın yeri de Hz. Davud'a yine melek tarafından gösterilmişti. Aynı şekilde Kur'ân'da ve hadislerde adı geçen ve meleklerin gökyüzündeki ibadet yeri olarak da bilinen Beyt-i Ma'mur'un da, meleklerle doğrudan ilişkisi vardır. Yine melekler nurânî varlıklar olup temiz yerlerde bulunmaları, onların da Allah'a ibadete memur olmaları ve ayrıca İslâm'a göre, Kirâmen Kâtibîn gibi, bazı meleklerin, insanların sevaplarını veya günahlarını yazmakla görevlendirilmiş olmaları da, onları ma'bedlerle ilişkili kılmaktadır.

İlâhî dinlerden Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta ma'bedsiz dönemler bulunmakla beraber, İslâm'da ma'bedsiz dönem yoktur. Hatta Yahudilik'te ma'bedin siyasî amaçlarla başkaları tarafından sık sık yıkılmış olması, Yahudilerde beklenen Mesih anlayışını geliştirmiş, ma'bedin yeniden yapımının idealleştirilmesini sağlamıştır. Bazı dinlerde ma'bedsiz dönemler, genellikle o din mensuplarının siyasî yönden zayıf oldukları veya başka din mensuplarına tâbi olmak zorunda kaldıkları zamanlara rastlamaktadır. Bu anlamda ma'bedlere, bağımsızlığın sembolü yerler demek de mümkündür.

Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta cemaatle ibadet ma'bedde yapıldığı halde, İslâm'da cemaatle ibadet ma'bed dışında da yapılabilir. Ayrıca her üç dinde de ibadet evde de yapılabilir. Yine her üç dinin mutlaka ma'bedde ibadet ettikleri ve kutsal saydıkları günleri vardır. Bu anlamda Yahudilere göre Cumartesi, Hıristiyanlara göre Pazar ve İslâm'a göre de Cuma günü dinî bayram günleri olarak telakki edilir ve bu günlerde ma'bedde yapılan ibadetlere ayrı bir değer verilir.

Yahudi ve Hıristiyanlara göre, ibadet ma'bedde veya evde yapıldığı halde, İslâm'a göre yeryüzünün her ta-

rafı temiz ve mescid sayıldığından ibadet, temiz olan her yerde yapılabilir. Bu iki din mensuplarınca yeryüzü temiz olarak kabul edilmemektedir. İslâm'a göre ise, yeryüzünün her tarafı temiz ve mescid sayılmıştır.

İlâhi dinlerde cemaatle ibadet esas olup bu dinlerde cemaatle ibadete ayrı bir değer verilmektedir. Her üç dinde de, cemaatle ibadetin yapılmasını sağlayan görevli din adamları vardır. Ancak Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta ma'bed hizmetleri zamanla din adamlarının eline geçmesiyle bu dinlerde ruhban sınıfı ortaya çıkmış, peygamberler, ma'bed hizmetleri konusunda devre dışı bırakılmıştır. Böylece Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta resmi ma'bed anlayışı geliştirilmiştir. İslâm'da ise, ruhban sınıfı olmadığı gibi, imamet konusunda bizzat Hz. Peygamber örnek alınmıştır.

Yahudi ma'bedlerinde Tanrı Yahve'ye, İslâm'da Allah'a ibadet esas olduğu halde, Hıristiyanlık'ta ibadetin odak noktasını; İsa'nın, insanları ezeli günahlarından kurtarmak için kurban edilişinin âyinli kutlanması oluşturur. Ayrıca Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta ibadet ve ma'bed anlayışında, ibadetin yapılacağı saat ve ibadet dili vb. konularda zaman içerisinde bazı değişiklikler yapılmış ve ülkelere ve mezheplere göre farklı anlayışlar benimsenmişse de, İslâm'da dinî kurallar âyet ve hadislerle belirlenmiş olup zaman ve zemine göre değişiklikler yapılmamıştır. Yine Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta din adamlarının oluşturduğu meclis veya konsillerde bazı dinî kurallar konulmuşsa da, İslâm'da din adına kural koyucu sadece Allah ve bazı durumlarda O'nun peygamberidir. Dinî konularda müslümanlar, Allah'a ve peygamberine tabi olmak zorundadırlar.

Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta ma'bedin, senenin belirli günlerinde sadece rahipler veya papazlar tarafından girilebilen kutsal mekanları olduğu halde, İsl-

lâm'da ma'bedin yalnızca din görevlileri tarafından girilen aynı bir yeri yoktur. Yahudi ve Hıristiyanlara göre ma'bedin en önemli yerlerinden biri altar ve bu altarın bulunduğu yerdir. İslâm'da bu anlamda ma'bedin özel bir yeri yoktur. Ancak İslâm'a göre ön saflarda namaz kılmanın, safların sıklaştırılmasını sağlamak bakımından, sevabı daha fazladır. Yine Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta kutsal kitap, ma'bedin özel bir yerinde muhafaza edildiği halde, İslâm'da ma'bedin, Kur'ân'ın saklandığı özel bir yeri yoktur. Fakat her üç dinde de, ibadet ederken kutsal kitaptan bölümler okumak, ibadetin özünü ve belkemiğini oluşturur.

Yine Yahudilik'te ma'bedin en kutsal yerinde muhafaza edilen Ahid Sandığı, Tanrı Yahve'nin oradaki huzurunu temsil ediyordu. Hıristiyanlara göre Tanrı, İsa ile tarihî inkarnasyonu sayesinde ma'bedin dışına çıkmış, İsa vasıtasıyla kendini insanlara göstermiş ve böylece insanlar arasına girmiştir. İslâm'a göre ise Allah'ın mekandan münezzehe olup her yerde hâzır ve nâzır olduğu anlayışı benimsenmiştir.

Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta başka din mensuplarının ma'bedlerinde ibadet edilen dönemler bulunduğu halde, İslâm'da diğer dinlerin ma'bedlerinde ibadet edilmemiştir. Ancak bazı durumlarda o dinlerin ibadet yerleri bir İslâm ma'bedi haline getirildikten sonra oralarda ibadet edilmiştir.

Yahudi ve Hıristiyanlar ibadet esnasında yüzlerini Kudüs'e çevirdikleri halde, müslümanlar Ka'be'ye yönelerek ibadet ederler. Ancak İslâm'ın ilk yıllarında müslümanlar da bir süre Mescid-i Aksâ'ya yönelerek namaz kılmışlardı. Mescid-i Aksâ, müslümanlarca da kutsal kabul edilen bir yerdir. Onun bu kudsiyetini devam ettirmek için Emeviler döneminde aynı isimle, aynı yerde yeniden bir ma'bed inşa edilmiştir. İslâm'da Ka'be'ye yö-

nelerek ibadet etmek, namazın önemli rükünlerindedir. Ayrıca, ibadet esnasında yönelinen bu yerler, o din mensupları için birer hac ve ziyaret yeridir. Hatta İslâm'a göre hali vakti yerinde olanların, hiç olmazsa ömründe bir defa Ka'be'yi hacetmeleri İslâm'ın beş temel esasından biridir. Aynı zamanda bu yerlere, insanların manevî dünyalarının merkezi gözüyle de bakılmaktadır.

Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta, ma'bedlerde şu veya bu şekilde tasvire rastlandığı halde, İslâm'da ma'bedler, Kur'ân ve hadislerden alınmış bazı yazılarla hüsn-i hat sanatının en güzel örneklerinin sergilendiği yerler haline getirilmişlerdir.

Yahudilik'te topluca ibadet yapabilmek için, on üç yaşına girmiş en az on erkek cemaatin bir araya gelme şartı vardır. Hıristiyanlık'ta bu sayı, Hz. İsa'nın, "nerede benim adıma iki kişi bir araya gelirse, ben onların üçüncüsü olurum" sözüyle, iki olarak belirlenmiştir. İslâm'da ise, cemaatle namaz kılabilmek için, imandan başka, bir kişinin bulunması yeterlidir. Ayrıca İslâm'da, Cuma namazı kılabilmek için; Hanefilere göre, imamın dışında üç, Şafiilere ve Hanbelilere göre kırk erkek cemaatin bir araya gelmiş olma şartı vardır. Ancak Mâlikiler bu konuda sayı belirtmemişlerdir. Yine İslâm'a göre, kadınlara Cuma namazı farz değildir.

Yahudilik'te ibadette bir vakar ve ciddiyet yoktur. Oysa Hıristiyanlık ve İslâm'da, daha fazla huşua rastlanmaktadır. Bu anlamda bir Yahudi ma'bedi, ibadet yeri olmaktan çok, toplantı yeri görüntüsü vermektedir.

İlâhi dinlerde ma'bed, toplumun dinî, siyâsî, sosyal, kültürel işlerinin yürütüldüğü ilk müessese olarak

karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca ilâhi dinlerde ma'bedler, toplumun eğitim-öğretim işlerinde de birinci derecede kullanılan yerlerdir. Böylece ma'bedler, toplumda birlik ve beraberliğin sağlandığı, toplumun dağılmasının önlenildiği, dinî kimliğin muhafaza edildiği sosyal dayanışma müesseseleridir.

SONUÇ

Bütün dinlerde ma'bedin, ibadetle ve ibadet objesi olan kutsal varlıkla yakın ilişkisi vardır. Her dinde ma'bed farklı terimlerle ifade edilse de, bütün terimler hemen hemen aynı olguyu dile getirir. Ma'bed karşılığında kullanılan ilk terim Yunanca "temno" fiilinden türeyen "temenos"tur. Batı dillerinde ma'bed karşılığında kullanılan bütün terimler ise, Latince "templum" kelimesinden gelir. Dolayısıyla bu kelime Batı kültür ve medeniyetinin ortak bir değerini ifade eder.

İlâhi olmayan din mensuplarına göre ma'bed tanrının ikamet yeridir. Orada yapılan ibadetin amacı da, adına ma'bed yapılmış olan tanrı'ya hizmettir. Önceleri bu hizmet kral vb. kişiler tarafından yerine getirildiği halde sonradan rahiplere bırakılmıştır. Bu da rahiplik müessesesinin ve ruhban sınıfının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

İlâhi dinlerde ma'bedin, Allah'ın evi ve cemaatin topluca ibadet yeri olması daha belirgindir. Yahudilik'te ma'bed veya sinagog, Hıristiyanlık'ta kilise ve İslâm'da cami, toplanma yeri olmaları bakımından ortak özelliğe sahiptirler.

Yahudilik'te ma'bedin; bu dinin kuruluş, gelişme ve yayılmasına paralel olarak tekâmül ettiğini görüyoruz. Bu dinde ma'bed, Ma'bed öncesi dönem, Ma'bed dönemi ve Ma'bed sonrası dönem şeklinde ele alınabilir. Ma'bed öncesi dönemde Yahudi atalarının Filistin ve çevresindeki ibadet yerleri ve Hz. Musa döneminde çölde kurulan cemaat çadırı göze çarpmaktadır. Bu yerlere "ma'bed" yerine, ibadet yerleri demek daha uygundur. Bu ibadet yerleri, herhangi dinî bir olayla veya hatırayla ilişkilendirilmiş, şu veya bu şekilde sınırlandırılmış tabii mekanlar-

dır. Ayrıca cemaat çadırının da, daha sonra Hz. Süleyman tarafından Kudüs'te yaptırılan Ma'bed'e model teşkil ettiğine inanılır.

Yahudi terminolojisine göre ma'bed deyince, Hz. Süleyman tarafından yaptırılan Beyt-i Makdis (Mescid-i Aksâ) akla gelmektedir. Beyt-i Makdis; Yahudilerin dinî ve siyâsî hayatında önemli bir yeri olan, Tanrı Yahve'nin isteği üzere O'nun gösterdiği yerde yapılmış bulunan başlıca ibadet ve ziyaret yeridir. Burası aynı zamanda İsrâiloğullarının on iki kabilesini yöneten kralın oturduğu, böylece dinî ve siyâsî birliğin sağlandığı kutsal mekândır.

Yahudilik'te ibadet evde de yapılmakla beraber, ma'bedde yapılan ibadetin ayrı bir değeri vardır. Ma'bed döneminde yapılan başlıca ibadet kurban ve çeşitli zamanlarda yapılan dualardır. Ma'bed'in yıkılmasıyla kurban ibadeti de ortadan kalkmıştır. Aynı şekilde ma'bedin ibadetle ilgili hizmetlerini yerine getirmek üzere ortaya çıkmış olan ve resmî ma'bed anlayışını karakterize eden rahiplik müessesesi de, Ma'bed'in yıkılmasıyla ortadan kalkmıştır.

Romalılar tarafından Ma'bed'in son olarak yıkılmasıyla onun yerini sinagog almış; aynı şekilde, orada yapılan kurban ibadetinin yerine de, Tevrat'ın sinagoglarda topluca okunması ve dua geçmiştir. Şu halde sinagog; her şeyden önce bir dua yeri olmanın yanında, Yahudilerin dinî, siyâsî, sosyal ve kültürel hayatlarında önemli bir yeri olan ve Ma'bed'in yıkılışından sonra onların dağılmasını önleyen sosyal bir kurumdur.

Hıristiyanlık'ta Kilise'nin ortaya çıkışı, Hz. İsa'dan yaklaşık dört asır sonra, İmparator Konstantin dönemine rastlamaktadır. Hz. İsa sağlığında herhangi bir Kilise yapmamış, sadece havarileri seçmekle, ileri-

de kurulacak olan Kilise'nin temelini atmış ve Kilise cemaatinin nüvesini oluşturmuştur.

Hiristiyanlık'ta hem Kilise anlayışında, hem de ibadet konusunda mezhepler arasında birlik yoktur. Fakat hemen hemen bütün kiliselerde ibadetin esasını, Hz. İsa'nın kurban edilişinin hatırasına yapılan ekmek-şarap âyini oluşturmaktadır. Böylece, başlıca ibadet objesi olarak Hz. İsa ön plâna çıkarıldığından, ibadette Tanrı devre dışı bırakılmıştır. Bu sebeple de, ibadette esas olan kulluk şuuruna Hiristiyanlık'ta rastlamak mümkün değildir. Ayrıca İsa'nın halifesi olarak ve Tanrı adına görev yaptıkları söylenen Hiristiyan din adamları, ma'bed hizmetlerini resmîleştirdikleri gibi Kilise'nin de teşkilât yönüne ağırlık vermişlerdir. Bu da Kilise teşkilâtının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

İslâm'da ma'bed, Mekke ve Medine dönemi olmak üzere iki safhada ele alınabilir. Mekke döneminde başlıca ma'bed, İslâm'a göre yeryüzünde inşa edilen ilk ma'bed olan Ka'be'dir.

Hicretle beraber Medine döneminde esas ma'bed Ka'be'nin dışında, onun sembolizmi saklı tutulmak şartıyla başka ma'bedlerin inşa edildiğini görüyoruz. Bunlar Kuba Mescidi ve Mescid-i Nebî'dir. İmamlığını ömrünün sonuna kadar bizzat Hz. Peygamber'in yaptığı Mescid-i Nebî, daha sonra yapılan mescidler için de model olmuştur.

Diğer dinlerde olduğu gibi İslâm'da da ibadet evde de yapılmakla beraber, cemaat halinde yapılan ibadetin sevabı ferdî olarak yapılandan daha fazladır. Yine İslâm'a göre yeryüzü temiz ve mescid sayıldığından, evin ve ma'bedin dışında da ibadet yapabilme imkânı vardır. Ayrıca İslâm'da ibadette esas olan Allah'a kulluk görevinin yerine getirilmesi olduğu gibi, ma'bed görevinin bizzat Hz. Peygamber tarafından yerine getirilmiş olması

ruhban sınıfının ortaya çıkmasını da önlemiştir. İslâm'da gerek ma'bed, gerekse ibadet anlayışında zaman içerisinde kayda değer bir yenilik veya değişikliğe rastlanmamış olması, bu dinde tahrifin olmamasına bağlanabilir.

İslâm'a göre Ka'be, Mescid-i Nebî ve Mescid-i Ak-sâ dışında kalan bütün mescidler, fazilet derecesi bakımından birbirine eşittir.

Medine'ye hicretle beraber ilk sosyal kurum olarak karşımıza çıkan Mescid-i Nebî ve o esas alınarak daha sonra yapılan diğer bütün mescidler, ibadet yeri olmanın dışında; toplumun eğitimi, toplumda cemaat şuurunun oluşturulması, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmanın sağlanması; toplumun dinî, sosyal, kültürel ve daha pek çok yönden yetiştirilmesi gibi görevler üstlenmiş olup bu görevlerin bir kısmını günümüzde de devam ettirmektedir.

Netice itibarıyla söylemek gerekirse ma'bed, imanla zekâ gücünün sanata, mimariye ve estetiğe aksetmiş şeklidir.

KAYNAKLAR

- AGUS, Jagop A., "Judaism", Historical Atlas of the Religions of the World, (ed. İsmail Râcî el-Fârûkî), U.S.A., 1974.
- AHMED Çelebi, İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi, (çev. Ali Yardım), İstanbul, 1983.
- AHMED b. Hanbel, Müsned, I-VI, Beyrut, ts.
- AHMED Naim, Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi, I-XII, Ankara, 1978.
- AKOZAN, Feridun, "Türk Külliyyeleri", Vakıflar Dergisi, c. VIII, İstanbul, 1969.
- ALGÜL, Hüseyin, İslâm Tarihi, I-III, İstanbul, 1987.
- ALGÜL, Hüseyin, İstanbul'un Fethi ve Fatih, İstanbul, 1981.
- ARSEVEN, Celâl Esad, Sanat Ansiklopedisi, I-V, İstanbul, 1975.
- ATAY, Hüseyin, Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, İstanbul, 1983.
- ATEŞ, Süleyman, Kur'ân-ı Kerim'in Yüce Meâli ve Çağdaş Tefsiri, c.I, Ankara, 1982, c.IV, İstanbul, 1989.
- AYDEMİR, Abdullah, Tefsirde İsrailiyyat, Ankara, ts.
- el-AYNÎ, Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed, Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî, I-XXV, Beyrut, ts.
- A'ZAMÎ, M. Mustafa, Studies in Early Hadith Literature, Beyrut, 1968.
- BALTACI, Cahit, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul, 1976.
- BARTLET, J.Vernan-Cartyle, A. J., Christianity in History (A Study of Religious Development), London, 1975.
- BAUER, Johannes B., Encyclopedia of Biblical Theology, London, 1976.
- BAYRAKDAR, Mehmet, İslâm İbadet Fenomenolojisi, Ankara, 1987.

- el-BELÂZÜRÎ, Ebu'l-Hasen, Fütûhu'l-Buldân, Beyrut, 1983.
- el-BEYHAKÎ, Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin, Delâilü'n-Nübüvve, I-II, Beyrut, 1405/1985.
- BİLGİN, Beyza, Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi, Ankara, 1988.
- BOSCAWEN, Chad, Religious Systems of the World, New York: Mac Millan, 1982.
- BRANDON, S. G. F., A Dictionary of Comparative Religion, London, 1971
- BROWN, David A., A Guide to Religions, London, 1975.
- BROWN, Victor G., The Church (Historical and Contemporary), London, 1967.
- el-BUHÂRÎ, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, el-Câmiu's-Sahih, I-VIII, Ofset, İstanbul, 1979.
- BUHL, F., "Kudüs", İslâm Ansiklopedisi, c.VI, İstanbul, 1967.
- BUNKA, Nihon, Japon Kültürü (çev. Bozkurt Güvenç), Ankara, 1989.
- CAHEN, Claude, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, (çev. Yıldız Moran), İstanbul, 1979.
- el-CEVHERÎ, İsmail b. Hammad, es-Sihah Tâcü'l-Lüga ve Sihahi'l-Arabiyye, I-VI, Beyrut, 1399/1979.
- CHALLAYE, Felicien, Dinler Tarihi (çev. Samih Tiryaki-oğlu), İstanbul, ts.
- COHEN, Martin, "Synagogue", Encyclopedia of Religion, c. XIV, (ed. Mircea Eliade), U.S.A., 1987.
- COLE, W. Owen-Morgan, Peggy, Six Religions in the Twentieth Century, Great Britain, 1987.
- CONGAR, Yves, "Church: Ecclesiology", ER, c.III, U.S.A., 1987.
- ÇAĞATAY, Neşet, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, Ankara, 1982.
- ÇAĞRICI, Mustafa, "Eski Arabistanda Din", Diyanet İşleri Başkanlığı İslâm Ansiklopedisi, c.III, İstanbul, 1991.

- ÇETİN, Osman, İslâm Tarihi, c.IV, İstanbul, 1987.
- ÇETİN, Osman, Anadolu'da İslâmiyetin Yayılışı, İstanbul, 1990.
- ed-DÂRİMÎ, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdirrahman, Süne-nü'd-Dârimî, I-II, Beyrut, ts.
- DAVIDSON, Gustav, A Dictionary of Angels, U.S.A., 1968.
- DAVIES, Horton, Christian Worship, Its Making and Meaning, Great Britain, 1946.
- DAVIES, J. G., The Making of the Church, London, 1960.
- DAVIES, J. G., The Early Christian Church, London, 1965.
- DE LACKY, O'Leary, İslâm Düyüncesi ve Tarihteki Yeri, (trc. H.G.Yurdaydın-Y.Kutluay), Ankara, 1971.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, Ankara, 1982.
- DE VAUX, Roland, Ancient Israel, Its Life and Institutions (translated by John MC HUGH), London, 1988.
- DE WALLY, M. Alfred, Nouveau Dictionnaire Latin-Français, Paris, 1861.
- DİNLER Tarihi Ansiklopedisi, I-III, Gelişim Yayınları, İstanbul, ts.
- DİYARBEKRÎ, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan, Târihu'l-Hamîs fi Ahvâli Enfes-i Nefîs, I-II, Beyrut, ts.
- DIX, Dom Gregory, The Shape of the Liturgy, London, 1978.
- DOUGLAS, J. D., The New Bible Dictionary, London, 1962.
- EBU DAVUD, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, Sünen, I-IV, Beyrut, ts.
- ELİADE, Mircea, Patterns in Comparative Religions, London, 1976.
- ELİADE, Mircea, Kutsal ve Dindışı (çev. M. Ali Kılıçbay), Ankara, 1991.
- ELIOT, Sir Charles, Hinduism and Buddhism, I-III, Great Britain, 1971.

- ENCYCLOPEDIA Judaica, I-XV, Jerusalem, 1972-1978.
- ENCYCLOPEDIA of Britannica, I-XXI, U.S.A., 1970.
- ENCYCLOPEDIA of Religions, (ed. Mircea Eliade), I-XV, U.S.A., 1987.
- EPSTEIN, Isidore, Judaism (A Historical Presentation), Great Britain, 1977.
- ERGIN, Osman, Türk Maarif Tarihi, I-V, İstanbul, 1977.
- EYİCE, Semavi, "Zaviyeli Camiler", İktisat Fakültesi Mecmuası, c.XXI, İstanbul, 1963.
- el-EZRÂKÎ, Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed, Ahbâru Mekke ve Mâ Câe fihâ Mine'l-Âsâr, I-II, Mekke, 1385/1965.
- el-FÂRÛKÎ, İsmail Râcî, Historical Atlas of the Religions of the World, U.S.A., 1974.
- FOHRER, Georg, History of Israelite Religion (translated by David E. Green), London, 1975.
- FOUYAS, Methodios, Orthodoxy, Roman Catholicism and Anglikanism, London, 1972.
- GROLIER Universal Encyclopedia, I-XX, New York, 1965.
- GROLLENBERG, Luc. H., The Penguin Shorter Atlas of the Bible (translated by Mary F. Hedlund), U.S.A., 1959.
- GUTMAN, Joseph, The Jewish Sanctuary, Leiden, 1983.
- GUY, Harold A., The Story of Jesus of Nazareth, London, 1973.
- HAFİZ HÜSEYİN Ayvansarâyî, Camilerimiz Ansiklopedisi, (haz. İhsan Erzi), I-II, İstanbul, 1987.
- el-HAMEVÎ, Yâkut, Mu'cemü'l-Büldân, I-V, Beyrut, 1957.
- HANSON, Anthony, Church: Sacraments and Ministry, Great Britain, 1975.
- HASAN İbrahim Hasan, Târihu'l-İslâm, Mısır, 1964.
- HERTZBERG, Arthur, Judaism, New York, 1962.
- HILLIARD, F. H., How Men Worship, London, 1965.

- HINNELS, John R., Dictionary of Religions, Great Britain, 1988.
- HİTTİ, Philip K., Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi (trc. Salih Tuğ), I-IV, İstanbul, 1980.
- İBN Bîbî, el-Evâmiru'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye (nşr. Adnan Sadık Erzi), Ankara, 1956.
- İBN Hacer el-Askalânî, Fethu'l-Bârî Şerh-i Sahîhi'l-Buhârî, I-XVII, Beyrut, ts.
- İBN Hacer el-Askalânî, el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe, I-IV, Mısır, 1328/1910.
- İBN Hişam, es-Sîretü'n-Nebeviyye, I-II, Mısır, 1375/1955.
- İBN Mâce, Ebu Abdillâh el-Kazvinî, Sünen, I-II, Kahire, 1952.
- İBN Manzur, Cemalüddin Muhammed b. Muharrem, Lisânü'l-Arab, I-XIV, Beyrut, ts.
- İBNÜ'L-ESÎR, Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim b. Abdilvâhid eş-Şeybânî, el-Kâmil fi't-Tarih, I-XII, Beyrut, 1385/1965.
- İBNÜ'L-ESÎR, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cezerî, Üs-dü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe, I-VII, Kahire, 1970.
- İBNÜ'L-KELBÎ, Putlar Kitabı (çev. Beyza Düşüngen), Ankara, 1969.
- İBN KESÎR, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Kesîr el-Kureşî, Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm, I-IV, Mısır, ts.
- İBN SA'D, Muhammed b. Sa'd, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, I-VIII, Beyrut, ts.
- İMİRÜL KAYS, Muallakât (çev. Şerafeddin Yaltkaya), İstanbul, 1989.
- İSLAM Konferansı Teşkilâtı, Kudüs, Tarihi Belge (trc. A-car Tanlak), Suudi Arabistan, 1988.
- JAKOBSEN, Thorkild, "Mesopotamian Religions", ER, c.IX, U.S.A., 1987.
- JAMES, Emmanuel E., "What Makes A Community? The Biblical Perspective and the Place of Church in the Life of that Community", Studies in Islam, Ekim 1978.
- JURJİ, Edward J., The Great Religions of the Modern World, U.S.A., 1967.

- KAUFMAN, Yehezkel, The Religion of Israel (translated by Moshe Greenberg), Great Britain, 1961.
- el-KETTÂNÎ, Abdülhayy, Nizâmü'l-Hükûmeti'n-Nebeviyye el-Müsemmâ et-Terâtübü'l-İdâriyye, I-II, Beyrut, ts.
- KİTAB-I Mukaddes (Eski ve Yeni Ahid), İstanbul, 1981.
- LEON-DUFOUR, Xavier, The Gospels and the Jesus of History (translated by John McHUGH), London, 1968.
- LEWIS, Bernard, Tarihte Araplar (çev. H. Dursun Yıldız), İstanbul, 1979.
- LİNG, Trevor, A History of Religion East and West, Macmillan, 1974.
- LOEHR, Max, A History of Religion in the Old Testament, Great Britain, 1936.
- MALİK b. Enes, el-Muvatta, Ofset, Kahire, ts.
- MA'LUF, Levis, el-Müncid, Beyrut, 1986.
- MATHEWS, Shailer-Smith, Gerald Birney, A Dictionary of Religion and Ethics, London, 1921.
- MAYBAUM, Ignaz, Synagogue and Society, London, 1944.
- MECDÜDDİN, Firûzâbâdî, Kâmus Tercümesi, İstanbul, 1304/1886.
- el-MES'ÛDÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali, Mürûcu'z-Zehab ve Meâdinü'l-Cevher, I-IV, Mısır, 1384/1964.
- MEYDAN Larousse, I-XII, İstanbul, 1981.
- MOLLAND, Einar, Christendom (The Christian Churches, Their Doctrins, Constitutional Forms and Ways of Worship), Great Britain, 1961.
- MORENZ, Siegfried, Egyptian Religion (translated by Ann E. Keep), New York, 1973.
- el-MU'CEMU'L-VASÎT, I-II, Ofset, İstanbul, ts.
- MUHAMMED ed-Davûdî, el-Mescidü fi'l-Kitâbi ve's-Sünneti ve Akvâli'l-Ulemâi, el-Mansûre, 1986.
- MUHAMMED HAMÎDULLAH, İslâm Peygamberi (trc. M. Said Mutlu-Salih Tuğ), I-II, İstanbul, 1972.

- MUHAMMED HAMÎULLAH, Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmâm İbn Münebbih (trc. Kemal Kuşçu), İstanbul, 1967.
- MUHAMMED HAMÎDULLAH, İslâm Müesseselerine Giriş (çev. İhsan Süreyya Sırma), İstanbul, 1984.
- MUHAMMED Salahî, Kâmûsu Osmânî, İstanbul, 1313/1895.
- MÜSLİM b. Haccac el-Kureşî, el-Câmiu's-Sahîh, I-V, Kahire, 1955.
- NEILL, Stephen, Christian Faith and Other Faiths, London, 1961.
- en-NESÂÎ, Ebu Abdirrahman Ahmed b. Şuayb, Sünen, I-VIII, Beyrut, ts.
- NEUMAN, Abraham A., "Judaism", The Great Religions of the Modern World, U.S.A., 1967.
- NİGOSİAN, S. A., World Religions, London, 1975.
- NOLAN, Albert, Jesus Before Christianity, Great Britain, 1984.
- OESTERLEY, W. D. E. - Box, G. H., The Religion and Worship of the Synagogue, London, 1907.
- OSTROGORSKY, Georg, Bizans Devleti Tarihi (çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1981.
- ÖGEL, Semra, "Osmanlı Devrinde Türk Külliyyeleri", Türk Kültürü, sy.11, Eylül 1963.
- ÖRS, Hayrullah, Musa ve Yahudilik, İstanbul, 1966.
- ÖZÖN, Mustafa Nihat, Osmanlıca-Türkçe Sözlük, İstanbul, 1973.
- PAKALIN, M. Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I-III, İstanbul, 1971.
- PARKES, James, The Foundations of Judaism and Christianity, Chicago, 1960.
- PARRINDER, Geoffrey, Worship in the World's Religions, London, 1961.
- PARRINDER, Geoffrey, What World Religions Teach, London, 1963.

- PARRINDER, Geoffrey, A Book of World Religions, London, 1976.
- PARRINDER, Gedffrey, The World's Living Religions, London, 1977.
- PARRINDER, Geoffrey, Encountring World Religions, Edinburg, 1987.
- PEDERSEN, J., "Mescid", IA, VIII, İstanbul, 1971.
- PIKE, E. Royston, Encyclopedia of Religion and Religions, London, 1951.
- POLACK, A. I.-Simpson, W.W., Jesus in the Background of History, London, 1957.
- RÂGIB İSBAHÂNÎ, el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân, Mısır, ts.
- er-RÂVENDÎ, Muhammed b. Ali b. Süleyman, Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Surûr (çev. Ahmet Ateş), Ankara, 1957.
- RENAN, Ernest, Havariler (çev. Ziya İhsan), Ankara, 1964.
- RENOU, Louis, Hinduism, New York, 1962.
- RİNGGREN, Helmer-Ström, Ake V., Religions of Mankind, Today-Yesterday, (Ed. J. C. G. Greig; translated by Niels L. Jensen), U.S.A., 1967.
- RİNGGREN, Helmer, Religions of the Ancient Near East, (translated by John Sturdy), London, 1973.
- ROUSSEAU, Herve, Dinler Tarihi ve Sosyal İnceleme (çev. Osman Pazarlı), İstanbul, 1970.
- ROWLEY, H. H., Worship in Ancient Israel, Its Forms and Meaning, London, 1967.
- SABORIN, Leopold S. J., Priesthood (A Comparative Study), Leiden, 1973.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, İstanbul, 1984.
- SAURAT, Denis, A History of Religions, London, 1934.
- SCHIMMEL, Annamarie, Dinler Tarihine Giriş, Ankara, 1955.
- SCHOEPS, Hans-Joachim, An Intelligent Person's Guide to the Religions of Mankind, London, 1967.

- SETERS, John Van, "Abraham", ER, c.I, U.S.A., 1967.
- SEVİLLA-Sharon, Moshe, İsrail Ulusunun Tarihi, Yeruşalayim, 1981.
- SHARPE, Eric J., 50 Key Words (Comparative Religion), London, 1971.
- SIMPSON, William W., Jewish Prayers and Worship, Great Britain, 1966.
- SINGH, Khuswant, A History of Sikhs, India, 1977.
- SLOYAN, Gerard, "Christianity", Historical Atlas, U.S.A., 1974.
- SMART, Ninian, The Religious Experience of Mankind, New York, 1969.
- SMART, Ninian, Background to the Long Search, London, 1977.
- SMART, Ninian, The World's Religions, Great Britain, 1989.
- SOLMAZ, N. Mehmet-Çakan, İsmail L., Kur'ân-ı Kerim'e Göre Peygamberler ve Tevhid Mücadelesi I, İstanbul, 1982.
- STEINHARDT, Nancy Shatzman, "Taoist Temple Compounds", ER, c. XIV, U.S.A., 1987.
- SUAD Mâhir, Mesâcid fi's-Sîreti'n-Nebeviyye, Mısır, 1987.
- ŞEMSEDDİN Sâmi, Kâmûs-i Türkî, İstanbul, 1317/1899.
- et-TABERÎ, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, Câmiu'l-Beyân an Te'vil-i Âyi'l-Kur'ân, I-XXX, Kahire, 1388/1968.
- et-TABERÎ, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk, I-II, Beyrut, 1387/1967.
- TANYU, Hikmet, Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler, I-II, İstanbul, 1979.
- TAPLAMACIOĞLU, Mehmet, Karşılaştırmalı Dinler Tarihi, Ankara, 1966.
- TARAPOREWALA, I. J.S., The Religion of Zarathustra, Tahran, 1980.
- THE JEWISH Encyclopedia, I-XII, U.S.A., 1905.
- THE UNIVERSAL Jewish Encyclopedia, I-X, U.S.A., 1948.

- TİRMİZÎ, Ebu İsa, el-Câmiu's-Sahîh, I-IV, Beyrut, ts.
- TOMLINSON, R. A., "Temple", ER, c. XV, U.S.A., 1987.
- TUĞLACI, Pars, Okyanus (Ansiklopedik Sözlük), I-VI, İstanbul, 1972.
- TURNER, Harold W., From Temple to Meeting House (The Phenomenology and Theology of Places of Worship), Great Britain, 1979.
- TÜMER, Günay, Bîrûnî'ye Göre Dinler ve İslâm Dini, Ankara, 1986.
- TÜMER, Günay-Küçük, Abdurrahman, Dinler Tarihi, Ankara, 1988.
- TÜRK DİL KURUMU, Türkçe Sözlük, I-II, Ankara, 1988.
- TÜRK ANSİKLOPEDİSİ, I-XXXIII, Ankara, 1975.
- WAND, J. W. C., A History of the Early Church, Great Britain, 1963.
- WAT, W. Montgomery, Hz. Muhammed Mekke'de (çev. M. Râmi Ayas-Azmi Yüksel), Ankara, 1986.
- WENSINCK, A. J., "Kâbe", İA, c. VI, İstanbul, 1967.
- WENSINCK, A. J., "Mescid", İA, c. VIII, İstanbul, 1971.
- WILSON, Marvin R., Our Father Abraham (Jewish Roots of the Christian Faith), U.S.A., 1989.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi, Hak Dini Kur'ân Dili, I-IX, İstanbul, ts.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, "Abbasiler", Diyanet İşleri Başkanlığı İslâm Ansiklopedisi, c. I, İstanbul, 1988.
- YURDAYDIN, Hüseyin Gazi, İslâm Tarihi Dersleri, Ankara, 1971.
- ZAEHNER, R. C., The Concise Encyclopedia of Living Faiths, London, 1977.
- ZEITLIN, Solomon, The Origin of the Synagogue, (Ed. Harry M. Orlinsky), New York, 1975.
- ez-ZEMAŞERÎ, Ebu'l-Kasım Cârullah Muhammed b. Ömer, el-Keşşaf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vil, I-IV, Beyrut, ts.

ez-ZERKEŞÎ, Muhammed b. Abdillah, I'lâmü's-Sâcid bi-
Ahkâmi'l-Mesâcid, Kahire, 1403/1982.

ez-ZEBİDÎ, Seyyid Muhammed Murtezâ, Tâcü'l-Arûs, I-X,
Beirut, ts.

